

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The church seen from the northeast.*

SKT. NIKOLAJ KIRKE SVENDBORG

NOTER S. 233

Historisk indledning. Kirken ligger i den sydlige udkant af den middelalderlige by. Mod nord og øst afgrænses arealet af de to hovedstrøg Geritsgade og Møllergade. Området syd for kirken har hovedsageligt været benyttet som haver og lå i øvrigt hen som et lavt, sumpet terræn, der indgik i byens befæstning. Øst for kirken skræner terrænet ned mod Svendborg Sund, og her førte Brogade ned til anløbspladsen eller skibsbroen

ved stranden. Tæt ved kirken lå også den vigtige handelsplads Fisketorvet.¹

De ældste dele af den nu stående kirke (korets vestfag og den treskibede basilika) er antagelig opført i 1200-tallets første halvdel som afløser for en $\dagger$ kirke af granit fra 1100-årene (s. 108). Den nævnes første gang 1362, da dens præst, Jens, optrådte blandt nogle vidner.² Indirekte er den dog omtalt lidt tidligere, idet et dokument fra

1337 nævner 'begge vore sognekirker', dvs. Vor Frue og Skt. Nikolaj.³ Som så mange andre købstadskirker er den viet til købmændenes og de sofarendes *værnehelgen*, den hellige Nikolaj, hvilket tidligst er bevidnet 1362, men formentlig har haft ældre hævde.² 1457 blev der holdt bispeting i kirken,⁴ og 1499 afholdtes provsteting på kirkegården.⁵

Ejendomme. 1466 omtales en jord i Skattergade, som lå til Skt. Nikolaj præstegård,⁶ og 1531 solgte kirken et jordstykke med nogle huse øst for kirkegården.⁷ Efter reformationen besad den jorder og en gård på Tåsinge, som før havde ligget til Kalentealteret (ndf.) samt flere huse og boder i byen.⁸ 1553 ejede den en mark i Rødskebolle,⁹ og 1576 omtales en ubebygget jord syd for kirken, hvor den gamle skole havde stået.¹⁰

Kirken efter reformationen. Da Jacob Madsen besøgte Svendborg i 1589, fandt han, at begge sognekirker var 'passelig ved bygning med tegl', men at de havde ganske ringe underhold.¹¹ Det er uvist i hvilket omfang, 1600-tallets tilbagevendende krige berørte kirken, men i 1682 var den angiveligt i elendig forfatning, ligesom i øvrigt også Vor Frue Kirke var det.¹² Medlemmer af menigheden kom til hjælp med pengegaver: Da Jacob Glarmester 1676 arbejdede på et vindue i koret, betalte han selv det halve af udgiften på 6 sletdaler, 1680 'forstrakte' borgmester Jens Madsen kirken med 5 sletdaler på grund af dens store brøstfældighed, og 1681 indrettedes efter borgmestres og råds befaling en bog på rådstuen, hvor byens borgere kunne notere sig for et beløb til hjælp til kirkens reparation. I alt indkom 36 sletdaler, 3 mark og 2 skilling.¹³ Året efter skænkede Margrethe Ulfeldt, gift med Niels Juel til Tåsinge og Eriksholm, 50 sletdaler til kirkens reparation og staffering.¹³ Disse håndsrækninger til trods var kirken i 1699 stærkt brøstfældig.¹⁴ I første halvdel af 1700-tallet gennemførtes flere istandsættelser,¹⁵ der til dels blev finansieret ved salg af et hus, 'som kun er et stykke af en gammel præsteresidens' i 1733.¹⁶ 1824 blev bygningen ombygget af arkitekt Johan Hanck (s. 155), og 1892-94 gennemførtes en hovedrestauration under ledelse af arkitekt H. B. Storck, som gav kirken dens nuværende udseende (s. 156). Ved schalburgtage mod

bygninger nær kirken i efteråret 1944 og marts 1945 blev tage og vinduer samt orglet beskadiget og søndre sideskibs dør ødelagt.¹⁷

Kirkens *regnskabsbøger* er bevaret fra og med 1569, men rummer i de første godt 100 år hovedsageligt oplysninger om skøder på ejendomme og andre rettigheder. Noteret er også navnene på kirkens to værgere, der udskiftedes med få års mellemrum.¹⁸ Egentlige regnskaber med detaljerede oplysninger om indtægter og udgifter er først indført fra 1674. De blev revideret af stiftamtmanden og magistraten i Svendborg. Magistraten stod desuden for at udpege kirkeværgerne og var i nogen grad involveret i den daglige drift.¹⁹ Ud over oplysningerne om nyanskaffelser, reparationer og vedligeholdelse giver regnskaberne glimt af livet ved kirken. 1676 blev der købt øl til fire mand, som synede kirken og præstegården.¹³ 1728 anskaffedes en bog, hvor man kunne notere navnene på 'dem, der udstår kirkens disciplin', dvs. måtte stå offentligt skrifte for en forseelse.¹³ Midt i 1700-tallet klagede medlemmer af menigheden over, at der på grund af de gamle, mørkede vinduesglas var en så dunkel belysning i kirken, at de måtte have tændte lys i stolestaderne (for at se i salmebøgerne).²⁰ Ved Frederik V's død blev der opstillet to lys på alteret med flor og plader med kongens navnetræk (s. 229).¹³

Gudstjenestesikkekke m.m. 1541 bestemtes, at kapellanen ved kirken ud over at bistå sognepræsten skulle prædike hver søndag morgen i Ælsterkirken for 'ungt folk' og hver torsdag i Skt. Nikolaj Kirke mod til gengæld at nyde indtægten af Skt. Gertrud vikarie samt af noget jord på Tåsinge, som havde ligget til Kalentealteret, med mere. Sognepræsten selv skulle prædike i Ælsterkirken hver fredag.²¹ 1547 forpligtede borgmester Peder Mogensen og byfoged Christoffer Pedersen i et gavebrev sig selv og deres arvinger til årligt at skænke kirken 1 otting rhinskvin og så mange oblater, som der var behov for.²² 1645 indgik sognepræst Laurids Nielsen Hellevad en aftale med Thuroes ejer, Ellen Marsvin, om at han skulle prædike i øens kirke hveranden søndag om sommeren og hver fjerde om vinteren, hvor han også skulle holde seks bededagsprædikener.²³ I sensommeren 1850 blev skolebørnene undervist

Fig. 2. Kirken set fra nordvest o. 1850. Foto i Svendborg Museum efter nu forsvundet maleri. – The church seen from the northwest c. 1850. Photo of a now lost painting.

i kirken, idet skolen var omdannet til lazaret for sårede under Treårskrigen.²⁴ 1868 blev ønsket om at holde aftensgudstjeneste hver søndag mellem Mikkelsdag og pinse foranledning til installation af gasbelysning.²⁵

Anneksforhold. Bortset fra nogle år i begyndelsen af 1600-tallet hørte Thuro i gejstlig henseende under Skt. Nikolaj Kirke indtil 1860.²⁶ 1541 blev Kirkeby og Lunde annekteret til Skt. Nikolaj,²⁷ men 1637 bestemtes, at de skulle annekteres til henholdsvis Ollerup og Stenstrup.²⁸

Patronatsretten lå både i middelalderen og senere hos kongen.²⁹

Egentlige *arkæologiske udgravninger* omkring Skt. Nikolaj fandt første gang sted i 1972-74.³⁰ Felterne var placeret henholdsvis sydøst og syd for kirken, og begge udgravninger bidrog til at fastlægge dele af den (formentlig) middelalderlige afgrænsning af kirkegården.³¹ Under samme kampagne og igen i 2001 blev der desuden foretaget en mindre undersøgelse af fundamentet ved korets sydmur.³² I 1990'erne registreredes ved fjernvarmearbejder en teglstensmur på grunden Kyseborgstræde 2. Der er muligvis tale om rester af Skt. Nikolaj Kirkes præstegård.³³ En større udgravning fandt sted i 1995 i forbindelse med

en omlægning af pladsen omkring kirken. Der blev udgravet 305 begravelser fra perioden middealdertid til nyere tid. Flere af gravene blev kulstof 14-dateret, den ældste til 1045-1155. Blandt gravene var en enkelt muret.³⁴

Mønter. Ved udgravninger inde i kirken i oktober 1892 fandtes en mønt fra 1646 samt en sølv-mønt fra Frederik IV's tid.³⁵ Under arbejde med udvidelse af varme anlægget i juni 1949 fandtes en svensk enøre slået i Nyköping i 1627 under Gustav II Adolf.³⁶

Sagn. Korets syddør (s. 161) blev tilmuret, da et ægtepar blev skilt for alteret og gik ud af hver sin modsatte dør som symbol på, at de aldrig mere skulle forenes.³⁷

Indtil 1890'erne lå bygningerne i Korsgade tæt op til kirkens østgavl. 1892 fortaltes, at der under alteret fandtes en hvælving, som ejeren af et af disse huse havde benyttet til opbevaring af smuglergods. Adgangen var gennem en dør i korgavlen.³⁸ En variation af beretningen lyder, at smuglergodset blev opbevaret på kirkeloftet, og at man kunne komme dertil direkte fra husene i Korsgade via en lem i korets gavl.³⁹

MIDDELALDERLIGE ALTRE

Fra senmiddelalderen og tiden umiddelbart efter reformationen foreligger skriftlige oplysninger om fire alterstiftelser ud over højalteret. De omtales på en liste over kirkens altre og deres årlige indtægter, som formentlig kan dateres til 1537 eller umiddelbart herefter.⁴⁰ Kirken kan dog have haft flere altre end de her anførte. Det ældst kendte og vist også det rigeste var det såkaldte Kalentealter, omtalt 1425 og knyttet til byens kalentegilde. Skt. Gertruds Alter, tidligst omtalt 1467 og det næstrigeste, var tilknyttet byens Skt. Gertrudsgilde. Stifterne af de to øvrige altre, viet til henholdsvis Skt. Birgitta og Vor Frue, kendes ikke.⁴¹ 1541 blev indtægten af altergodset fordelt mellem kapellanen og skolemesteren.⁴²

Skt. Birgittas Alter fandtes i søndre sideskibs apsis, hvor alterbordet blev genopført i forbindelse med restaureringen 1892-94 på baggrund af arkæologiske iagttagelser (jf. s. 140). Skt. Gertruds Alter var tilsvarende placeret i nordre sideskibs østende.

Skt. Birgittas Alter. En alterkapellan, Anders Ingvordsen, er nævnt 1501⁴³ og en alterværge 1505.⁴⁴ 1524 indsatte biskop Jens Andersen Beldenak den senere reformator og sognepræst, Christiern Clausen Skrok, som præst ved alteret,⁴⁵ og 1532 nævnes Per Magesen (Mogensen) som alterværge.⁴⁶ Den årlige indtægt blev o. 1537 opgjort til 6 mark.⁴⁷ Alteret ejede en gård i Skattergade samt nogle boder i Kyseborg, hvoraf skolemesteren 1541 blev tillagt henholdsvis 4 og 2 mark.⁴⁸ Alteret var placeret i søndre sideskibs apsis, hvor alterbordet blev delvis rekonstrueret 1894 (jf. s. 140).

Skt. Gertruds Alter nævnes første gang 1467, da en bod blev pantsat til alteret.⁴⁹ Det var knyttet til byens Skt. Gertrudsgilde og havde o. 1537 en årlig indtægt på 22 mark.⁵⁰ Det ejede en del jordegods i byen, deriblandt en gård, som 1532 blev bortskødet til en gildebroder, rådmand Strange Magesen (Mogensen), mod en afgift på 4 mark til at holde gudstjeneste for.⁵¹ 1541 blev indtægten, som da opgjordes til 16½ mark husleje og jordskyld, tillagt kirkens kapellan.⁵² Alteret fandtes i nordre sideskibs apsis.⁵¹

Højalteret var formentlig ligesom kirken viet Skt. Nikolaj.

Kalentealteret. 1425 nævnes, at sognepræsten ved Vor Frue Kirke, Erik Jensen, var oldermand i byens kalentegilde og alterværge for samme gilde.⁵³ O. 1537 havde alteret årlige indtægter på 21 mark, 12 ørtug byg med mere, og ejede desuden en gård til kapellanen.⁵⁴ 1541 blev altergodset fordelt således, at kirkens kapellan tillagdes to stykker jord på Tåsinge og to ørtug byg af en gård sammesteds, mens skolemesteren fik 12 mark og 6½ skilling jordskyld og husleje.⁴²

Vor Frues Alter. 1527 bortlejede biskop Jens Andersen Beldenak en gård i byen, som tilhørte alteret, til Per Mogensen mod en årlig afgift på 6 mark.⁵⁵ Beløbet svarede til den årlige indtægt o. 1537.⁵⁶ 1547 omtales to gårde, beliggende i Øster Skerninge og Vester Skerninge, som havde ligget til alteret.⁵⁷ En fsidealterfigur, Maria med barnet, omtalt 1809,⁵⁸ kan muligvis hidrøre fra alteret (s. 179).

Fig. 3. Kirken set fra sydvest. Foto Kristian Hude 1910. – *The church seen from the southwest.*

KIRKENS OMGIVELSER

Skt. Nikolaj Kirke er beliggende i den sydlige udkant af det, der var middelalderens Svendborg ved de to hovedstrøg, Gerritsgade/Brogade og Møllergade/Korsgade, som krydser hinanden her. Størstedelen af bygningen befinder sig på et plateau inden for højdekurve 9-9,5 m over havet med et terræn, der falder fra vest/nordvest ned mod vandet i øst. Oprindeligt fremstod den lave morænebakke som et højdepunkt i byens topografi, hvilket ikke fornemmes i dag, hvor kirken ligger i en lavning. Dette skyldes den almindelige tilvækst af kulturlag, som formodes at være på mellem 2 og 4 m i det middelalderlige Svendborg. Situationen er blevet yderligere understreget ved to sænkninger af området med henblik på en frilægelse af kirkens sokkel. Det skete dels i forbindelse med restaureringen 1892-94 og dels 1995.⁵⁹

Afstanden fra kirken til de øvrige omgivelser varierer. Mod nord har Gerritsgade en sammenhæn-

gende husrække på nordsiden, mens sydsiden af gaden har været friholdt for bebyggelse. Der er tale om en butiksgade, og bebyggelsen består af toetagers ejendomme fra tiden lige før og efter år 1900. Umiddelbart vest for kirken ligger Sankt Nicolai Gade, anlagt 1901, hvor en del af kirkegården blev inddraget til formålet.¹⁷ Hjørnebygningen i nr. 1 ligger ganske tæt på tårnets sydvesthjørne, men gadens østside er i øvrigt ubebygget. Af markante bygninger kan nævnes Sankt Nicolai Gården, nu kaldet Sankt Nicolai Apotek (Gerritsgade 7), tegnet af arkitekt Johannes Magdahl Nielsen. Den er opført 1897-98 som en to stokværk høj bygning af røde teglsten med cementudsmykning af vinduesstikkene i renæssancestil. Mod syd er der i Sankt Nicolai Kirkestræde ligeledes kun bygninger på den side af gaden, som vender væk fra kirken. Her findes i nr. 3 det nuværende menighedshus. Det er en ni fag lang bygning i et enkelt stokværk med teglhængt tag og gulkalkede mure. Mod sydvest ligger på hjørnet Svendborg Avis' bygning af røde

teglsten i to stokværk genopført 1945–46. I Korsgade mod øst findes to bygninger, som ligger tæt op til kirken, den ene af disse kun 5 m fra kirkens østgavl og inde på det tidligere kirkegårdsområde (se ndf.). Omkring kirken fungerer den tidligere kirkegård, især mod vest, som en lille plads. Den har chausséstensbelægning fra 1995.

Som en af de markante bygninger i kirkens nærhed ligger i Kyseborgstræde 5 Ida Holsts Skole. Skolen blev oprettet 1880, og 1894 indviede man den stadig eksisterende bygning tegnet af arkitekt Magdahl Nielsen. Bygningen er opført af røde teglsten og har adskillige tilbygninger fra perioden 1928–2001.⁶⁰

†KIRKEGÅRDEN

Kirkegårdsområdets udstrækning i ældre tid kendes mod nord, øst og syd fra arkæologiske udgravninger, hvor man har fundet levn af både kirkegårdsmuren og af begravelser.

Mod *nord* er konstateret begravelser og rester af et kampestensdige på den sydlige side af Gerritsgade (jf. s. 82). En indskrænkning af dette område skete 1851, hvor kirken afgav noget jord.⁶¹

På matrikel 482 mod *øst* (Korsgade) er ved udgravninger konstateret begravelser på den vestlige del, men bebyggelse på den østlige del (fra slutningen af 1100-årene og frem). Området mod øst uden begravelser må nødvendigvis have været uden for kirkegården, mens området mod vest helt op til kirkens kor blev solgt fra allerede i senmiddelalderen. 1466 omtales således et frasalg af præstegårdens jord i Skattergade (dvs. Korsgade),⁶ og 1531 forsvandt der endnu et stykke.⁷ Endvidere fik Marcus Guldsmid 1610 »en liden Strimmel Jord østen ved Kirken«.¹³ Ejendommen på hjørnet af Gerritsgade og Korsgade (matrikel 481a) blev 1892–94 købt af Svendborg byråd til nedrivning for at give kirken mere plads mod øst. Matriklen havde i hvert fald været bebygget siden begyndelsen af 1700-tallet, hvor rådmand Henrik Hyldtoft købte den og byggede hus der. Efter byrådets erhvervelse af grunden blev huset revet ned for at give kirken mere plads mod øst. Dette blev underbygget ved en ændring af bygningerne i Korsgade 2 til gavn for kirken.⁶²

Mod *syd* er fundet stolper fra et tidligt hegn og en efterfølgende kirkegårdsmur, som stemmer med den nuværende kirkegårdsafgrænsning (jf. s. 82).

Den middelalderlige afgrænsning mod *vest* kendes ikke, men kan være ændret i flere etaper. Dog ved man med sikkerhed, at kirkegården har strakt sig længere mod vest, da anlæggelsen af Sankt Nikolai Gade 1901 omfattede inddragelse af en del af kirkegården. En indskrænkelse kan også være sket allerede 1756, hvor der opsattes nyt stakitværk på den vestre side af kirkegården, der også blev 'opfyldt og sløjfet'.⁶³ Til trods for fraværet af skriftlige kilder, der beskriver kirkegårdens afgrænsning, kendes den middelalderlige udstrækning således ganske godt, og det samlede areal kan formentlig fastsættes til omkring 3000 m².⁶⁴

På Resens prospekt fra 1677 (s. 68, fig. 5) ses en nærmest rektangulær kirkegård. Den omkranses af en mur, som løber tæt forbi kirken mod øst og vest, mens der er mere åbne kirkegårdsarealer mod nord og syd. Kun på vestsiden ligger bygningerne helt tæt op mod kirkegårdsmuren, på de øvrige sider er gadesiden mod kirken friholdt for bygninger. En plan af kirken fra ca. 1750⁶⁵ viser dog en anden situation med et forholdsvis stort kirkegårdsareal mod vest (fig. 71),²⁵ hvilket stemmer bedre overens med oplysningerne i de skriftlige kilder om, at kirkegårdsområdet blev indskrænket mod vest midt i 1700-tallet.

I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet solgte man dele af kirkegården fra, hvilket medførte, at der som nævnt ovenfor opførtes verdslige bygninger helt op ad kirkens østgavl.⁶⁶ På planen fra o. 1750 er der dog stadig en lukket gang øst for kirken.

1821 indviedes Assistenskirkegården, og begravelser på Skt. Nikolaj Kirkegård ophørte gradvist.⁶⁷

Et frasalg af noget af kirkegården skete 1825, muligvis til finansiering af en istandsættelse af kirken. Ved samme lejlighed omlagde man området med hjælp fra borgerne, der stillede heste, vogne og karle til rådighed og donerede penge.⁶⁸

Ved ekspropriation indlemmede man 1922 noget af kirkens grund mod nord til en udvidelse af Gerritsgade. Fortovet blev da flyttet længere mod syd.⁶⁹

Fig. 4. Kirken set fra nordvest inden Storcks restaurering i 1892-94 (s. 156). Foto Naarup. – *The church seen from the northwest before Storck's restoration of 1892-94.*

1968 ønskede Svendborg bys gade- og vejudvalg at erhverve sig en del af kirkepladsen ud mod Gerritsgade. Denne plan kom dog ikke til udførelse.⁷⁰

Hegn og indgange. Kirken er i dag omgivet af et enkelt udformet smedjernsgitter (nord-, vest- og sydside) og/eller hæk (vest- og sydside). Mod nordvest på hjørnet af Gerritsgade/Sankt Nicolai Gade er der åben adgang til de omkringliggende områder. Her findes en trappe ned til området fra skulpturen 'Den lille pige' af Kai Nielsen (1917). Udformningen af området går i det store og hele tilbage til 1995.⁷¹ Ud over denne trappe er der adgang fra nordøst og syd via åbninger i rækværket.

†*Hegn og indgange.* Kirkegården har tilsyneladende først været omgivet af et *hegn*, fra hvis konstruktion der 1972 blev fundet stolper syd for kirken.⁷² Ud fra fund og kulstof 14-dateringer at dømme kan dette hegn være fra 1300-årene. Indhegningen mod syd synes således at være etableret senest på dette tidspunkt. Herover fandtes en række af kampesten parallelt med Sankt Nicolai Kirkestræde. Den kunne følges over næsten 3 m og formodes at stamme fra den senmiddelalderlige kirkegårdsmur, hvis forløb på dette sted stort set stemmer overens med den nuværende kirkegårdsafgrænsning.⁷³ Mod øst på matrikel 482 i Korsgade er der ligeledes fundet svage spor af et hegn eller gærde.⁷⁴

Mod nord har man ved undersøgelser 1922 fundet rester af et kampestensdige, som befinder sig under fortovet på den sydlige side af Gerritsgade et par meter nord for det nuværende hegn. Kampestensdiget tolkes som værende middelalderligt.⁷⁵

1485 omtales en kirkerist for første gang,⁷⁶ hvilket forudsætter en markeret kirkegårdsafgrænsning, formentlig i form af en *mur*, og de skriftlige kilder omtaler da også adskillige gange i årenes løb udbedringer af muren. Den første omtale er fra 1675, hvor kirkegårdsmurens vestre side blev repareret med mursten. Samtidig opmuredes en ny låge på søndre side af kirkegården, hvortil man brugte 13 læs sand og 11 læs mursten samt 500 gamle mursten, og Hans Murermester opførte 16 favne ny mur med anvendelse af 208 læs kampesten.¹³ 1705 betaltes tre karle for at op-

sætte og forbedre stenmuren, hvor svin var gået over, og 1722 betaltes felbereder Morten Greve for tilsvarende arbejde.²⁰ Et større stykke af kirkegårdsmuren, 40½ favn, blev omsat 1740. Den søndre mur stod for tur 1753, hvor der bl.a. blev indkøbt 26 læs kampesten.⁷⁷ Efterhånden nævnes også stakitter, således 1756, hvor Lave levere fem egestolper til stakitværket på kirkegårdens vestre side,⁷⁸ og allerede igen 1764-65, hvor der blev opsat henholdsvis ni og 98 nye stakitter, som maledes røde.⁷⁷ Det har sikkert forbindelse til et andet arbejde udført samme år, nemlig en istandsættelse af kirkegårdsmurens østlige og sydlige sider, som var meget brøstfældige. På dette tidspunkt var der altså mur på øst- og sydsiden, mens vestsidens mur synes erstattet af et stakit. Stakitværket var 1816 brøstfældigt og blev fjernet.⁷⁷ På et maleri fra midten af 1800-tallet ses kirkegården omgivet af stakit på nord- og vestsiden (fig. 2). Noget af det kan være rejst 1782, hvor det nævnes i skriftlige kilder – dog på vest- og sydsiden. Det er nok snarere det stakit, som 1840 rejstes om den nordlige og vestlige del af kirkegården.⁷⁹

Der må dog have været noget mur tilbage, eftersom man 1851 ønskede at nedrive et 108 alen langt stykke af kirkegårdsmuren for at erstatte det med et rækværk af jern. På nordsiden blev rækværket rykket lidt ind på kirkegårdens areal med henblik på en udvidelse af Gerritsgade. Efterfølgende solgtes materialerne fra kirkens 'gamle' mur, og det nye rækværk blev fremstillet af jernstøber Lange.⁸⁰

O. 1866 opsattes stenpiller med snoede støberjærnstænger imellem.

Under Storcks restaurering nedtog man rækværket mod Gerritsgade, stensoklen blev sænket ned, og en jordvold, en rest af opfyldningen omkring kirken, blev afgravet.⁸¹

Fra 1680 og frem nævnes flere gange en grøft omkring kirkegården, som skulle afvande området. Den nøjagtige placering er ikke fastlagt, men 1770 angives den som værende uden for kirkegårdsmuren.⁸²

De middelalderlige *indgange* til kirkegården har været forsynet med kirkeriste. Beliggenheden af indgangene kendes dog først fra Resens prospekt,

hvor der ses en enkelt muret port, omtrent midt på den nordlige kirkegårdsmur. 1685 nævnes imidlertid indkøb af træ til tre låger til kirkegården, et antal, der gentages 1697, 1734 og 1787.²⁰ Antallet stemmer dog ikke overens med betegnelserne af indgangene efter verdenshjørner eller med en plan af kirken fra o. 1750. I perioden 1675-1765 nævnes nemlig fire indgange (syd, øst, nordøst og vest), mens der på planen ses indgange i syd, nordøst og nord.¹³ Det er således usikkert, om der var tre eller fire indgange i denne periode. 1689 omtales præstegårdslågens beliggenhed i forbindelse med et nyt gærde af tjørn omkring præstegårdshaven fra søndre kirkerist og hen til præstegårdslågen ved vestsiden.¹³ En mulighed er således, at den vestre indgang var mellem præstegården og kirkegården.⁸³ 1766 fik en Christian August tilladelse til at lave en lille låge i kirkegårdsmuren, som han skulle betale for benyttelsen af. Det fremgår dog ikke, hvor den lå, og den må formodes at have været til privat brug.¹³ O. 1866 er antallet af indgange nede på to (nord og syd). Den nordøstre indgang blev formentlig sløjfet efter ombygningen 1824, hvor den senromanske portal på nordsiden af koret blev lukket. Der var således ikke længere adgang til kirken gennem våbenhuset, som nu lå foran døren, og den nordøstre indgang til kirkegården blev overflødig.

Portaler i kirkegårdsmuren omtales kun få gange i de skriftlige kilder som 1709, hvor snedker Otto Wittenkamp udførte en ny kirkeport for kirkegården, som man kan formode befandt sig i en portal. En nærmere placering af porten kendes ikke.¹³ På Resens prospekt ses som nævnt en portal i den nordre kirkegårdsmur ud mod Gerritsgade.

De skriftlige kilder omtaler flere gange *stenbro* på kirkegården. 1697 nævnes stenbro uden for kirkegårdsmuren, 1701 lagdes stenbro fra nordøstre kirkerist til våbenhuset, som lå i forlængelse af nordre sideskib mod øst. Nogle måneder senere fortsatte man med en fra vestre kirkerist til kirkedøren samt en 'fra kirkeporten til den anden stenbro'. Året efter lagdes stenbro fra våbenhusdøren til mellemste kirkedør, formentlig nordre sideskibs vestdør (fig. 71). Der ses også en sti fra indgangen i syd, og den stenbro, der 1724 blev lagt ved søndre kirkerist, kan være en fornyelse af denne.¹³

Kirkegårdens inddeling og takster for begravelse.

Der er ikke mange oplysninger om kirkegårdens inddeling. I middelalderen synes nordsiden mod sædvane at have været den mest attraktive, hvilket muligvis kan forklares med, at det var den side, som vendte mod byen. Formentlig er inddelingen ændret efter middelalderen, måske i takt med at byen blev udvidet.⁸⁴ På planen fra o. 1750 ses brolagte stier, som inddeler kirkegården i tre områder beliggende nord, vest og syd for kirken. 1753 blev de fattiges område afgrænset,⁷⁷ det var på dette tidspunkt nord for kirken.⁸⁵ Denne fordeling bekræftes ikke umiddelbart af de arkæologiske udgravninger, som gennemførtes 1995. Der fandt man ikke tegn på, at 1600-1700-tals gravene på sydsiden af kirken skulle være af højere social status end nordsidens. Og på vestsiden dukkede der kun en enkelt grav op, som sikkert viste tegn på højere social status.⁸⁶

1682 fastlagdes, at en begravelse syd, vest og nord for kirken kostede 1 rigsdaler for en voksen, 3 mark for et barn. Øst for kirken betaltes kun 4 mark for en voksen og 2 mark for et barn. Var man fattig eller levede af andres almisser, fik man begravelsen uden betaling. En ny sten kostede 1 rigsdaler, mens træ kostede 3 mark.⁸⁷

1760 og 1761-62 nævnes begravelser på den 'nye kirkegård', som kostede 1 rigsdaler, 5 mark og 8 skilling.²⁰ Det er det eneste sted i disse regnskaber, hvor en ny kirkegård optræder, og der er ingen forklaring på, hvor den lå. Der kan muligvis være tale om et nyt område, der var blevet tillagt kirkegården. Der synes dog gennem det meste af kirkegårdens historie at være tale om frasal.

Beplantning. Den nuværende beplantning består af bøgehæk, forskellige småbuske og enkeltstående større træer, især mod Sankt Nicolai Gade og Gerritsgade.

1784 betaltes Rasmus Urtemand for nogle lindetræer, som han havde plantet på området. 1825 anlagde man kirkegården med træer og buske, sikkert i forbindelse med indretningen af Assistens Kirkegård, så der ikke længere var begravelser ved Skt. Nikolaj Kirke. 1841 plantede man bøgehæk, og 1871-72 indkøbtes der atter planter og buske.²⁰

BYGNINGER PÅ OG OMKRING KIRKEGÅRDEN

†*Bygninger*. I de skriftlige kilder nævnes forskellige huse, hvis beliggenhed og udformning ikke kendes nærmere. 1705 nedbrød man således et *benhus*. 1725 betalte Peder Hansen Felbereder for 'et lille hus, han lod hugge på kirkegården'. 1754 blev der bygget et *kalkhus*, som fjernedes 1824, og sluttelig omtales 1865, at 'Malermester Berth fremsender en regning for grundning af en dør i *kulhuset*'.²⁰

Skolen lå i senmiddelalderen syd for kirken, men 1576 lå grunden ubebygget hen.⁸⁸ Ved reformationen blev skolerne ved de to sognekirker lagt sammen til én, som fik til huse i en fløj af det tidligere †Gråbrødre Kloster.⁸⁹

Hvor den middelalderlige *præstegård* lå, vides ikke, men den skal muligvis findes syd for kirken. På grunden Kyseborgstræde 2 syd for Skt. Nikolaj Kirke er der i 1990'erne fundet rester af kampestensfundamenter med munkestensmurværk, som dateres til senmiddelalderen. Der synes ikke at være tale om en kirkegårdsmur, da orienteringen er forkert i forhold til de kendte afgrænsninger, og det foreslås, at der er tale om en middelalderlig præstebolig.⁹⁰ Det kan dog ikke med sikkerhed afgøres, om den fundne bygning har haft tilknytning til kirken, men Joachim Begtrup udpegede faktisk beliggenheden af præstegården ved reformationen som »Kyseborg, sønden for Kirken«. Antagelsen bestyrkes af en omtale 1689 af et gærde 'fra bageoven ved den søndre kirkerist hen til vestsiden ved præstegårdslågen'.⁹¹ 1690 blev præstegården delvist nedrevet,⁹² muligvis som følge af ødelæggelser under Svenskekrigene.⁹³ Der er i øvrigt heller ikke her nogen nærmere angivelse af dens placering, men historikeren Otto Jonassen mener at kunne placere den ved Kyseborgstræde og med udhuse ud til Badstuestræde.⁹⁴ Den resterende del af præstegården blev solgt 1733 (s. 76). En tid residerede præsten på hjørnet af Gerritsgade og Badstuestræde i en bolig, som Herman Vegner Borring havde skænket kirken i år 1800.⁹⁵

Et ikke nærmere beskrevet *hus* omtales 1689, hvor man betalte 'for 6 kander øl til de folk, der nedbrød tømmeret af det gamle hus, der stod

ved kirkegårdsmuren'. Det er uklart, om huset er identisk med det gamle hus og et fire fags hus, der stod på kirkegården, og som omtales samme år.¹³

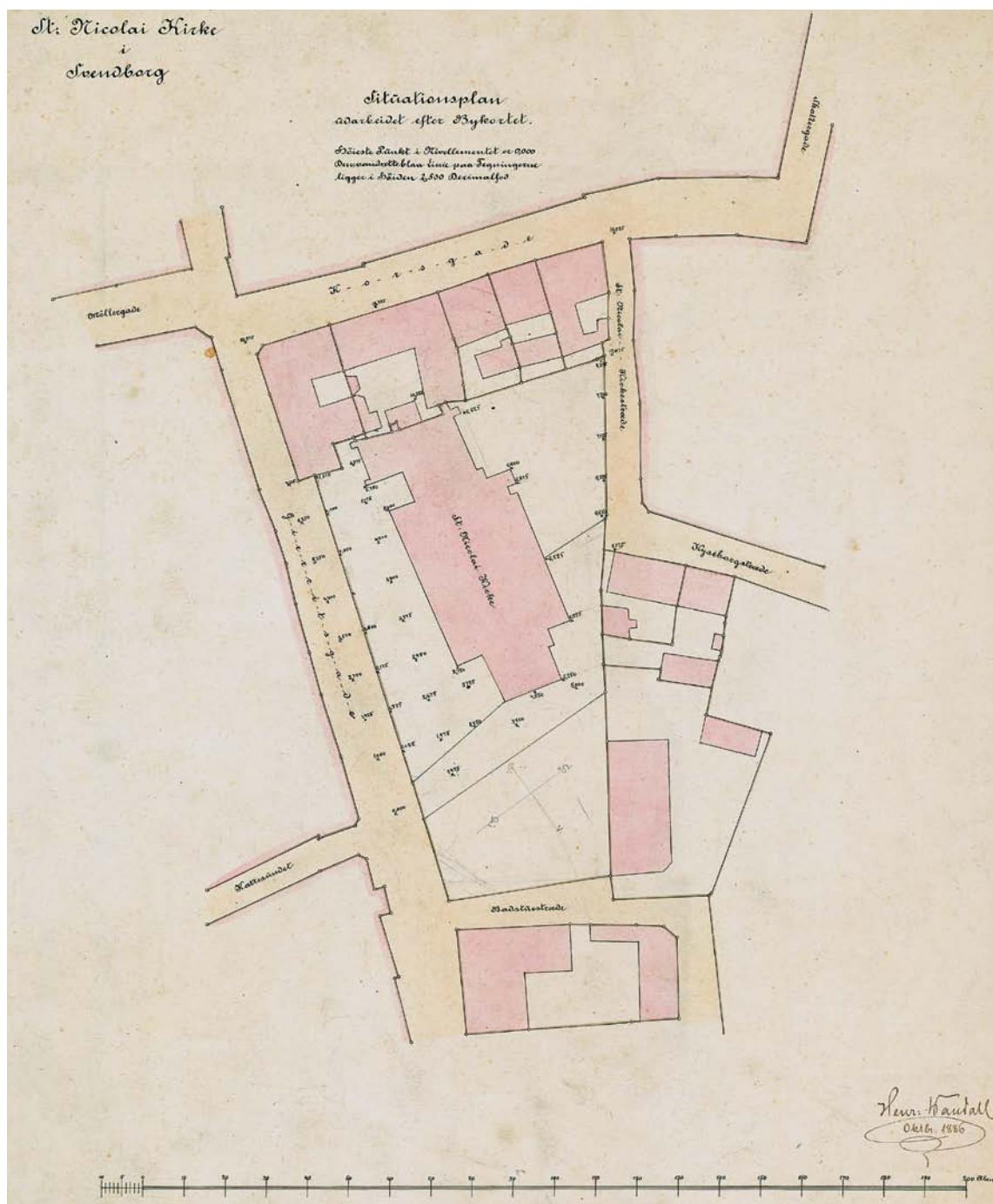
Materialhuset har muligvis ikke været et selvstændigt hus. Det blev, som navnet anfører, anvendt til opbevaring af diverse materialer i forbindelse med kirken. På planen fra o. 1750 (fig. 71) er det placeret på nordsiden af koret mellem sakristi og våbenhus og kun betegnet som 'hegning til en materialgård'. 1824 er materialhuset indrettet i våbenhuset, og det er oplagt at se 'hegningen' som hørende til våbenhuset. Imidlertid beskrev Joachim Begtrup 1823 materialhuset som opført af bindingsværk.³⁷ Dette synes ikke at være tilfældet med våbenhuset.

Da man 1866 installerede kirkens første varmeapparat, blev der brug for et *kedelhus*. Arkitekt V. Th. Walther fra Århus udtalte sig imod en placering af kedelhuset syd for kirken, da dette ville skæmme bygningen. Det blev imidlertid alligevel placeret her sammen med skorstenen.⁹⁶ Kedelhuset blev revet ned i forbindelse med Storcks restaurering.

Efter nedrivningen af våbenhuset, der rummede ligkapellet i 1800-årene, arbejdede man en tid med tanken om at opføre et selvstændigt *lighus* på kirkegårdsområdet. Storck brød sig ikke om tanken, da hans plan netop var at frilægge kirken, men arkitekt Wandall nåede dog at udarbejde et forslag i efteråret 1892.⁹⁷ Samtidig gemte man fliserne fra det gamle kirkegulv med henblik på at bruge dem i et nyt lighus.⁹⁸ Planerne skrinlagdes da også, sikkert til Storcks fulde tilfredshed, men ønsket var stadig nærværende både 1914 og 1929, hvor Svendborgarkitekten Vilhelm Gall lavede tegninger til et lighus beliggende syd for koret på kirkepladsen. Forslaget blev afvist af den kgl. bygningsinspektør og Nationalmuseet af samme årsager som Storcks.⁹⁹

Frem til 1945 fandtes en *toiletbygning* ved kirken, men den blev ødelagt dette år ved bombing af en nærliggende bygning. Toiletbygningen blev aldrig genopført, og toiletterne flyttedes 1949 ned i kælderen under koret.¹⁷

På et tidspunkt var der opført et *tørveskur*, som man 1950 foreslog, skulle fjernes.¹⁷ Der er ingen oplysninger om udformning og placering.

I krydset Kyseborgstræde/Sankt Nicolai Gade er der 1993 ved overvågning af fjernvarmearbejder konstateret spor af en *tegløvn*, som har været i brug før anlæggelsen af det middelalderlige Ky-

seborgstræde. Dateringen af ovnen skal formentlig sættes til engang i første halvdel af 1200-tallet, hvorfor ovnen kan tænkes at have forsynet det nærliggende kirkebyggeri med munkesten.¹⁰⁰

Fig. 6. Kirken set fra nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The church seen from the northwest.*

BYGNING

Skt. Nikolaj Kirke i Svendborg blev formentlig påbegyndt i første fjerdedel af 1200-tallet, sandsynligvis som afløser for en ældre $\dagger$ kirke, hvoraf dele synes bevaret i den nuværende. Den består af kor samt basilikalt skib, der er opført i flere faser; hertil er lidt senere (eller evt. samtidig med fuldførelsen) føjet en korforlængelse mod øst. Et sakristi, muligvis fra slutningen af 1400-tallet, slutter sig til korforlængelsens nordside, mens et tårn blev tilføjet mod vest måske o. 1500. Foran den senromanske dør i koret og i forlængelse af nordre sideskib byggede man på et tidspunkt et $\dagger$ våbenhus. Det er tidligst nævnt 1692, men kan være fra middelalderen. Det blev nedrevet under en restaurering i årene 1892-94. Her fik hele anlægget sit nuværende udseende, hvor man forsøgte i hovedtrækkene at genskabe kirkens oprindelige senromanske skikkelse. Den havde under en tidligere restaurering 1824 fået et gotisk udseende, som formentlig ikke var baseret på nogen periode i bygningens egen historie. Orienteringen af kirken er let nordvest-sydøstvendt.

Oversigt. Bygningsbeskrivelsen er inddelt i tre hovedafsnit: 1) Den senromanske teglstenskirke (s. 109). 2) Middelalderlige ændringer og tilføjelser (s. 145). 3) Eftermiddelalderlige istandsættelser og restaureringer (s. 152). Disse hovedafsnit indledes af en redegørelse for forskningshistorien (s. 87) og en præsentation af tegningsmaterialet (s. 91).

Ældre $\dagger$ kirke (s. 108).

Den senromanske teglstenskirke:

Plan og opbygning (s. 109).

Materialer og teknik (s. 109).

Ydre (s. 112-130): a) $\dagger$ apsis (s. 112), b) kor (s. 113), c) nordre sideskib (s. 115), d) søndre sideskib (s. 117), e) midtskib (s. 118), f) nordre sideskibs vestgavl (s. 119), g) søndre sideskibs vestgavl (s. 120), h) midtskibets vestgavl (s. 120), i) korforlængelse (s. 120), j) korforlængelsens østgavl (s. 121), k) døre (s. 122), l) vinduer (s. 124).

Indre (s. 130-144): a) kor (s. 130), b) langhuset (s. 131), c) midtskibet (s. 132), d) triumfmuren (s. 132), e) arkadebuer (s. 133), f) nordre sideskib (s.

138), g) søndre sideskib (s. 140), h) vestgavl (s. 142), i) korforlængelse (s. 142).

Arkitektoniske forudsætninger og datering (s. 144).

Middelalderlige ændringer og tilføjelser:

a) Hvælv i midtskibets østfag (s. 145), b) hvælv i midtskibets vestfag (s. 145), c) hvælv i kor (s. 145), d) hvælv i korforlængelse (s. 145), e) sakristi (s. 146), f) tårn (s. 149), g) $\dagger$ våbenhus (s. 152).

Eftermiddelalderlige istandsættelser og restaureringer:

1600-1800 (s. 152-154): a) istandsættelser i 1600-tallet (s. 152), b) istandsættelser i 1700-tallet (s. 152), c) nyt spir 1763 (s. 154).

Johan Hancks ombygning 1824 (s. 155).

Istandsættelser i 1800-tallet (s. 155).

H. B. Storcks restaurering 1892-1894 (s. 156).

Tiden 1900-2010 (s. 159).

Tematisk oversigt:

Gulve (s. 160), døre (s. 161), vinduer (s. 162), tagværker (s. 162), tagbeklædning (s. 162), murbehandling (s. 163), farveholdning (s. 164), varme og lys (s. 164), naturvidenskabelige undersøgelser (s. 165), vindfløje (s. 166), kalkmalerier (s. 166), glasmalerier (s. 167).

FORSKNINGSHISTORIE

1823 omtaler præsten *Joachim Begtrup* Skt. Nikolaj Kirke i sin beskrivelse af Svendborg by. Han kalder den en gammel gotisk bygning og placerer den som byens 'upåtvivlelig' ældste kirke; det skulle være Valdemar Sejr, der var byggherre. Sideskibene betegner han som kapeller og mener, at de er tilføjet senere. Han kommer ikke med nogen datering af kirken, men mener dog, at den er ældre end Valdemar Sejr pga. beliggenheden og de svære mure.¹⁰¹

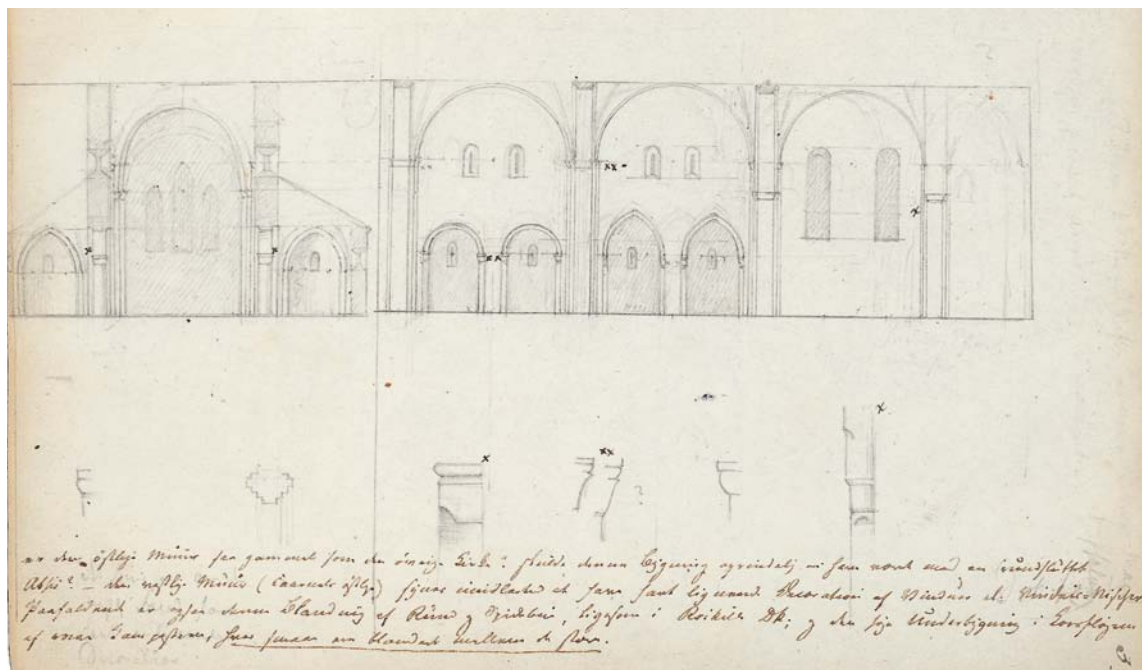

Fig. 7. Tværsnit set mod øst, opstalt af midtskibets, korets og korforlængelsens nordvæg samt diverse detaljer (s. 126). Tegning af N. L. Høyen i notebog 1830. – Cross-section looking east, elevation of the north wall of the nave, the chancel and the chancel extension, with diverse details, 1830.

I sin dagbog fra 1830 omtaler kunsthistorikeren N. L. Høyen Skt. Nikolaj. Han beskriver kirken som stærkt moderniseret med nye spidsbuede vinduer og forhøjet gulv. Kormurens yderste del havde været i dårlig stand, og tårnet betragtede han som senere tilbygget. I beskrivelsen findes en tegning af midtskibets og korets nordmur (fig. 7). Høyen skriver, at der var spor nok til at godtgøre tegningens rigtighed, men der må være tale om en skitse, ikke en opmåling (jf. s. 126 f.).¹⁰²

I *Trap Danmarks* 1. og 2. udgave fra henholdsvis 1858–60 og 1872–79 er tolkningen af Skt. Nikolaj Kirkes bygningshistorie stort set den samme.¹⁰³ Den betragtes som den ældste og mest interessante af Svendborgs kirker og skulle være opført under Valdemar Sej. Der åbnes dog også for den mulighed, at den er endnu ældre. Det nævnes, at kirken har tre senere indbyggede hvælve, ligesom sideskibene tolkes som senere tilbygninger.

Diskussionerne om kirkens alder og forbilleder tog først for alvor fart, da dekorationer og detaljer atter stod tydelige efter Hermann Baagøe Storcks restaurering 1892–94. Hverken Storck selv eller

hans konduktør Johannes Magdahl Nielsen fik nogensinde skrevet en sammenhængende bygningshistorie på baggrund af restaureringen. Til alt held er der i stedet bevaret et righoldigt tegnings- og korrespondancemateriale samt Magdahl Nielsens dagbog med detaljerede oplysninger. Storck kom heller aldrig med en nærmere datering af kirken, men hensigten med restaureringen var tydeligvis at føre kirken tilbage til dens oprindelige senromanske skikkelse, dog med bevaring af de senmiddelalderlige tilbygninger.

I 3. udgave af *Trap Danmark* (1898–1906) dateres Skt. Nikolaj Kirke til 1. halvdel af 1200-tallet. Koret tolkes som ombygget senere i middelalderen, hvor en oprindelig apsis menes erstattet af korforlængelsen. På omtrent samme tid menes vesttårnet opført.¹⁰⁴ Korforlængelsens hvælv betragtes som yngre end korets.¹⁰⁵

Arkitekturhistorikeren Vilhelm Lorenzen mener 1911, at Skt. Nikolaj Kirke var den første kirke af den plantype, der fra begyndelsen havde været hvælvet i både midt- og sideskibe. Han mener desuden, at sideskibenes grathvælv er en

romansk hvælvingstype, mens midtskibets ribbe-hvælv er en gotisk type. Hvælvenes højde tilta-ger mod vest, hvilket Lorenzen antager at være planlagt – med den hensigt, at kirken kommer til at se længere ud i det indre. Overgangsstilen med romansk blandet med gotisk får Lorenzen til at datere kirken til o. 1240–50. Hvælvene sammen-ligner han med dem i Lund, Ribe og Sorø, som peger hen mod midten af århundredet, mens planen synes lidt ældre. Han antager desuden, at Skt. Nikolaj er den første større kirke i Dan-mark, som har indflydelse fra de tyske Østersø-lande, herunder kirkerne i Altenkrempe, Mölln og Eutin. Korforlængelsen er gotisk, men i en tidlig form og »endnu nærmest i Overensstem-melse med Overgangsstilen«. Opførelsen af denne sætter Lorenzen til sidste fjerdedel af 1200-tal-let.¹⁰⁶

I Svendborg Bys Historie fra 1919 tilslutter museumsleder *Johs. Olsen* sig Lorenzens udsagn om, at Skt. Nikolaj er den første kirke af den ty-pe, der er bygget hvælvet. Formen, mener Olsen igen i overensstemmelse med Lorenzen, stamme-de fra Normandiet i det 12. århundrede. Korets dekorationer synes at hidrøre fra tiden 1240–50. Han er i det hele taget meget præget af Loren-zens tolkninger og sammenligner også med de nordtyske kirker. Han antager, at der har stået en romansk kampestenskirke på stedet fra 1100-tal-let. Korforlængelsen må være bygget til snart ef-ter selve kirken, men han daterer den til gotisk tid (sidste fjerdedel af 1200-tallet).¹⁰⁷

Trip Danmarks 4. udgave (1920–32) angiver det ældste af kirken, dvs. det vestlige fag af koret samt skibet, til at være opført henimod 1250. Det vest-lige hvælv, der tolkes som en ombygning, antages

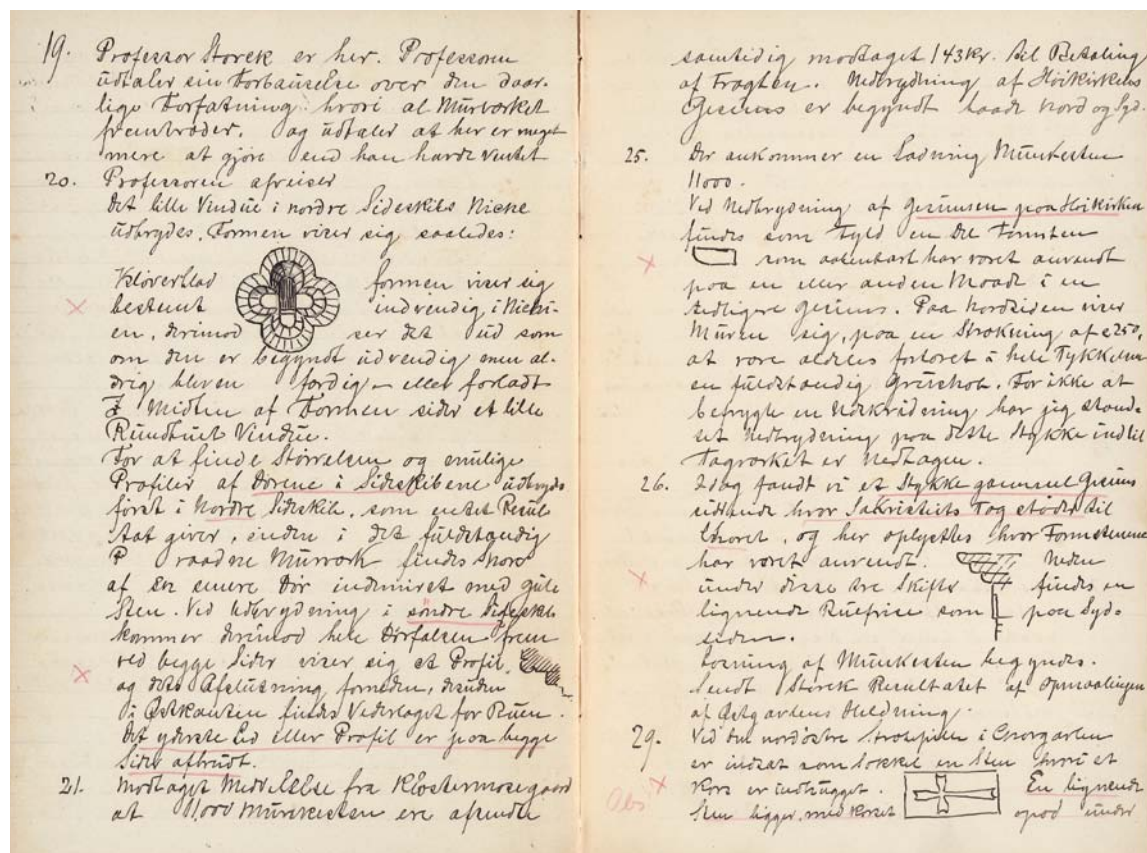

Fig. 8. Skitse af firpasblending med vindue (s. 125), gesims på midtskib (s. 158) og romansk gravsten (s. 220). Magdahl Nielsens dagbog 19.-29. april 1893. — Sketch of quatrefoil with window, cornice in the nave and Romanesque tombstone. Magdahl Nielsen's journal, 19-29 April 1893.

at være samtidigt med korforlængelsen bygget kort efter kirkens opførelse.¹⁰⁸

I sin notebog fra 1930 gennemgår kunsthistorikeren *Jan Steenberg* Skt. Nikolajs bygningshistorie. Han mener, at kirken udviser flere byggeperioder, uden at der har været større ophold mellem dem. Kor og korforlængelse er fra to forskellige perioder, men hvælvene i de to afsnit samtidige. Koret har »fra gammel tid« været beregnet på hvælv af samme type som i skibets østfag. Det nuværende hvælv er således ikke oprindeligt, men alligevel det ældste i kirken. Anden byggeperiode omfatter midt- og sideskibe, og byggeriet afsluttes med vestgavlen, der kan være samtidig med korforlængelsens østgavl pga. de ensartede trekoblede vinduer. Imidlertid er vestfagets hvælv ældre end hvælvene i kor og korforlængelse, som således må være kommet til som det sidste engang i anden halvdel af 1200-tallet. Steenberg mener ikke, at sideskibshvælvene kan være oprindelige, eftersom man var gået over til ribbehvælv, da Skt. Nikolaj blev bygget. Ud over Vor Frue i Århus sammenligner Steenberg også Skt. Nikolaj med kirkerne i Dalum og Løgumkloster.¹⁰⁹

1935 fortsætter Steenberg studiet af teglstensarkitekturen i Danmark og Nordtyskland. Her fastslår han Skt. Nikolajs afhængighed af nordtysk, senromansk teglstensarkitektur og mener, at det baltiske Tysklands arkitektur har haft stor indflydelse på udformningen af de senromanske teglstenskirker på Lolland, Falster og Møn samt Skt. Nikolaj. Han mener dog også, at der har været en vekselvirkning – en udveksling af dansk-tyske strømninger.¹¹⁰ Han sammenligner Svendborgkirken med eksempler fra Holsten, Lauenborg og Lübeck og mener, at Skt. Nikolaj må tilhøre tiden 1230–40.¹¹¹

Historikeren *Johan Plesners* udlægning fra 1936 af kirkens bygningshistorie er, at skibet er den ældste del, som kan dateres løseligt til før år 1200. Koret er tilføjet i den »romanske Stils allersidste Tid«, mens korforlængelsen er fra tidlig gotisk tid.¹¹²

Historikeren *Hans Lassen* har to forskellige tolkninger af bygningshistorien i sine to artikler fra 1943 og 1944. Først mener han, at Skt. Nikolaj og de øvrige danske kirker med nordtysk

indflydelse er fra årene 1201–26. I denne periode var Lübeck under den danske konge, og da det er denne by, som er hovedformidler af tendenserne, må dateringen ligge her.¹¹³ I næste og kun lidt yngre artikel mener han, at koret blev bygget først i løbet af de første årtier af 1200-tallet. At der mangler forbandt mellem kor og skib kunne forklares ved, at skibet blev bygget ind på koret fra vest. Nedrivningen af apsis og opførelsen af korforlængelsen mod øst kunne muligvis dateres til samme tidspunkt som skibet, deraf de ensartede trekoblede vinduer. Afslutningen af hele byggeriet sætter Lassen dermed til midten af 1200-tallet. Hvælvene tolkes som senere, i skibet måtte oprindeligt være planlagt grathvælv.¹¹⁴

I *Tiåp Danmarks* 5. udgave fra 1957 beskriver museumsinspektør *Age Roussell* Skt. Nikolaj. Han antager den for at være byens ældste kirke, både pga. dens nuværende skikkelse, men også pga. sporene af en forgænger i form af en romansk kampestenskirke. Dateringen af koret og skibet sætter han til 1240–50, mens korforlængelsen må stamme fra anden halvdel af 1200-tallet. Roussell anser den senromanske portal på korets nordside for at være et træk, der knytter kirken til den jyske dominikanerstil. Hvælvene i det oprindelige kor og midtskibets to fag angives som samtidige med de respektive bygningsafsnit. Få årtier efter kirkens fuldendelse skal apsis være fjernet og erstattet af korforlængelsen med de store, romanske trekoblede vinduer i østgavlen.¹¹⁵

1959 skriver historikeren *J. O. Bro-Jørgensen* i *Svendborg Købstads Historie*, at Skt. Nikolaj blev forsynet med nye hvælvninger 1252 eller 1253 og sikkert samtidig et nyt kor. Sakristi og tårn daterer han til 1400-tallet.¹¹⁶ Han antager således, at kirken er ældre end midten af 1200-tallet.

Museumsleder *Henrik M. Jansen* beskæftigede sig i begyndelsen af 1970'erne med Svendborg i forbindelse med Middelalderbyprojektet. Her foretog han flere arkæologiske udgravninger, bl.a. ved Skt. Nikolaj. Disse udgravninger er publiceret i flere omgange. Udgravningerne foregik overvejende på det tidligere kirkegårdsområde, men en enkelt blev foretaget op til korets sydside. Her mente man at kunne se to faser i fundamentet adskilt af et brandlag. Det tolkes som et muligt

tegn på flere kirker. Ifølge Jansen er den treskibede basilika opført lige før år 1200, dernæst koret, den unggotiske korforlængelse og sluttelig tårnet i den senere del af middelalderen.¹¹⁷

I middelalderarkæologen *Helle Reinholdts* bog *Middelalderbyen Svendborg* fra 1992 beskrives kirken som et helstøbt anlæg, der dog også har spor af kortere arbejdsstandsninger. Til trods for at korets nedre partier er opmuret af rå og kløvet kamp, antydes det, at der muligvis ikke har været en forgænger. En ny arkæologisk undersøgelse af korets sydfundament kunne i hvert fald ikke med sikkerhed fremvise mere end en enkelt fase. Overgangsstilen synes at placere de ældste dele af kirken i 1200-tallets første halvdel. Forskellene mellem kor og skib kan afspejle forskellige bygmestre, således at der ikke nødvendigvis er tale om en større tidsforskel. Korforlængelsen er tilføjet senere, formentlig hen mod slutningen af 1200-tallet. Den nære forbindelse til de tre tyske kirker fremhæves igen, men også de romanske dele af Lübecks domkirke. Dertil kommer et slægtskab med en række kirker på Vestlolland.¹¹⁸

Det nyeste bud på Skt. Nikolajs bygningshistorie kom 2000 og 2008 med henholdsvis artiklen *Sct. Nicolai Kirkes bygningshistorie* og bogværket *Svendborg Sct. Nicolai*. Her gennemgår middelalderarkæologen *Hans Krongaard Kristensen* kirken med hensyn til datering og kilder til indflydelse. De nedre partier af koret tolkes som tilhørende en ældre kirke. Denne kirke har haft en apsis, som formentlig blev ombygget samtidig med opførelsen af teglstenskirken, men snart derefter nedrevet for at give plads til en korforlængelse. Kampestenkirken, formentlig med apsis, kor og skib, antages at være fra midten af 1100-tallet, mens det nye, senromanske kor med teglstensdekorationer tidligst kan være fra lige før 1200. Koret synes at være i familie med domkirken i Lübeck, som formentlig er i brug lige o. 1200. Lidt vest for koret ses på skibet en forandring, der vidner om et skifte i byggeriet. Ikke nødvendigvis af stor varighed, men sandsynligvis med en anden bygmester, da formerne på skibet er meget enklere end på koret. Basilikaen har endnu et stop lidt vest for midten af midtskibet og sideskibene. Dette tolkes også som et stop af kortere varighed. Korforlængelsen bygges enten samtidig

med eller en smule senere end skibet. De trekoblede vinduer i østgavlen har runde buer, hvilket tyder på en datering til senest o. 1250. Sideskibshvælvene tolkes som oprindelige, mens hvælvene i resten af kirken er indsat senere.¹¹⁹

I forbindelse med ovennævnte bog blev der også foretaget forskellige arkæometriske, dvs. naturvidenskabelige, undersøgelser. Ansvarlig var dr.scient. *Kaare Lund Rasmussen*, som stod for både termoluminiscensdateringerne (TL-dateringer) og proveniensbestemmelser for teglstenene. TL-dateringerne var på nogle områder afvigende fra de bygningsarkæologiske iagttagelser, mens stenenes indbyrdes proveniens syntes meget fornuftig i forhold til tolkningerne af bygningen.¹²⁰

TEGNINGSMATERIALE

Pga. manglen på en skriftlig fremstilling af de to omfattende restaureringer 1824 og 1892-94 er tegningsmaterialet af særlig betydning for udredningen af bygningshistorien. Til alt held er materialet netop i forbindelse med Skt. Nikolaj meget omfattende og udførligt.

Den ældst bevarede afbildning (fig. 9) går dog noget længere tilbage, nemlig til 1589, da biskop

Fig. 9. Biskop Jacob Madsens skitse af kirken (s. 91). Efter Jacob Madsen. – *Sketch of the church by Bishop Jacob Madsen, Bishop Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588-1604.*

Jacob Madsen gæstede kirken. I hans visitatsbog¹²¹ findes to skitser fra Svendborg, en af Skt. Nikolaj Kirke og en af Vor Frue Kirke. Det skal dog bemærkes, at skitserne og beskrivelserne er byttet om, dvs. beskrivelsen og skitsen af Skt. Nikolaj skal findes under Vor Frue (og omvendt). Skitsen er uden ret mange detaljer, men viser en kirke, der i hovedtræk ligner den, vi kender i dag.

I Peder Hansen Resens *Atlas Danicus*¹²² fra 1677 findes et prospekt af Svendborg, hvor også Skt. Nikolaj er medtaget (s. 68, fig. 5). Kirken er relativt detaljeret afbildet med midtskib og sideskib samt tårn set fra syd.

Pontoppidans Danmarksbeskrivelse¹²³ indeholder et prospekt af Svendborg udført som kobberstik af Alexia de Lode 1763. Her ses kirken på lang afstand sammen med byens øvrige bygninger. Pontoppidan og Resen er desuden kilder til spirets udseende, da det var helt eller næsten nyopført (1763).

Hanck vides at have udført opmålinger af kirken forud for ombygningen 1824,¹²⁴ men disse er desværre ikke bevaret. I betragtning af hvor omfattende ombygningen blev, ville opmålingerne have været en meget vigtig kilde til kirkens udseende før Hancks gotiserende ombygning.

Hancks egen udformning af kirken er imidlertid veldokumenteret via senere opmålinger. I forbindelse med planer om en restaurering allerede 1885 bad Storck om et sæt tegninger, som han kunne anvende som grundlag til at udfærdige sit restaureringsforslag. Opgaven blev overladt til Henrik Wandall, en Svendborgarkitekt, som tidligt var involveret i projektet. Wandall tog fat på opmålingerne og kunne således 1886 aflevere et komplet sæt tegninger bestående af plan, opstalter, tværsnit og længdesnit (fig. 10-15). Pudsen var på dette tidspunkt endnu ikke banket ned, så Wandall måtte overvejende nøjes med de spor, han kunne se gennem pudsen.¹²⁵ Ikke desto mindre så han spor af smallere, rundbuede vinduer, de to døre i sideskibenes vestfag m.v., som han tegnede ind på opmålingerne.

Tegningerne kom som planlagt til at danne grundlag for Storcks restaureringsforslag, idet han fremstillede et nyt sæt, hvorpå han markerede, hvor han havde tænkt sig at gøre indgreb. Storck

fremstillede sit forslag 1887 med planer, opstalter og snit (fig. 16-21). Opmålingerne illustrerer på bedste vis, hvordan Storck havde tænkt sig at føre Hancks 'gotiske' kirke tilbage til dens oprindelige senromanske udseende. Ud over de rentegnede opmålinger findes der en del kalker fra restaureringen, som først fandt sted 1892-94 (fig. 24). Ophavsmand er i de fleste tilfælde konstruktøren på Storcks restaurering, Magdahl Nielsen.¹²⁶ Det lader til, at der undervejs er blevet brug for opdaterede opmålinger og nye forslag til løsning af restaureringsmæssige problemer. Sluttelig har Magdahl Nielsen (1898) og Poul Holsøe fremstillet nogle opmålinger (fig. 22-23 og 25), som er publiceret i *Tegninger af ældre nordisk Arkitektur*.¹²⁷

De tre tegningssæt (Wandall, Storck og Magdahl Nielsen) stemmer ikke altid overens, og man kan på den måde følge, hvordan der undervejs blev ændret på de oprindelige planer. Selv om restaureringen således er veldokumenteret med opmålinger og forslag, er der alligevel mange huller. I øvrigt gengives alle tre sæt opmålinger her for første gang samlet. Som supplement findes der en omfattende korrespondance mellem Storck og henholdsvis Wandall og Magdahl Nielsen, som yderligere er suppleret med Magdahl Nielsens restaureringsdagbog. Heri findes mange små skitser af forskellige detaljer, hvilket også er tilfældet i korrespondancen.

Arkitekt Andreas Jensen udarbejdede i 1940'erne og 1950'erne flere opmålinger af kirken. Fra 1946 og 1949 findes henholdsvis opmålingstegninger af kælderen under koret og opmålinger af den indvendige side af koret, både mod nord og syd (fig. 26-27). Dertil en opmåling af en detalje af den østligste søjle i midtskibets sydside, ligeledes fra 1949. En plan af våbenhuset (tårnet) er fra 1957, mens plan, snit og opstalt af samme er udaterede, men formentlig fra omtrent samme tidspunkt.

I en periode fra slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne stod arkitekt Rolf Graae for ombygnings- og restaureringsarbejderne i Skt. Nikolaj. Der findes i denne forbindelse enkelte opmålinger og forslag, som omfatter en opmåling af trappen til andet stokværk af tårnet (fig. 69) og et forslag til vindfang og senere til flytning af vestdøren.⁷⁷

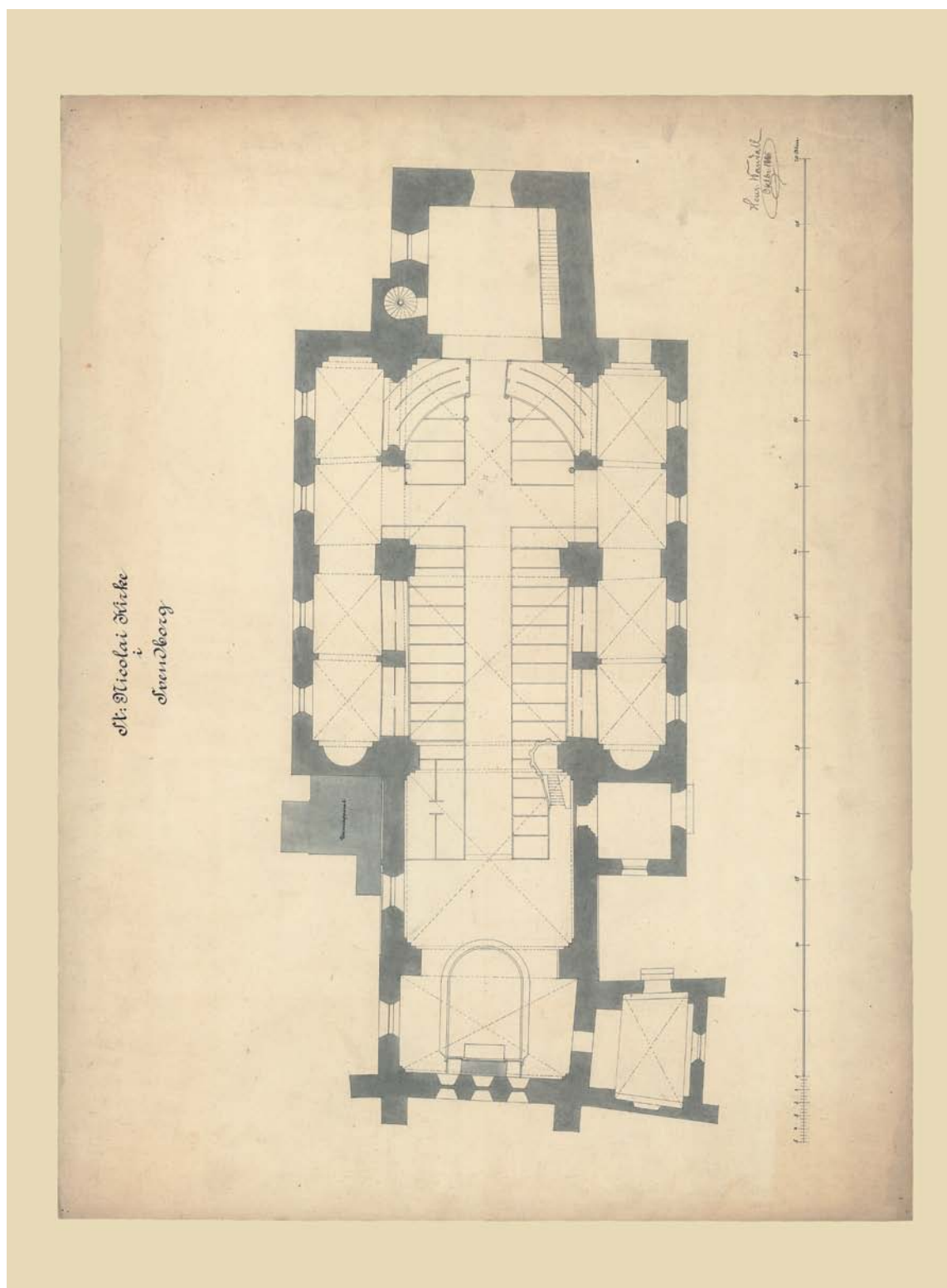

Fig. 10. Grundplan. 1:300. Vest opad. Opmåling ved H. Wandall 1886. — *Groundplan. West at top, 1886.*

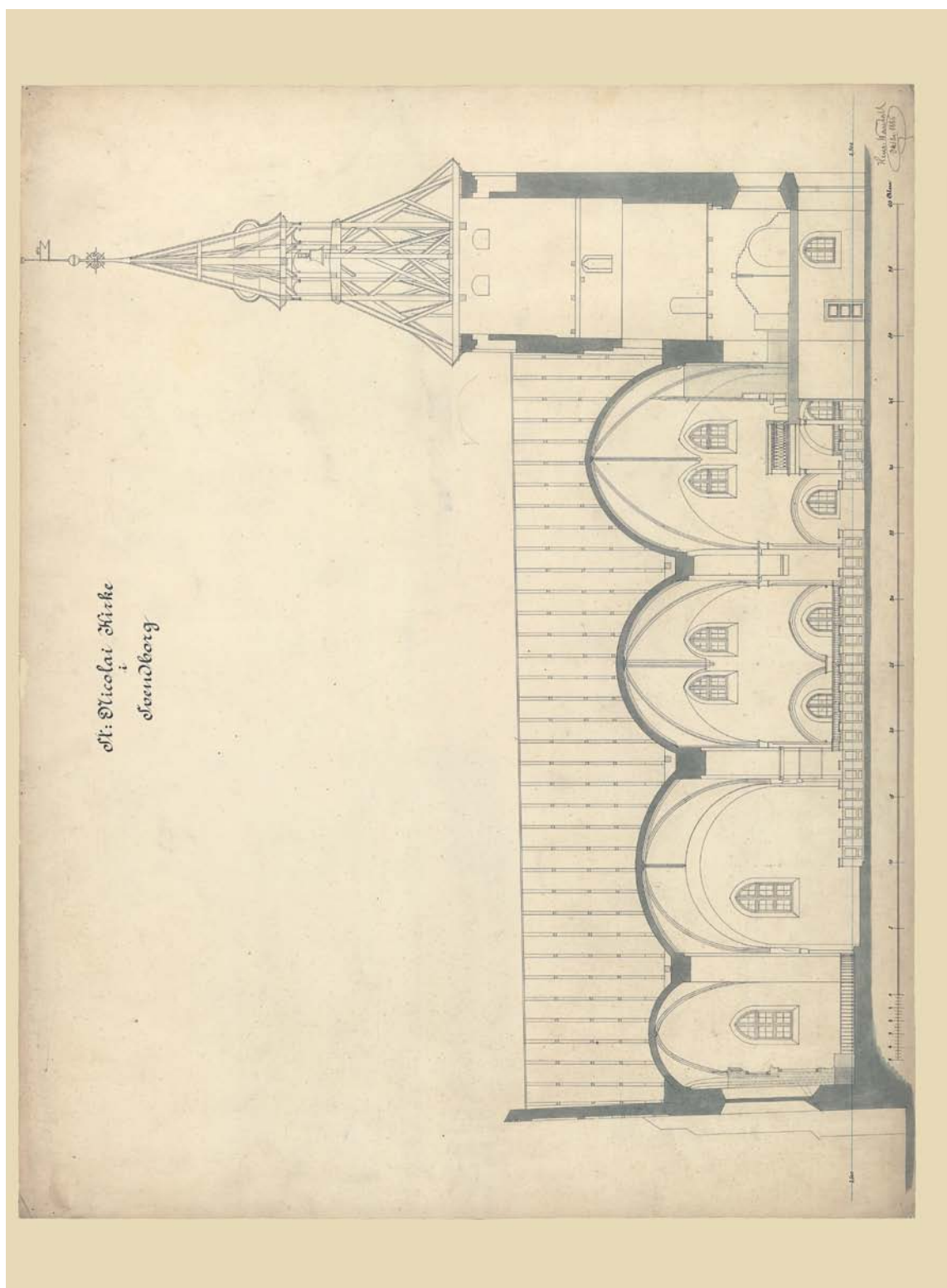

Fig. 11. Længdesnit set mod syd. 1:300. Opmåling ved H. Wandall 1886. – *Longitudinal section looking south, 1886.*

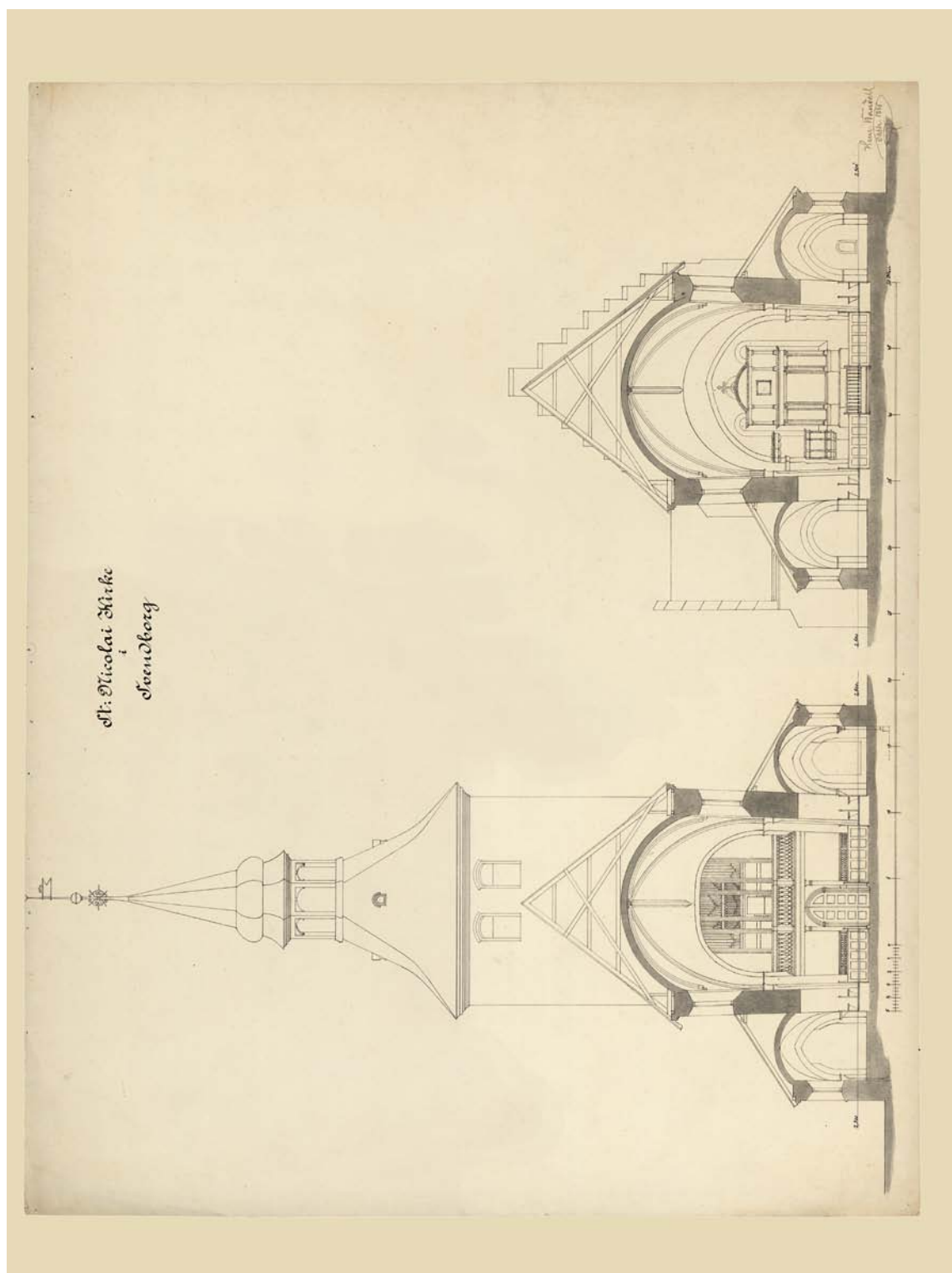

Fig. 12a-b. Tværsnit. 1:300. Opmåling ved H. Wandall 1886. a. Set mod vest. b. Set mod øst. — Cross sections, 1886.
a. Looking west. b. Looking east.

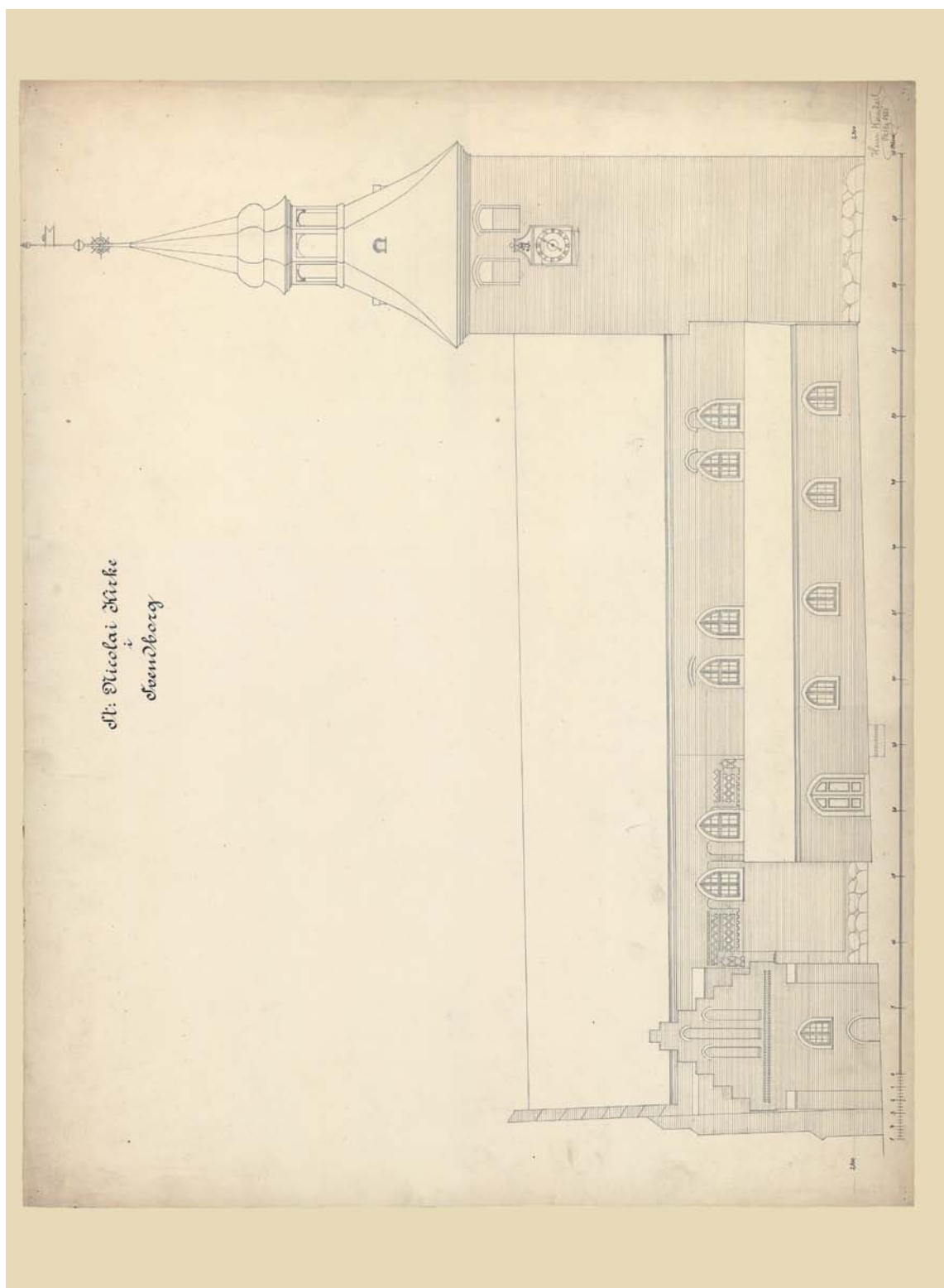

Fig. 13. Opstalt af nordfacaden. 1:300. Opmåling ved H. Wandall 1886. – *Elevation of the north facade, 1886.*

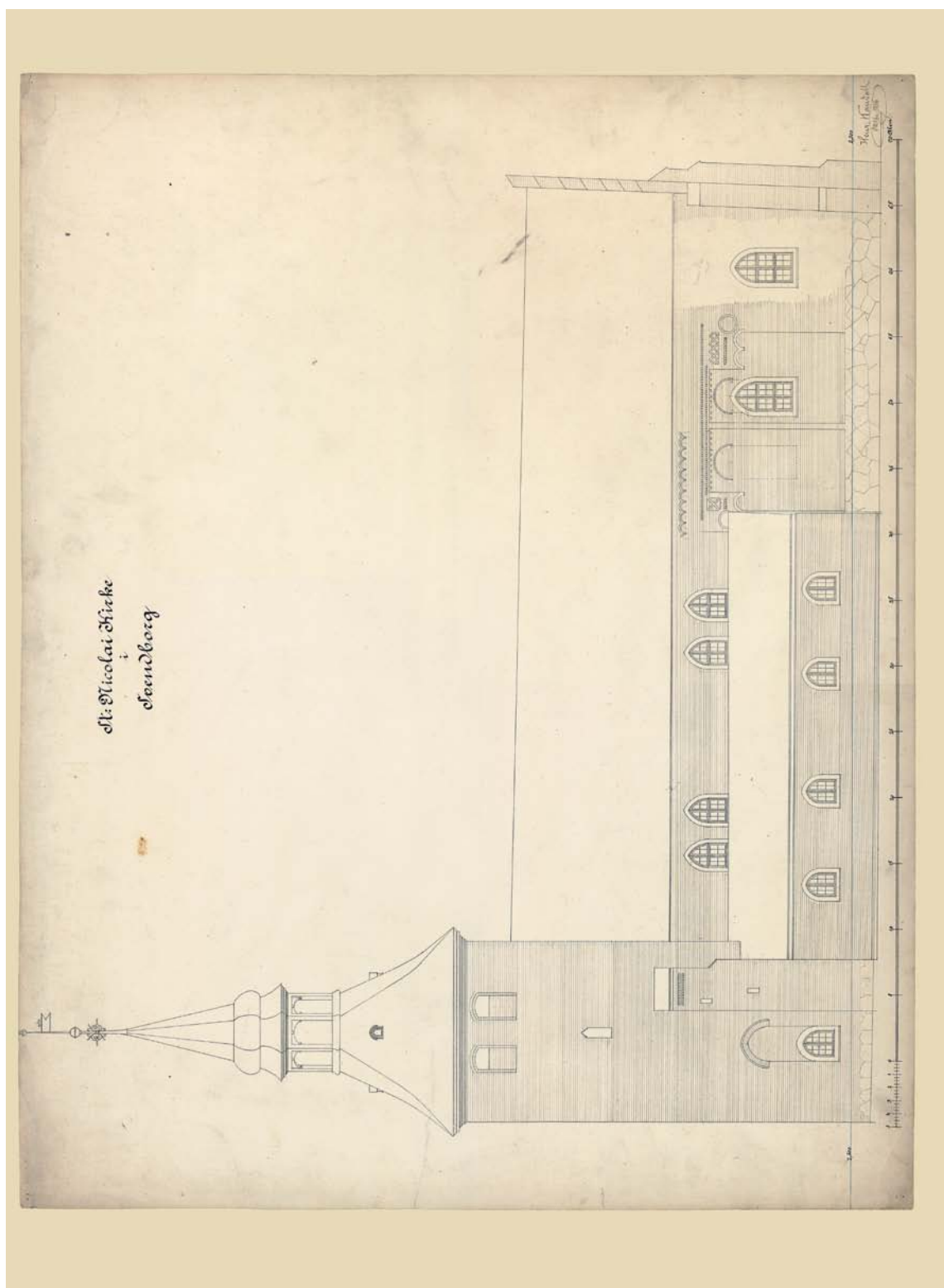

Fig. 14. Opstalt af sydfacaden. 1:300. Opmåling ved H. Wandall 1886. – *Elevation of the south facade, 1886.*

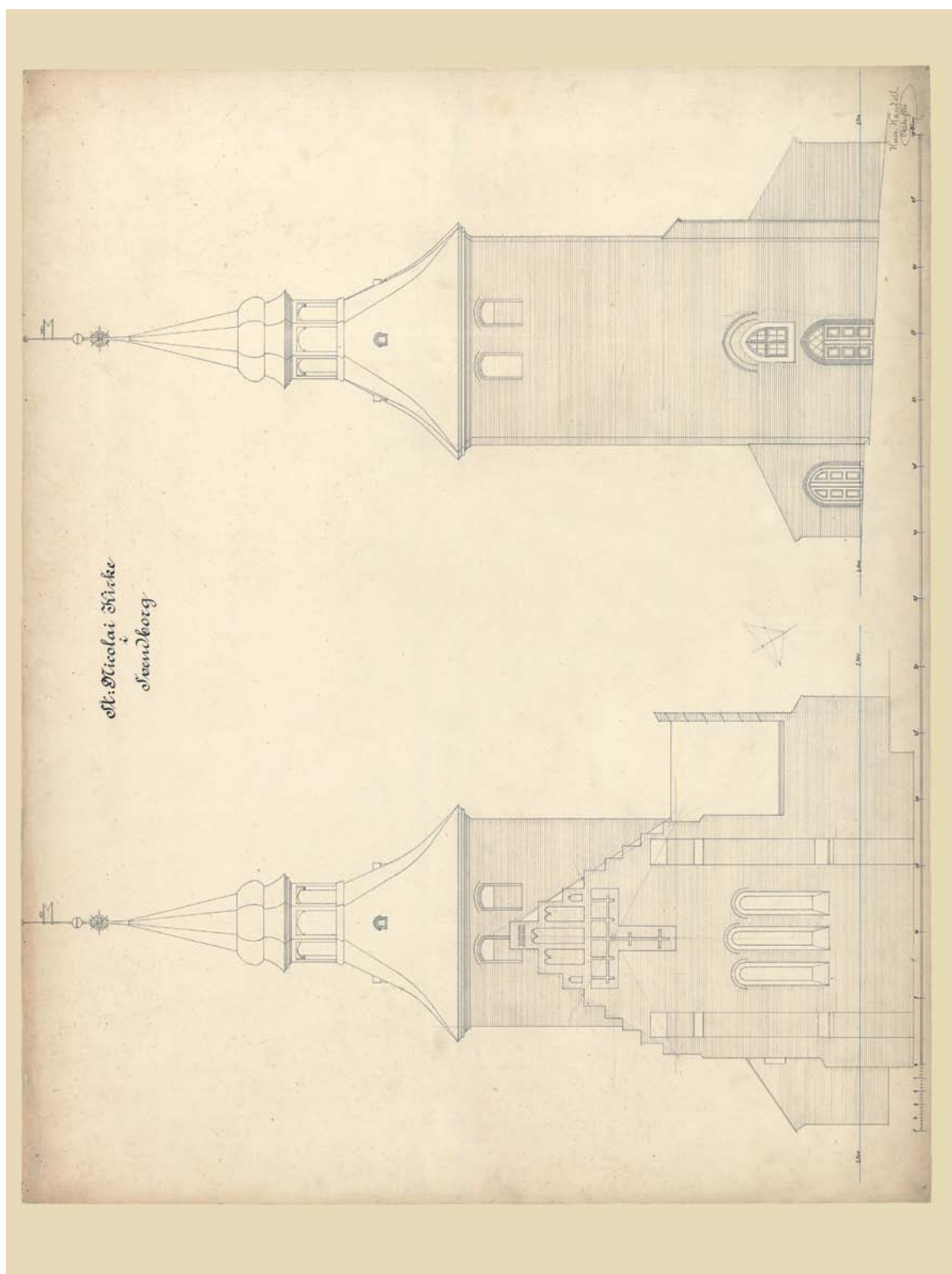

Fig. 15a-b. Opstalter. 1:300. Opmåling ved H. Wandall 1886. a. Østfacade. b. Vestfacade. — *Elevations, 1886. a. East facade. b. West facade.*

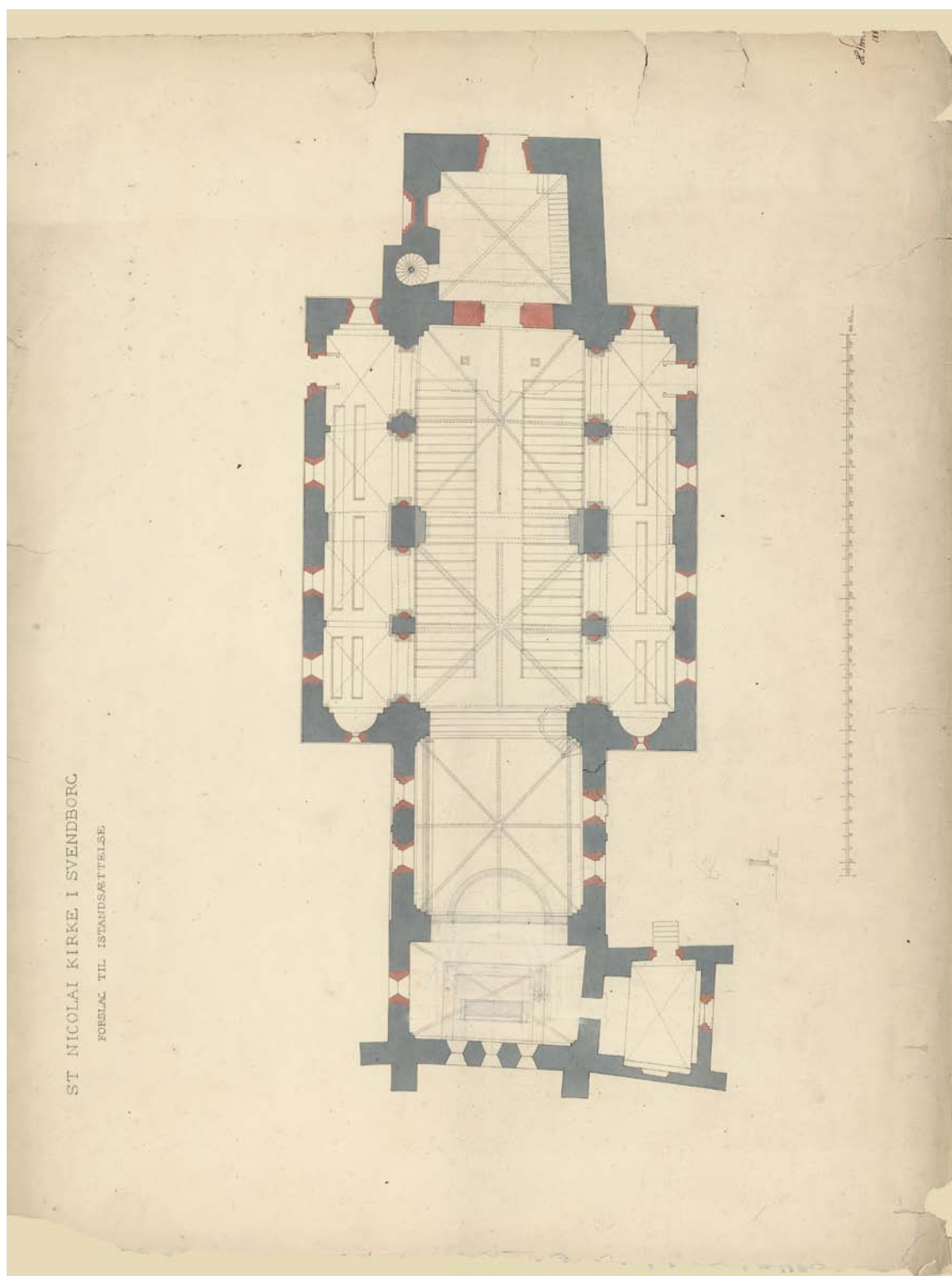

Fig. 16. Grundplan. 1:300. Vest opad. Forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. — *Groundplan. West at top. Proposal for restoration by H. B. Storck, 1887.*

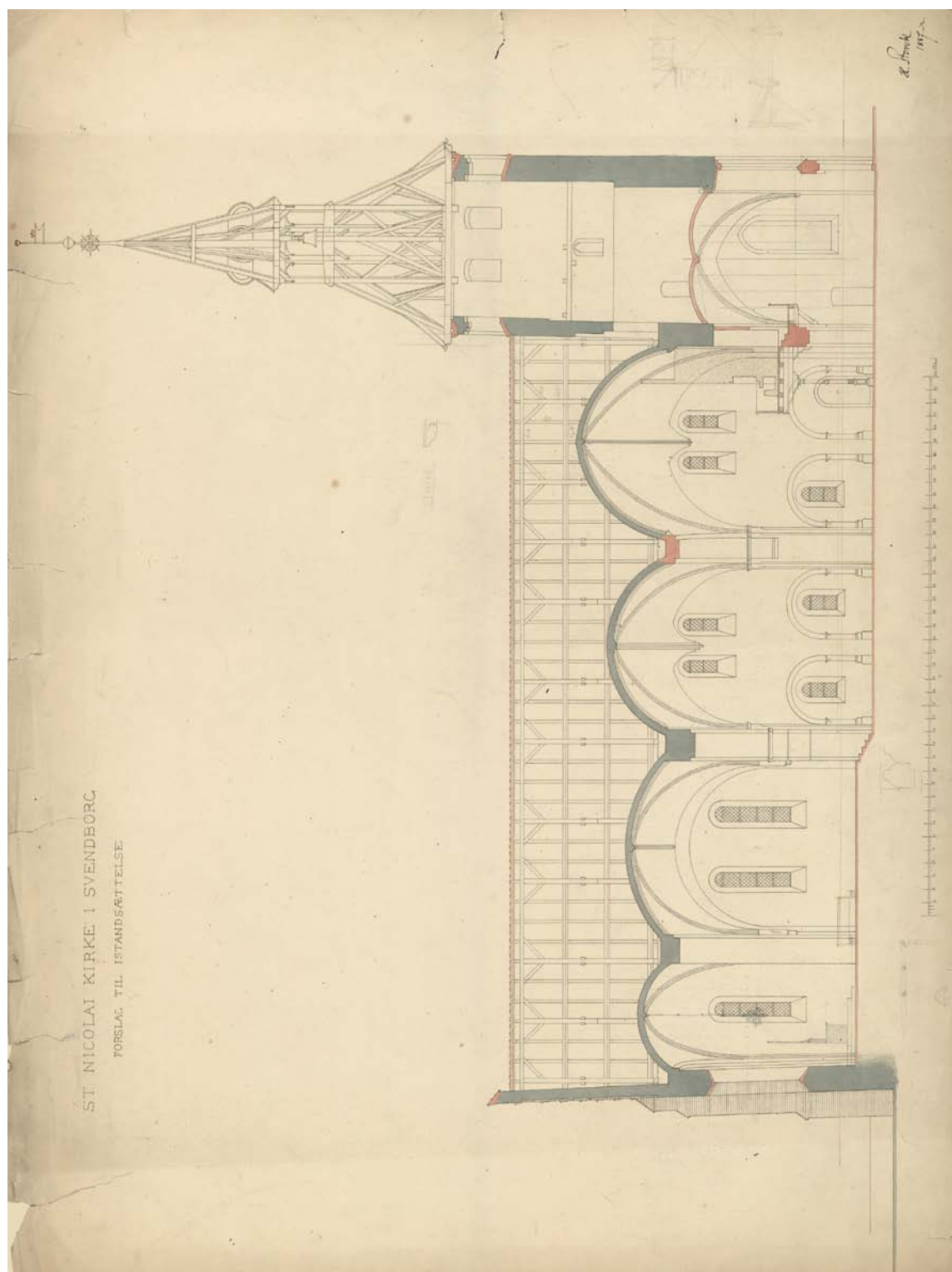

Fig. 17. Længdesnit set mod syd. 1:300. Forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. — Longitudinal section looking south. Proposal for restoration by H. B. Storck, 1887.

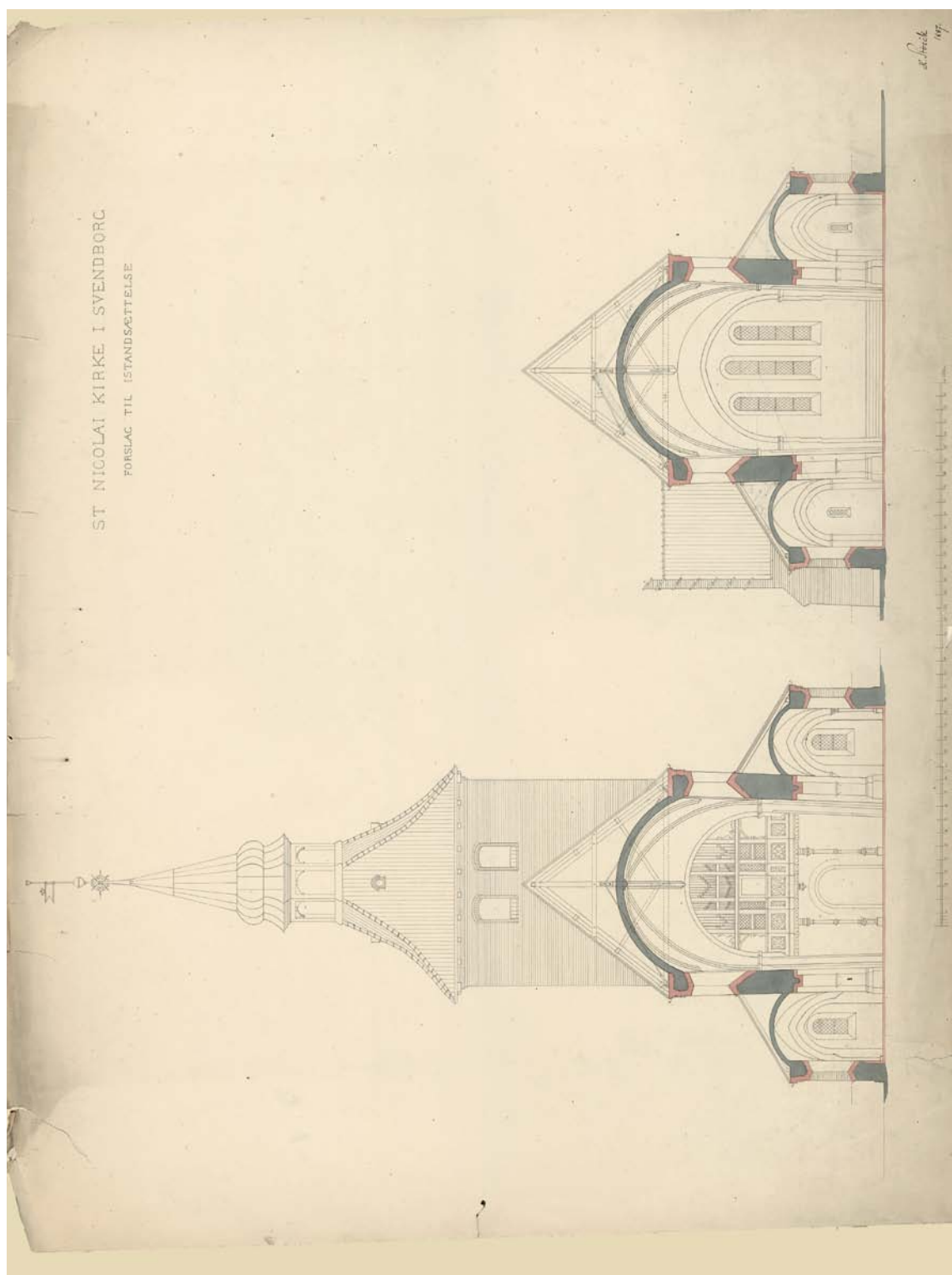

Fig. 18a-b. Tværsnit. 1:300. Forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. a. Set mod vest. b. Set mod øst. – Cross sections. Proposal for restoration by H. B. Storck, 1887. a. Looking west. b. Looking east.

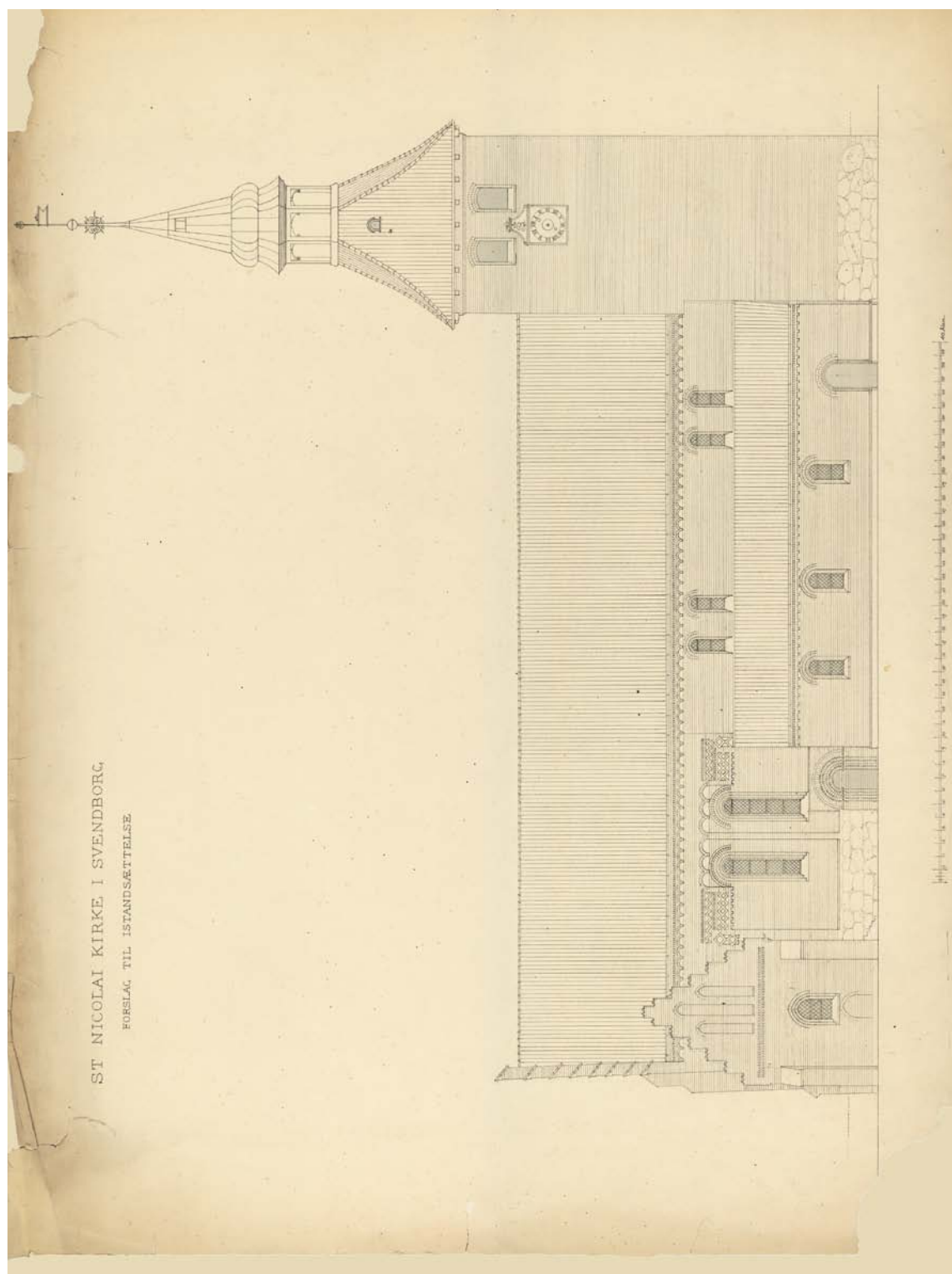

Fig. 19. Opstalt af nordside. 1:300. Forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. – *Elevation of the north side. Proposal for restoration by H. B. Storck, 1887.*

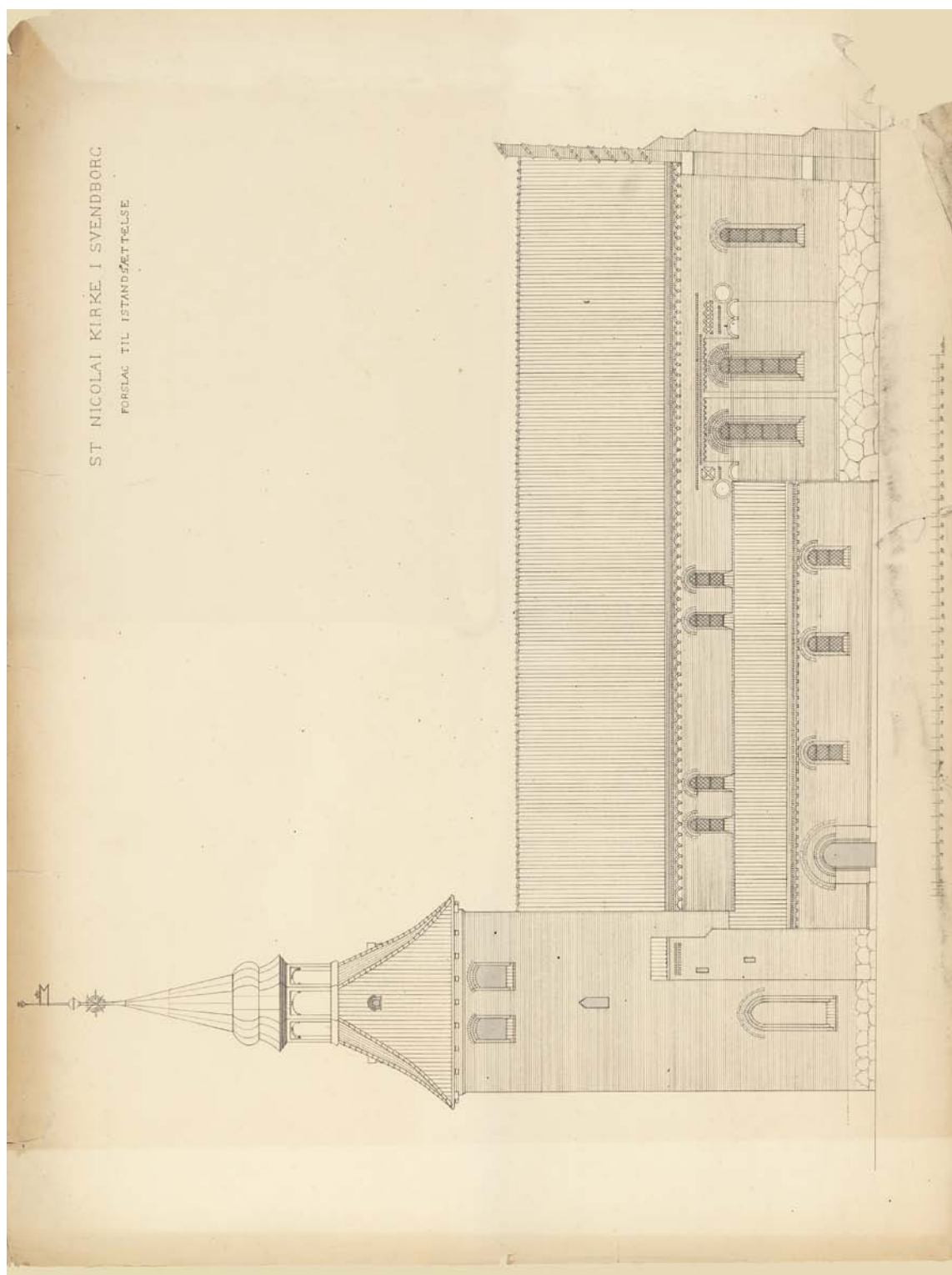

Fig. 20. Opstalt af sydside. 1:300. Forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. — *Elevation of the south side. Proposal for restoration by H. B. Storck, 1887.*

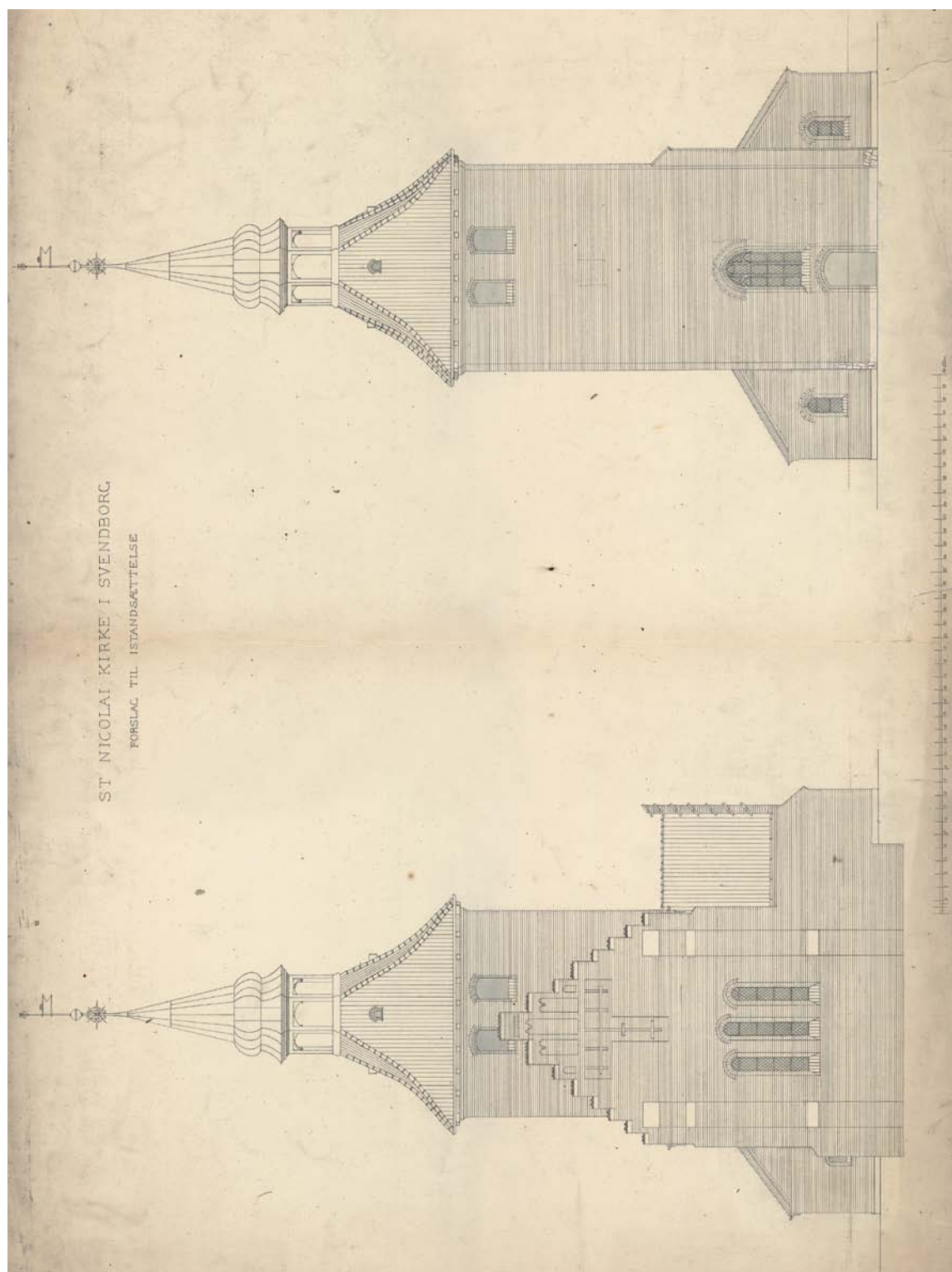

Fig. 21a-b. Opstalter. 1:300. Forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. a. Østfacade. b. Vestfacade. – *Elevations. Proposal for restoration by H. B. Storck, 1887. a. East facade. b. West facade.*

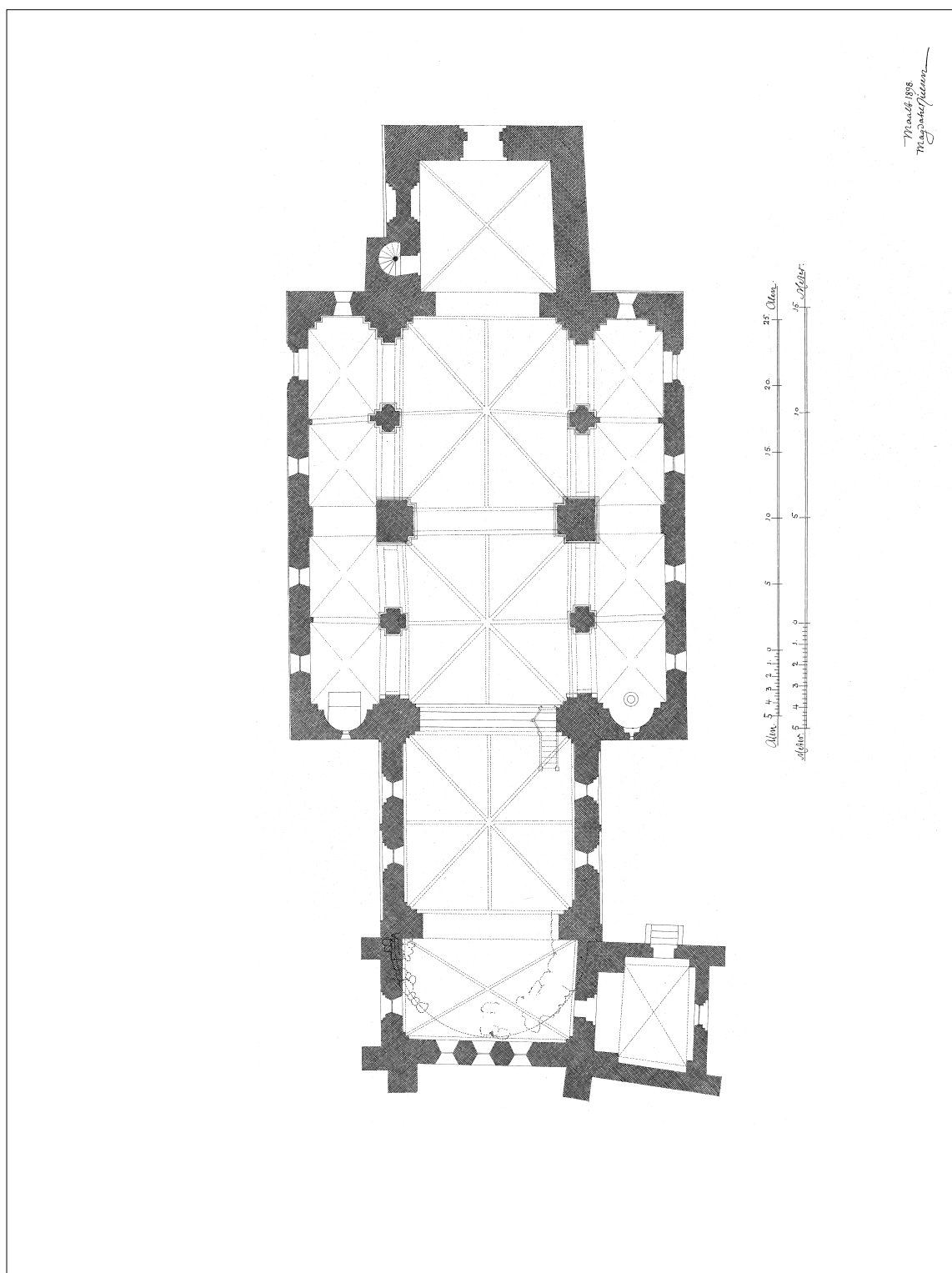

Fig. 22. Grundplan med apsisfundamenter fremkommet under restaureringen 1892-94. 1:300. Vest opad. Opmåling ved J. Magdahl Nielsen 1898. – *Groundplan with the foundations of the apse exposed during restoration in 1892-94. West at top.*

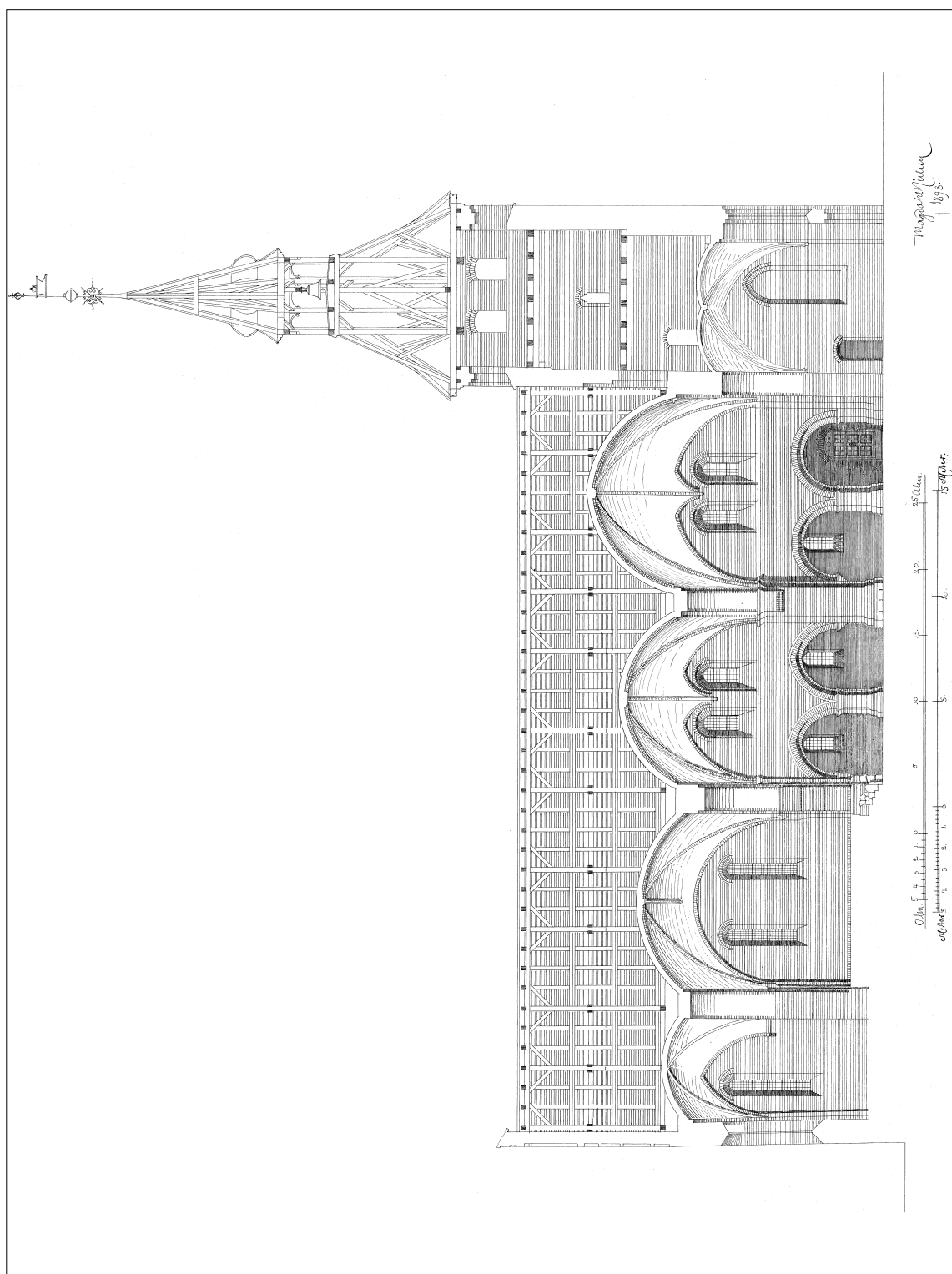

Fig. 23. Længdesnit set mod syd efter restaureringen 1892-94. 1:300. Opmåling ved J. Magdahl Nielsen 1898. –
 Longitudinal section looking south after the restoration of 1892-94.

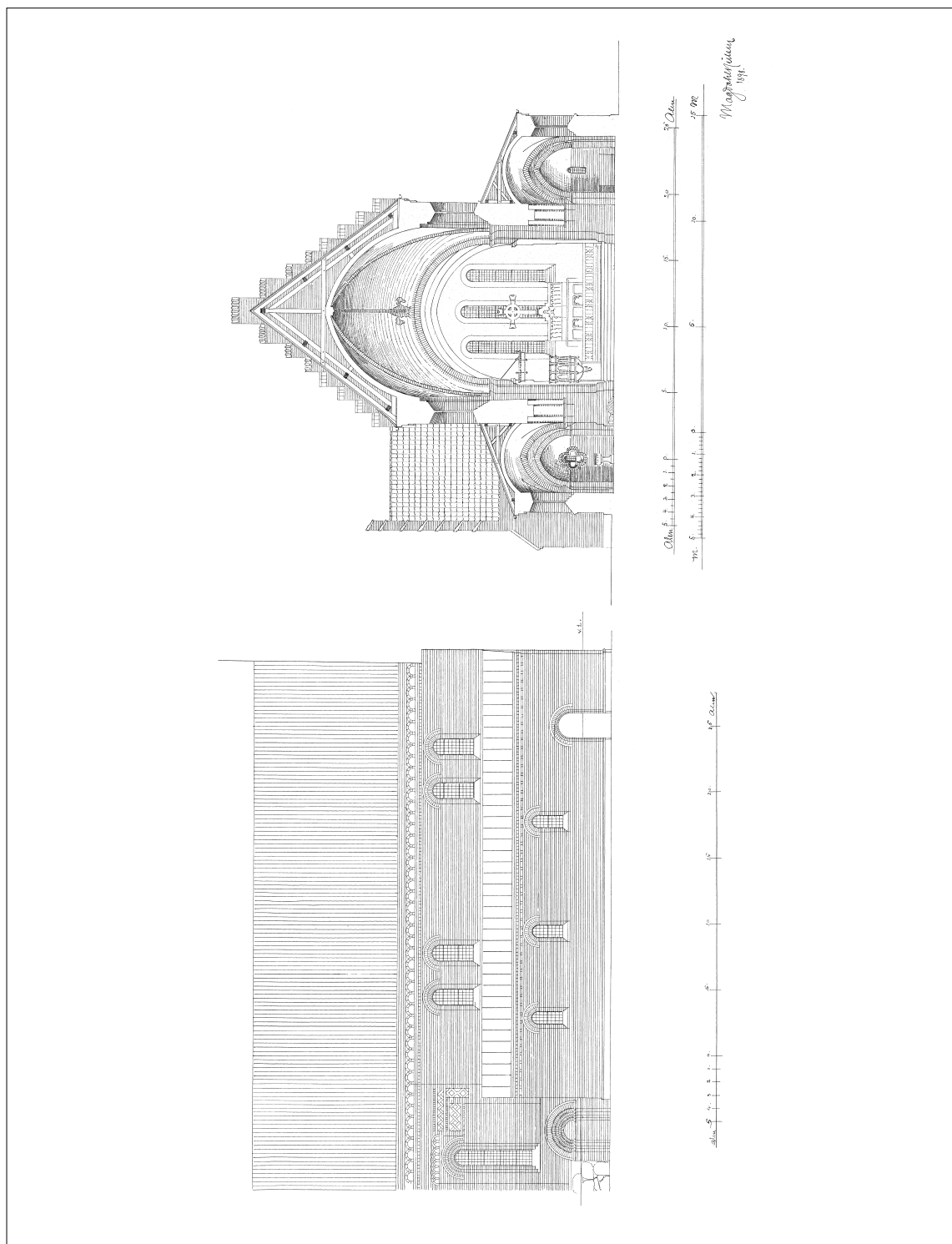

Fig. 24-25. 24. Opstalt af skibets nordfacade med udsnit af koret (s. 113). 1:300. Forslag til restaurering ved J. Magdahl Nielsen 1893. 25. Tværsnit set mod øst efter restaureringen 1892-94. 1:300. Opmåling ved J. Magdahl Nielsen 1898. – 24. Elevation of the north facade of the nave with part of the chancel. Proposal for restoration by J. Magdahl Nielsen, 1893. 25. Cross section looking east after the restoration of 1892-94.

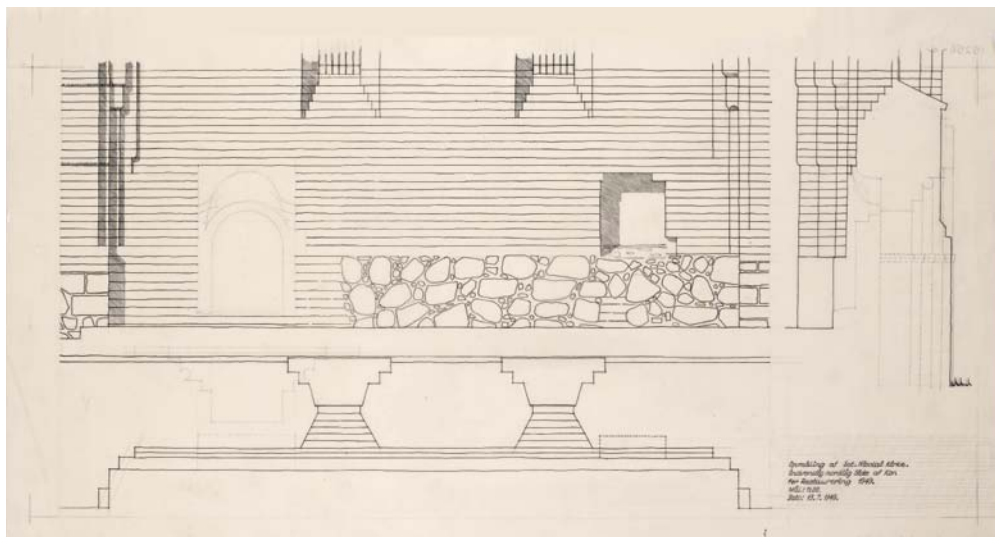

Fig. 26. Opstalt af den nederste del af korets nordvæg. 1:100. Kampestensmurværket forinden er fra den ældre $\dagger$ kirke. Opmåling ved A. Jensen 1949. Danmarks Kunstmuseer. – *Drawing of the lower part of the chancel's north side (interior), 1949. The boulders are from earlier $\dagger$ church.*

ÆLDRE $\dagger$ KIRKE

I den stående Skt. Nikolaj Kirke findes elementer, som indikerer tilstedeværelsen af en ældre $\dagger$ kirke. I det ydre har koret således murværk i næsten 2 m's højde af rå og kløvet kamp og med en sokkel, som udgøres af tilhuggede kvadre, foroven udsmykket med en kvartrundstav over to vandrette riller (fig. 32).¹²⁸ Sokkelstenene har på oversiden med en rille markering af, hvor murværket skulle stå, og da afstanden fra murværk til markering er betragtelig, kan det tænkes, at man har haft til hensigt, at muren skulle pudses. Murværket falder med terrænet mod øst, hvilket synes at afspejle de oprindelige terrænforhold. Det er dog foroven vandret afsluttet og fortsættes opad af teglstensmurværket. Sokkelstenene på korets nordside er afsprængte, bortset fra den, der sidder i dørens vange. Afsprængningen kan skyldes ildspåvirkning ved en hændelse, som ikke er overleveret i de skriftlige kilder.

I det indre ses kampestensmurværket ligeledes i koret i knap 1 m's højde.¹²⁹ Buen, som må være den gamle apsisbue (se ndf.), har kampestensmurværk i en højde af ca. 80 cm og triumf-

buen i en højde af henholdsvis 110 cm (nord) og 135 cm (syd). Der findes her både rå kamp og kvadre, sidstnævnte især med anvendelse på hjørnerne. Der ses dog et begrænset indslag af teglsten, som tyder på, at murværket ikke er urørt af senere ombygninger eller restaureringer (fig. 26-27).

I korgavlen findes enkelte sokkelsten med svag rundning, som tyder på, at kirken har haft $\dagger$ apsis (fig. 33). Der blev da også ved restaureringen i 1892-94 fundet fundamenter til en sådan apsis i korets østende (fig. 29).¹³⁰ Der blev til gengæld ikke fundet spor af en ret korafslutning, og $\dagger$ apsis tolkes som tilhørende en traditionel romansk kampestenskirke med $\dagger$ apsis, $\dagger$ kor og $\dagger$ skib fra midten af 1100-tallet. Den manglende tilstedeværelse af en ret korafslutning tyder også på, at apsidens i enten bevaret eller snarest ombygget skikkelse en tid lang har stået sammen med teglstenkoret frem til forlængelsen af dette (se ndf.).

Teorien om en ældre kirke kan til dels understøttes af, at man ved de arkæologiske udgravninger 1995 fandt en grav, som kan kulstof 14-dateres til tidsrummet 1045-1155 (grav A122).¹³¹ Graven har dog ikke nogen arkæologisk sammenhæng med sporene af den ældre kirke.

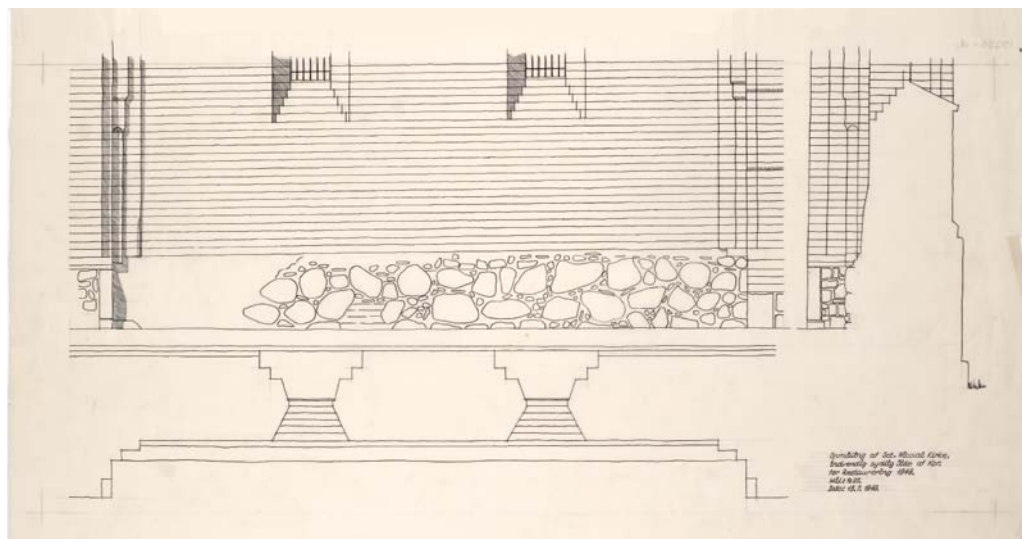

Fig. 27. Opstalt af den nederste del af korets sydvæg. 1:100. Kampestensmurværket forinden er fra den ældre tækirke. Opmåling ved A. Jensen 1949. Danmarks Kunsthbibliotek. – Drawing of the lower part of the chancel's south side (interior), 1949. The boulders are from earlier tækirch.

DEN SENROMANSKE TEGLSTENSKIRKE

Den senromanske teglstenskirke har hovedsagelig fået sit nuværende udseende ved en omfattende restaurering 1892-94 udført af H. B. Storck. Restaureringen forsøgte at rette op på den foregående ombygning 1824 ved Johan Hanck. Storcks restaurering baseredes på en række bygningsarkæologiske iagttagelser og et ønske om at føre kirken tilbage til oprindelige former. Det betyder, at kirken i dag i vid udstrækning ser ud som ved reformationen. Mange steder er det dog vanskeligt at se, hvor omfattende Storcks udskiftninger af murværk er. Det bliver yderligere kompliceret af, at man blandede de nye sten med gamle, som var taget fra andre dele af kirken.

Kirkens plan og opbygning er tæpsis, kor og en kort basilika efter det bundne system med to fag i sideskibene for hvert fag i højkirken. Sideskibenes fag er rektangulære og forholdsvis smalle, og mod øst findes indvendige apsider (fig. 64). De tre dele udviser forskelligheder i både dekorative og konstruktive elementer, men ikke mere end at de må betragtes som opført i umiddelbar forlængelse af hinanden som forskellige etaper – dog muligvis med en ny bygmester undervejs. Der ses

på højkirken og sideskibene flere uregelmæssigheder i murværket og ændringer i skiftegangen, som synes at vise de steder, hvor der har været ophold i byggeriet. I det indre er kirken opdelt i fire hvælvfag med to i kor/korforlængelse og to i skibet. Alle fire hvælv afviger fra hinanden i udformning og højde og synes også at være udtryk for flere etaper. En eventuel samlet plan for hele byggeriet synes således at være ændret hen ad vejen.

Korforlængelsen er rektangulær, mens koret er kvadratisk. Skibets østre fag er ligeledes kvadratisk, mens det vestlige fag er let rektangulært med største udstrækning øst-vest. Sideskibenes hvælvfag er alle rektangulære med største udstrækning øst-vest.

Materialer og teknik. Hovedmaterialet er tegl i form af røde munkesten, hvoraf en stor del stammer fra Storcks restaurering 1892-94. Disse er ofte en anelse lysere og med en lidt glattere overflade end de oprindelige sten, hvis overflade i høj grad bærer præg af fjernelsen af ældre puds-lag. Desuden har de oprindelige teglsten tydeligt indslag af småsten, mens de nye er mere rene. Overalt i kirken er de røde munkesten iblandet en del sten, som er mørkbrændte, næsten sorte.

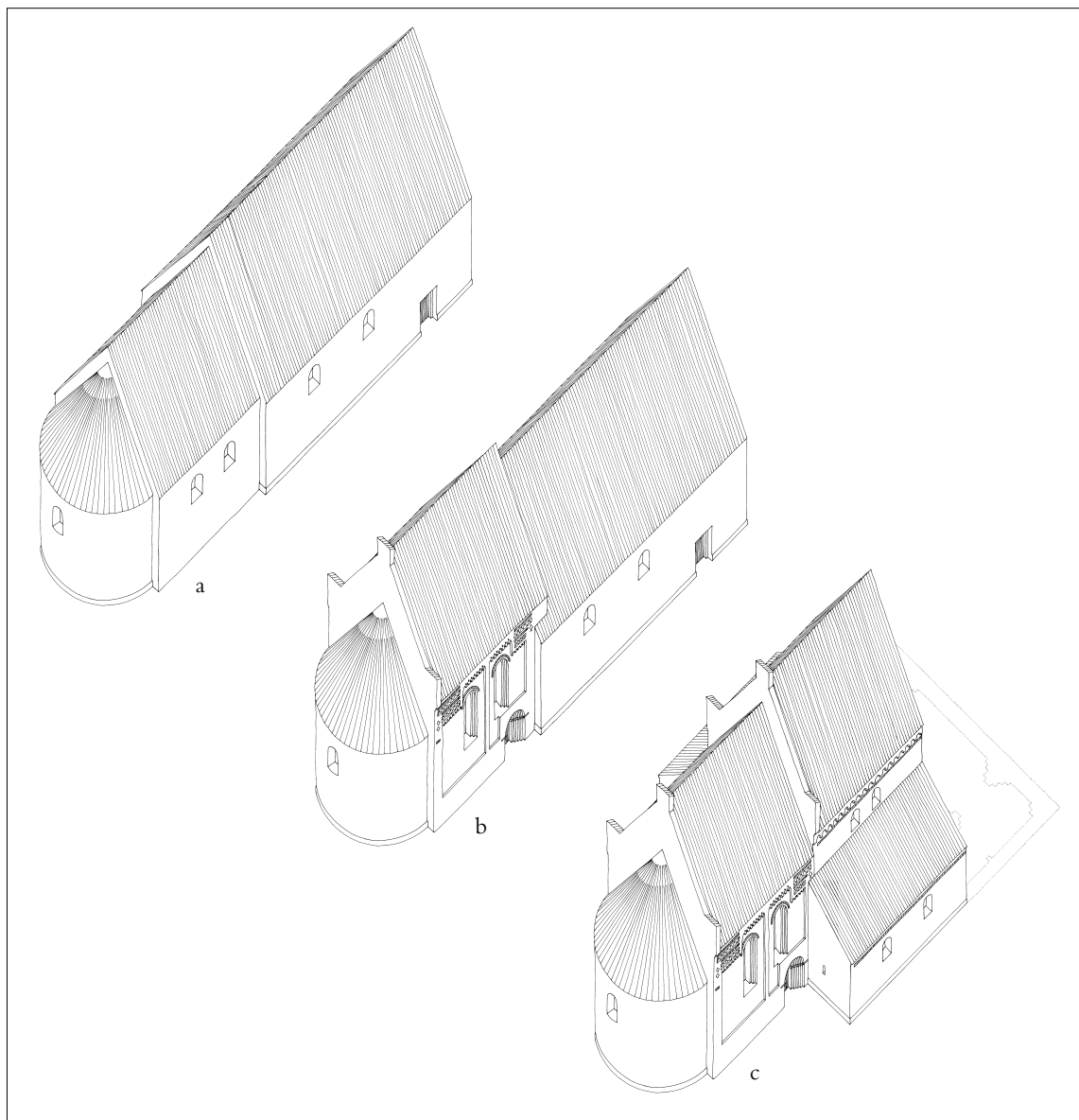

Fig. 28a-c. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens bygningshistorie 1:500. a. Før 1200. †Romansk kampestenskirke. b. 1200-1225. Senromansk †apsis og kor af teglsten samt ældre skib. c. 1225-1250. Senromansk †apsis og kor samt første fase af basilika. Tegnet af Thomas Bertelsen 2011. —*Axonometric reconstruction of phases of the building-history of the church, 1:600. a. Before 1200. †Romanesque granite-built church. b. 1200-1225. Brick-built late Romanesque †apse and chancel, and older nave. c. 1225-1250. Late Romanesque †apse and chancel, and first phase of basilica.*

Kvaliteten er nogenlunde ensartet, mens størrelsen varierer en smule.¹³² Storcks sten synes at være lidt tykkere.¹³³

Murværket er muret som kassemur¹³⁴ og med sokkel af tilhuggede kampestenskvadre, som for skibet og korforlængelsens vedkommende er genbrug fra den ældre †kirke. To tilsvarende sok-

kelsten findes som fundament under den søndre hovedpille i midterskibet. Granitsoklen under nordre sideskibs vestende går dog kun tilbage til Storcks restaurering, før da havde denne del teglstenssokkel. Heraf ses endnu tre skifter over granitsoklen, øverst skråkant, dernæst et almindeligt skifte og nederst en trekvartrundstav (fig. 40).

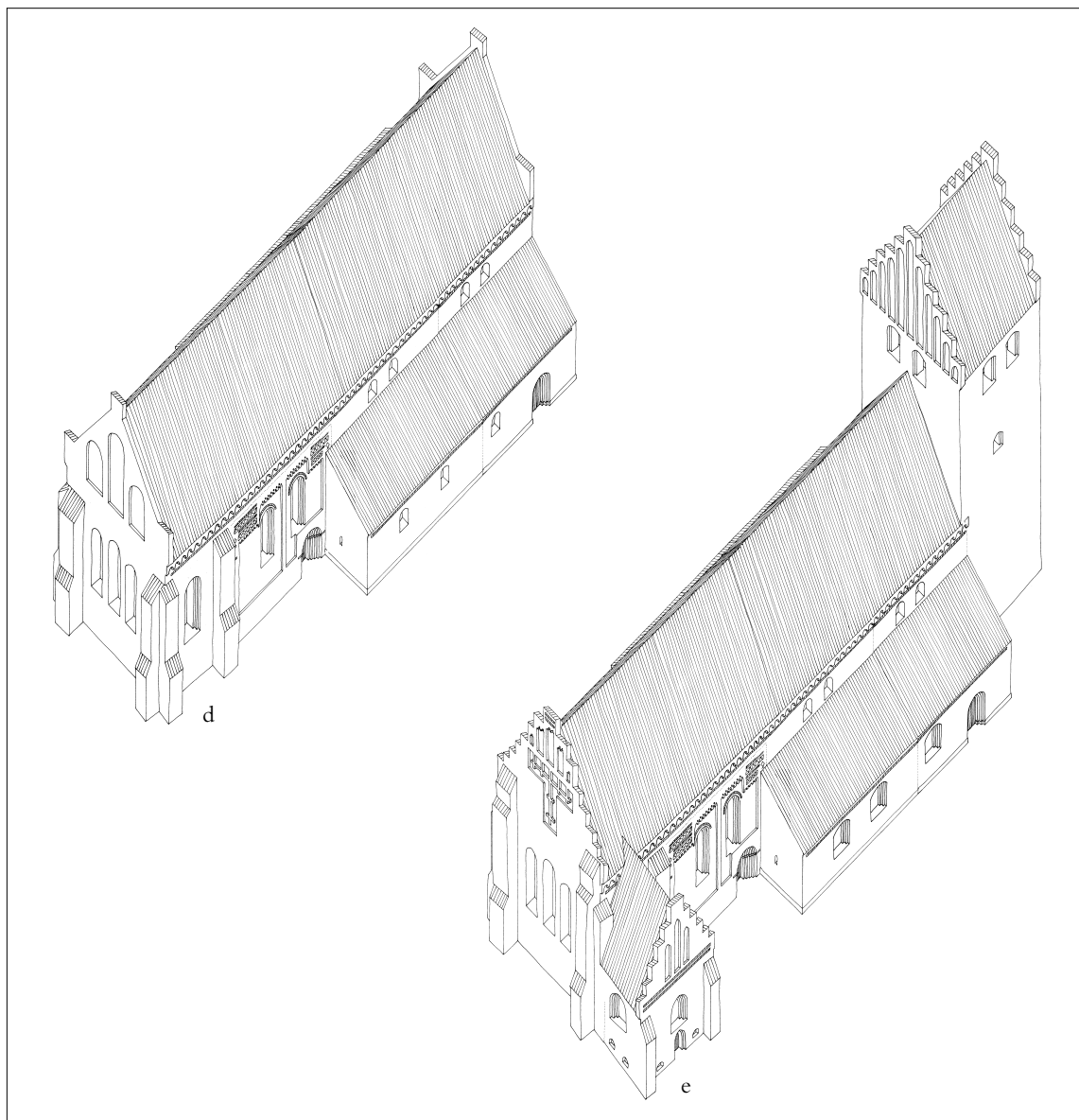

Fig. 28d-e. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens bygningshistorie 1:500. d. 1225-1250. Senromansk $\uparrow$ apsis og kor samt anden fase af basilika. e. O. 1550. Sakristiet og tårnet er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2011. – d. 1225-50. *Late Romanesque $\uparrow$ apse and chancel, and second phase of basilica. e. c.1550. The vestry and the tower have been built.*

Den nye granitsokkel fortsætter på ca. halvdelen af sideskibets nordside, mens resten formentlig er omsat (se s. 115). Nye sokkelsten ses også i forbindelse med døren i søndre sideskib, hvor der er indsat én ny sten på hver side af døren (fig. 46).

Den nederste del af koret (vestlige fag) har som nævnt på både nord- og sydsiden kampe-

stensmurværk i næsten 2 meters højde. Der er overvejende tale om kampesten, men også enkelte tildannede kvadre, som for størstedelens vedkommende findes i det indre. Korforlængelsens nederste ca. 2 m er på sydsiden af noget groft tildannede kvadre i syv skifter. Her er over døren til kælderens indsat en ny halvcirkulær granitsten

som overligger. Denne del af murværket er ny-muret ved Storcks restaurering. Sakristiet har glat granitsokkel, mens tårnet har kampestenmurværk i noget varierende højde uden sokkel.

Ved sine undersøgelser 1893 så Magdahl Nielsen under østgavlen et fundament bestående af kampesten, men han beskriver desværre ikke det, som hans lille ledsagende tegning tilsyneladende viser: to forskellige udformninger (eller måske faser) oven på hinanden, hvoraf den øverste er bredest.¹³⁵ Fra to arkæologiske undersøgelser henholdsvis 1973 og 2001 kendes opbygningen af fundamentet under vestdelen af korets sydside. De nederste 80 cm af korets sydside bestod af utildannede kampesten pakket i ler og gravet ned i det omgivende, kompakte moræneler. De næste 60-70 cm var ligeledes af utildannede granitkvadre, men her bundet sammen af mørtel, og ovenpå var de tildannede sokkelsten anbragt i mørtlen. Fundamentets opbygning gav i begyndelsen anledning til, at man tolkede det som to faser. Udgravningen 2001 understøttede dog ikke denne teori, her blev fundamentet opfattet som stammende fra én fase, og der kunne således ikke siges noget om en evt. ældre kirke ud fra fundamentet.¹³⁶ En mulig forklaring på, at funda-

mentet syntes at have to faser, kan være, at man har sat første del af det i en gravet rende. Efterhånden som man byggede fundamentet højere, har man så samtidig foretaget en opfyldning af terrænet omkring det.

'Løse' granitled. I tårnet opbevares to detaljer, hvis nøjagtige oprindelse ikke kendes. De formodes at have en forbindelse til Skt. Nikolaj Kirke, eftersom de nu opbevares der. 1) Et fragment af en granitsten med aflang fordybning og afrundet afslutning. Det måler 55×65 cm, mens fordybningen er 30×42 cm. Stenens funktion er ukendt.

2) Fragment af en søjle, formentlig af basalt. På den ene side er et fragment slået af. Den måler i højden 30 cm og 36 cm i søjlediameter.

YDRE

Der findes som nævnt (s. 108) ingen efterretninger om spor af en ret afslutning af koret, hvorfor *†apsis* må have udgjort kirkens østlige afslutning frem til opførelsen af korforlængelsen. Eneste synlige vidnesbyrd om apsiden er enkelte let buede sokkelkvadre (fig. 33) i korets nuværende østgavl.

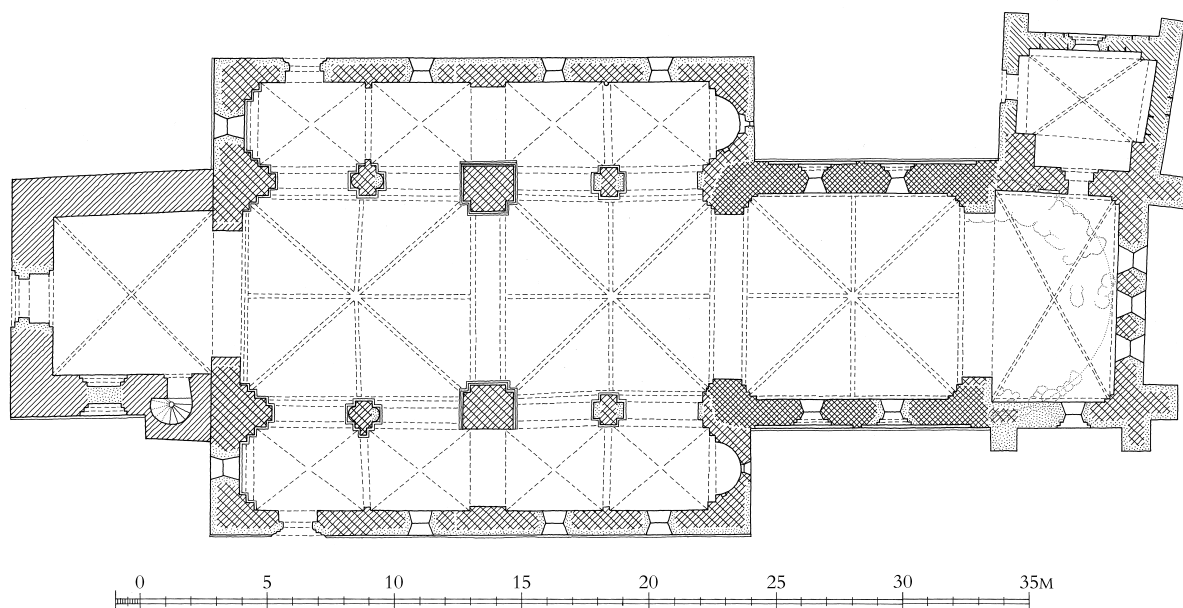

Fig. 29. Grundplan. 1:300. Tegnet af Merete Rude 2011 efter opmåling af Magdahl Nielsen 1898, korrigeret af Marianne Goral Krogh Johansen 2011. – *Grundplan.*

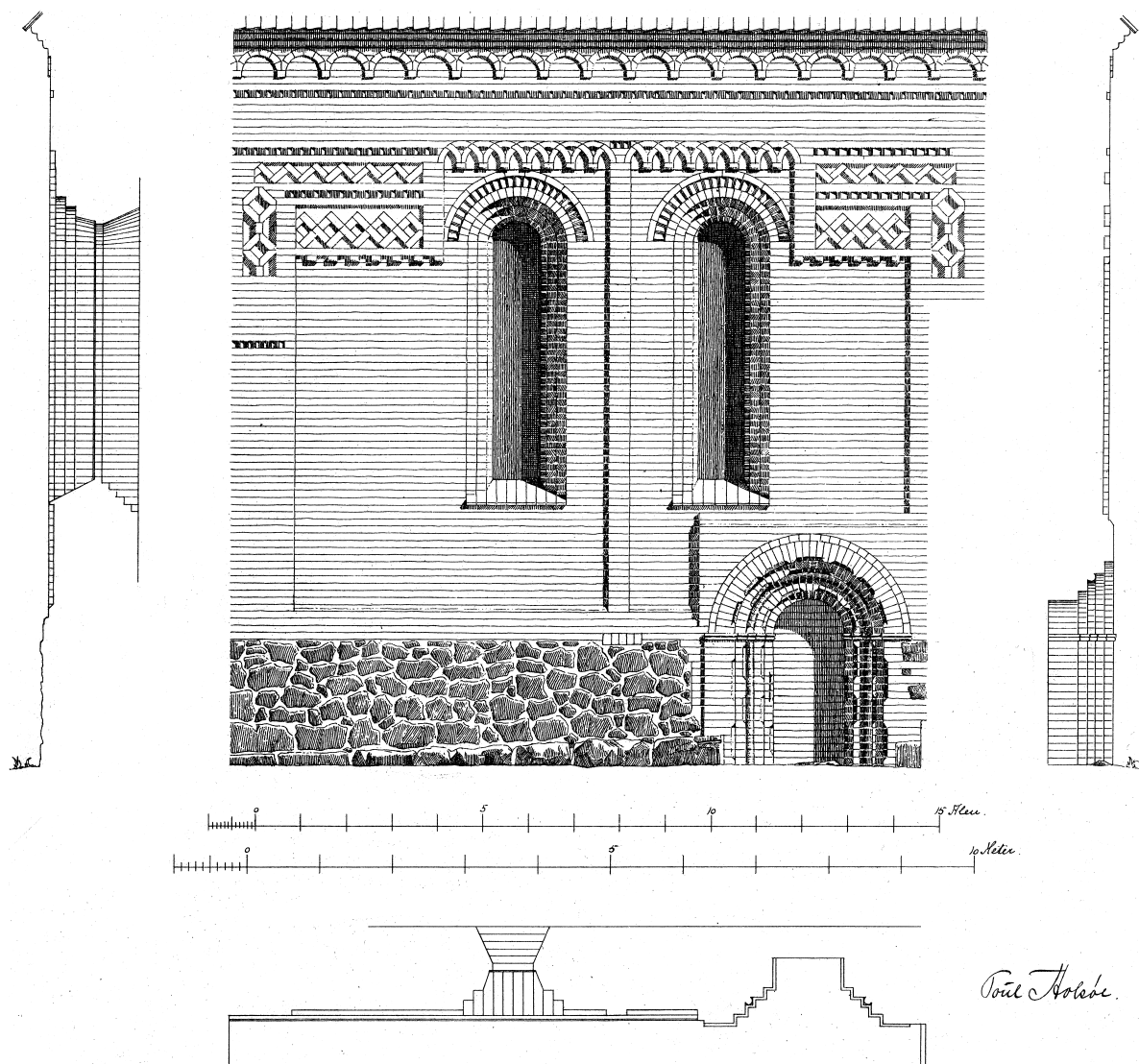

Fig. 30. Korets nordfacade. 1:100. Målt og tegnet af Poul Holsøe 1898. – North facade of the chancel.

Koret karakteriseres af et væld af teglstensdekorationer, hvis udformning i vidt omfang synes bevaret, men som også er noget rekonstrueret ud fra sikre spor under Storcks restaurering 1892-94.

Den nederste del af koret udgøres som nævnt af kampestensmurværk, hvis vandrette afslutning oventil afviger fra soklens fald og går over i fire skifter af teglsten, som udgør den nederste del af korets dekorationer. På både nord- og sydsiden ses nederst et glat skifte, herover et skifte med kvartrundstav, endnu et glat skifte og øverst et

skifte med skråkant. De to skifter af henholdsvis kvartrundstav og skråkant er udført i mørkere brændte teglsten. Det nederste skifte af en kvartrundstav har udgjort basen for korets brede hjørnelisener, mens det øverste glatte skifte har været base for den smallere midterdelende lisen.

Begge sider af koret har dekorationer af samme type, men lidt forskellige i detaljerne. På nord-siden, der indrammes af lisener, findes nederst et tandsnit, derover en rudefrise, et savnsnit og en tagfrise samt øverst endnu et savnsnit (fig. 30).

Fig. 31. Udsnit af dekorationerne på korets nordside (s. 113). Foto Mogens Vedsø 2011. – *Detail of decorations on the north side of the chancel.*

Over de parvis stillede vinduer ses krydsende rundbuer, som er indsat midt i det øverste savsnit. Denne rundbuefrise er ifølge Magdahl Nielsen rekonstrueret 1893 i overensstemmelse med spor fundet i murværket.¹³⁷ Derudover er murværket oprindeligt indtil savskiftet.

Murværket på sydsiden af koret er som på nordsiden indrammet af lisener (fig. 36). Foroven afsluttes fladerne af forskellige friser i form af nederst forsænkede rundbuer, herover tandsnit, savsnit, et glat skifte og endnu et savsnit. Der findes også rudefriser og to cirkelblændinger. Nederste savskifte er muret af meget små sten og cirkelblændingerne af tynde, behuggede sten.¹³⁸ Sydsi-

den har i vid udstrækning oprindeligt murværk helt op til og med konsollerne. Cirkelblændingen mod vest er dog delvis rekonstrueret, da den var forstyrret af sideskibets tag, som tidligere havde højere rejsning.¹³⁹ Andet skifte over øverste savsnit består overvejende af bindere, som kan være overhuggede sten fra en tidligere gesims, hvilket i givet fald har betydet en murkrone med en placering ca. 1 m lavere end nu.¹⁴⁰

Spor af den oprindelige østgavl på koret ses over hvælvene ca. 75 cm under den nuværende murkrone. Koret synes således forhøjet i forbindelse med basilikaens afslutning, men dette gælder ikke gavltrekanen. Tilsvarende spor ses mod

Fig. 32–33. 32. Sokkelkvader i korets sydmur. Marianne Goral Krogh Johansen 2010. 33. Buet sokkelkvader fra Tapsis genanvendt i korforlængelsens gavl (s. 108). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2011. – 32. *Base ashlar in the south wall of the chancel.* 33. *Curved base ashlar from the Tapse, re-used in the gable of the chancel extension.*

Fig. 34. Dekorationer på korets nordside og den senromanske portal (s. 122). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Decorations on the north side of the chancel and the late Romanesque portal.*

vest, dog ca. 1 m længere mod øst end korbuen. Dette tyder på, at koret er bygget op til det gamle $\uparrow$ skib af kampesten.

Både nord- og sydsiden af koret er nu afsluttet med en rundbuefrise og en gesims af tre rundede, udkragede rulskifter, som Magdahl Nielsen fandt spor af under restaureringen 1892-94.¹⁴¹ Rundbuerne af bindere hviler på afrundede teglstenskonsoller ligeledes af bindere, og nordsiden har tilmed en savsnitfrise under buerne. Buerne er

overvejende rekonstruktioner fra restaureringen 1892-94, men på grundlag af spor fundet bag sakristiets tag (fig. 139) og på sydsiden.¹⁴²

Nordre sideskib har samme sokkel af granitkvadere som resten af kirken. Kvadrene er dog for omtrent halvdelen vedkommende nye, nærmere bestemt på forløbet fra vestgavlen og til ca. midt på sideskibet. Disse er indsat ved Storcks restaurering og understøbt med beton.¹⁴³ Resten af soklen har oprindelige sokkelsten, som dog sy-

Fig. 35. Udsnit af dekorationerne på korets sydside (s. 114). Foto Mogens Vedsø 2011. – *Detail of decorations on the south side of the chancel.*

nes at være ommuret under Storck, da Magdahl Nielsen omtaler, at man omsatte »den ganske Sokkel« på nordre sideskib.¹⁴⁴ Det ydre af sideskibet stammer i det hele taget i udstrakt grad fra Storcks restaurering, hvor det måtte skalmures næsten totalt – i munkeskifte. Kun enkelte gamle partier i polsk skifte bevarede,¹⁴⁵ og intet om-

kring den tidligere norddør. Storck og Magdahl Nielsen bemærkede åbenbart ikke, at de lod skalmuringen opmure i en delvis forkert skiftegang. Foroven afsluttes sideskibet med en tandsnitfrise under en savsnitfrise, som der tilsyneladende ikke var spor af før restaureringen.⁷⁷ I korrespondancen med Storck nævner Magdahl Nielsen blot,

Fig. 36. Dekorationer på korets sydside (s. 114). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Decoration on the south side of the chancel.*

at han havde tænkt sig at mure en prøve af sideskibsgesimsen op, som Storck kunne se, når han kom.¹⁴⁶ Resten af murværket er uden dekorationer. Langsiden har tre vinduer og en dør, som er placeret i overensstemmelse med hvælvenes opdeling. Sideskibets to østlige vinduer svarer således til midtskibets østlige hvælvfag, mens det tredje vindue og den rundbuede dør er placeret i forhold til det vestlige hvælvfag. I sideskibets østgavl findes et rundbuet vindue, som i det indre er udformet som en firpasblænding. Ifølge Magdahl Nielsen var der også mulige spor af en sådan udformning i det ydre, han mente dog ikke, at vinduet blev færdiggjort.¹⁴⁷

Søndre sideskibs udformning svarer til nordre sideskibs med genanvendt granitsokkel og teglstensmurværk, der fortrinsvis stammer fra restaureringen i 1890'erne. På dette tidspunkt blev der også her støbt med beton under soklen for at sikre den.¹⁴⁸ Enkelte steder ses mindre områder, som synes mere oprindelige, således ses lidt oprindeligt murværk i polsk skifte vest for syd-døren. Det gælder også østgavlen, hvor der kun ses nyere murværk i den nederste sydlige del (fra under vinduet og i en skrå linje næsten op til gesimsen).¹⁴⁹ Skiftegangen i de to østlige fag er munkeskifte, mens forholdene mod vest er lidt mere komplicerede. På begge sider af det vest-

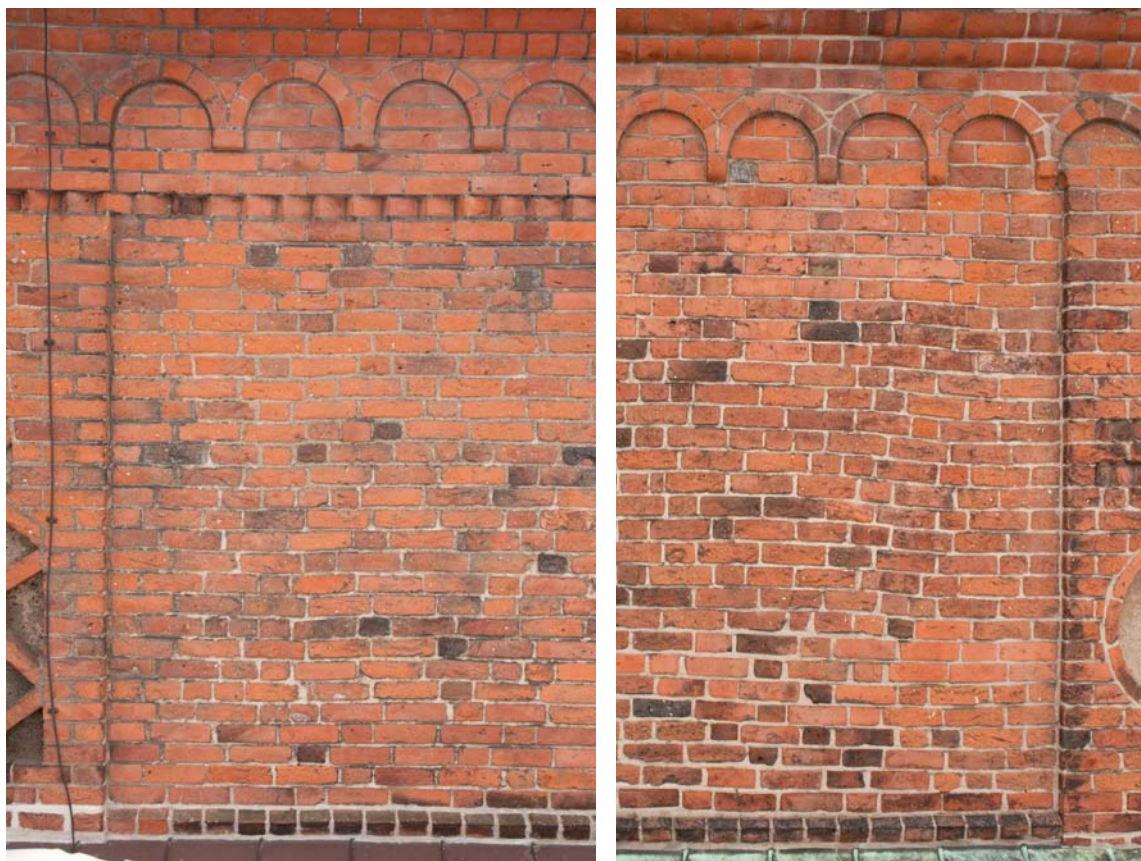

Fig. 37–38. Sammenbygningen af koret og midtskibets 1. fag (s. 118). Foto Mogens Vedsø 2011. 37. Nord. 38. Syd.
– *The junction between the chancel and the nave. 37. North. 38. South.*

lige vindue ses områder, som i farve adskiller sig fra resten af murværket, og som har polsk skifte, mens resten af det omkringliggende murværk i de to vestlige fag er i munkeskifte, som til dels er noget uregelmæssigt. Også her synes polsk skifte at indikere oprindeligt murværk. Sydsiden har samme udformning som nordre sideskibs nordside med tre vinduer og en dør i det vestlige fag. Østgavlen har et lille rundbuet vindue, som svarer til det i nordre sideskib. Her findes dog ingen spor af, at vinduet skulle have været planlagt som en firpasblending. Søndre sideskib er ligesom nordre uden forbandt til koret, hvis vestlige lisen også her er næsten dækket af sideskibets østgavl.

Kirkens *midtskib* er i det ydre kun synligt over sideskibene. Det består af to fag, hver med parvist anbragte højkirkevinduer. Nordsidens murværk er i munkeskifte og med to uregelmæssigheder

umiddelbart vest for koret og mellem vinduesfagene. Uregelmæssigheden mellem vinduerne ses dog tydeligere end den ved koret, som mest fremstår som rodet murværk. På sydsiden ses samme uregelmæssigheder, den østlige ca. 0,5 m vest for korets vestlisen, hvor der er et uregelmæssigt parti og en lille drejning i murflugten, som sandsynligvis er det punkt, hvortil murværket er ført i første omgang. Skiftegangen er i området mellem kor og første vinduespar meget uregelmæssig. Der er overvejende tale om munkeskifte, men der forekommer også skifter, som nærmest er i polsk skifte eller med mange på hinanden følgende løbere. Resten af sydsiden er i munkeskifte, men lidt vest for midten mellem de to vinduesfag ses den anden uregelmæssighed i murværket, som må afspejle yderligere en fase. Skellet er ret markant på både midtskib og indvendigt i begge sideskibe og

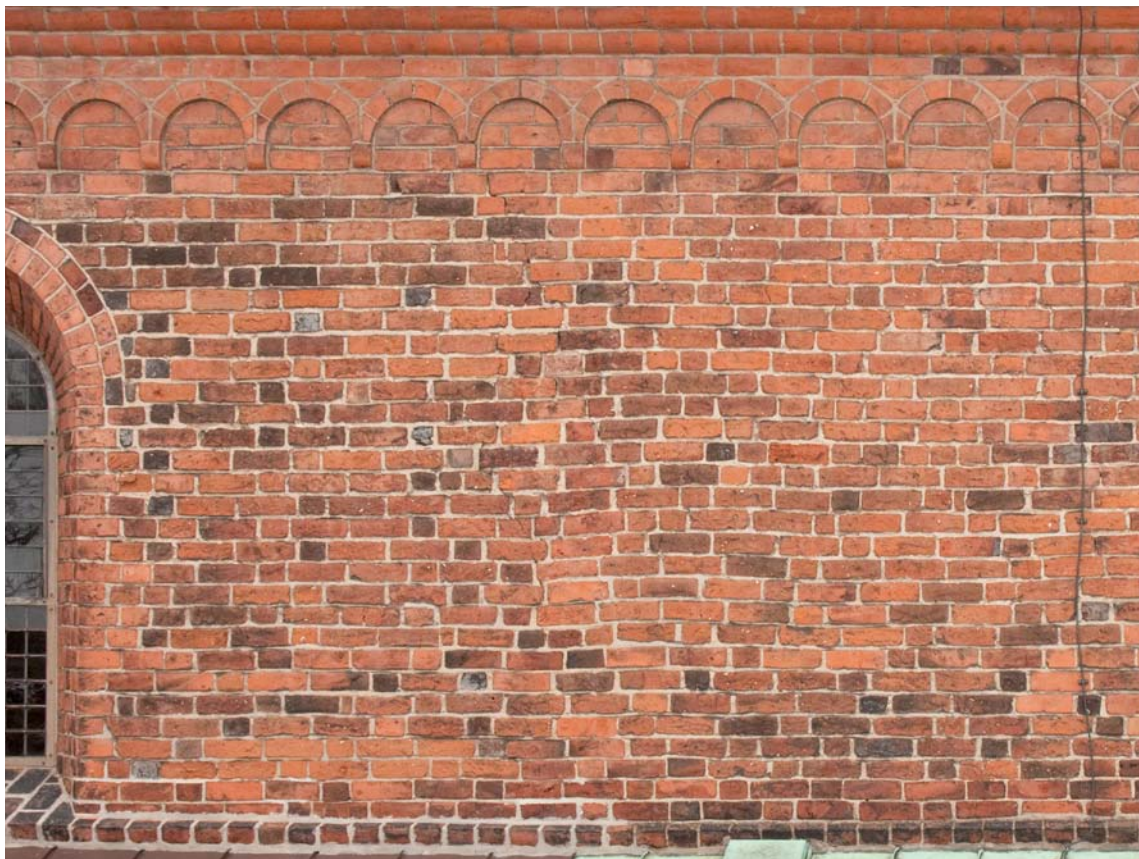

Fig. 39. Sammenbygningen i sydsiden mellem midtskibets 1. og 2. fag (s. 118). Foto Mogens Vedsø 2011. – *The junction in the south wall between the first and the second bay of the nave.*

må således tolkes som et stop af en vis længde (se s. 109).

Langhusets formsprog afviger fra korets ved at være mere enkelt. Her findes kun øverst rundbuefrisen under de tre udkragede gesimsled hver med rundet underkant – på nordsiden med samme kombination med savsnittet under buefrisen som koret. Frisen var der enkelte spor af ved restaureringen i 1890'erne, især på sydsiden, men sandsynligvis også på nordsiden, så den er i vid udstrækning rekonstrueret.¹⁵⁰

Højkirkemurene er muret op til koret uden forbandt og er således yngre. Dette underbygges af, at sideskibenes gavle er muret op mod korets vestlige lisener, som de også dækker det meste af.

Nordre sideskibs vestgavl har som nævnt en teglstenssokkel, hvorunder der ved restaureringen i 1890'erne er indsat en granitsokkel. Inden Storcks

restaurering havde vestgavlen kun en teglstenssokkel, aftrappet med øverst skråkant, dernæst et almindeligt skifte og nederst en trekvartrundstav (se s. 110). Disse led findes stadig over den indskudte granitsokkel. Magdahl Nielsen skriver i sin dagbog, at teglstenssoklen var meget forvitret, og at han trak kampestenssoklen omkring og førte den hen under teglstensprofilen.¹⁵¹ Hvorfor der har været teglstenssokkel på dette sted, vides ikke. Hvis sokkelstenene af granit som antaget er genbrug fra den ældre *†*kirke, er de måske blot sluppet op. Teglstensmurværket er opført i munkskifte i hvert fald op til underkanten af vinduet, mens murværket over vinduet er ganske uregelmæssigt med både munkskifte og polsk skifte, muligvis med en overvægt af sidstnævnte. Vestgavlen afsluttes opadtil med en savsnitfrise langs taglinjen. I gavlen findes et rundbuet vindue.

Søndre sideskibs vestgavl har granitsokkel af samme type som resten af kirken, og teglstensmurværket er opført i munkeskifte. Der er ligeledes en øvre afslutning i form af en savsnitfrise langs taglinjen, og det rundbuede vindue svarer til det i nordre sideskibs vestgavl.

De to sideskibe har, fordi de dækker korets lise-ner, først været med fra det tidspunkt, hvor man lavede planerne for skibet, altså anden fase af byggeriet. Derudover følger faserne skibets med byggestop vest for midten.

Midtskibets vestgavl brydes i dag af buen ind til tårnet, men fra tårnets første mellemstokværk ses over buen toppen af de trekoblede vinduer (jf. s. 142). Her ses også den oprindelige gavlundsmkning bestående af to savsnitfriser formentlig fra gavltrekan- tens fodlinje. Fra tårnets første mellemstokværk findes desuden adgangen til midtskibets loft over hvælvene (jf. s. 151).

Vestgavlens nederste del er muret i polsk skifte, men herefter fortsættes opad i munkeskifte. Dette kan markere et byggestop, som forekommer undervejs i byggeriet.

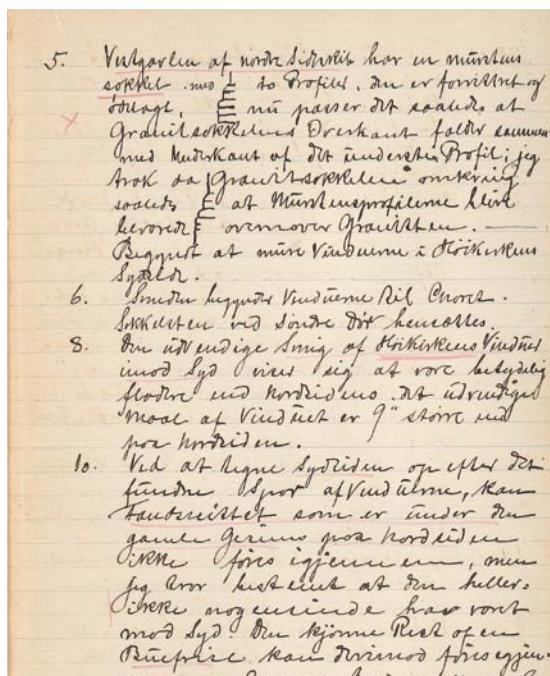

Fig. 40. Skitser af teglstenssokkel (s. 119). Magdahl Niensens dagbog 5. juli 1893. *Sketches of brick base. Magdahl Nielsen's journal, 5 July 1893.*

Fig. 41. Savsnitfrise på skibets vestgavl set fra tårnet (s. 120). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – *Saw-tooth frieze on the west gable of the nave, seen from the tower.*

Den tilføjede *korforlængelse* er rektangulær med største udstrækning nord-syd. Granitsoklen med kvartrundstav foroven over to vandrette riller findes på østgavlen.¹⁵² Nordsiden af korforlængelsen er dækket af sakristiet, men i øvrigt ikke i forbandt med resten af koret. Dette må være oprindeligt, da korforlængelsens nordside ikke er ændret i nyere tid netop pga. sakristiet. Størstedelen af korforlængelsens sydside er nymuret ved Storcks restaurering 1892-94. Her forsøgte man at rette op på Hancks ombygning fra 1824, hvor den muligvis oprindelige mur var i så dårlig stand, at den blev udskiftet – med anvendelse af gule sten. Omfanget af det murværk, der skulle udskiftes, fremgår af Wandalls opstalt fra 1886 (fig. 14), hvor det ses, at det virkelig drejede sig om næsten hele sydsiden.¹⁵³ Kvaderstensmurværket på sydsiden stammer ligeledes fra Storcks restaurering, da man indrettede fyrcælder under kor og korforlængelse.¹⁵⁴ Det er formentlig tilpasset højden på korets kampestensmurværk, og den oprindelige udformning fra før 1824 kendes ikke. Korforlængelsen har samme vandrette overgang til teglstensmurværket som koret, dog kun med tre skifter, således at det øverste skifte med skråkant mangler.

Bygningsafsnittet afsluttes foroven af samme rekonstruerede rundbuefrise og treleddede gesims som resten af kirken.

Korforlængelsen har udvendigt seks stræbepiller, to på hver side. Bortset fra pillen på sydfacaden ved overgangen til koret er stræbepillerne i forbandt med korforlængelsen og dermed oprindelige. De kan tidligere have været lavere. Pillen på nordøsthjørnet, der nu er en del af sakristiets østfacade, har haft en lavere siddende skrå afdækning, som er fjernet, da man lavede kamtakgavlen. Under Storcks restaurering markerede man afdækningen med en skrå fuge. Flere af pillerne er 'ommuret' i 1700-tallet, men kilderne nævner sjældent præcis hvilke, det drejer sig om. Begge de østlige piller blev dog repareret både 1709 og 1745 formentlig i forbindelse med revner i østgavlen.²⁰ Stræbepillen på sydsiden ved overgangen til koret blev rekonstrueret 1892-94, mens de øvrige ifølge Magdahl Nielsen blev ommuret ved samme lejlighed.¹⁵⁵

Korforlængelsens østgavl er som langmurene opført i munkeskifte. I gavlen findes trekoblede

vinduer (jf. s. 129). Gavltrekantens kamtakker og dens nuværende udsmykning er senmiddelalderlig (s. 151). Gavlen, der hældede mod øst, er stærkt restaureret 1892-94 og blev herunder fuldstændig omsat over og under vinduerne. Ifølge murermester Henrik Madsen blev der foretaget både opmåling og tegning af den gamle gavl, så den nye kunne opføres fuldstændig magen til. Forneden anvendtes fortrinsvis gamle sten, mens der blev blandet flere og flere nye sten i murværket i højden. Den midterste del af gavlen med de trekoblede vinduer forblev angiveligt urørt.¹⁵⁶ Ikke desto mindre ses der i dag et stort antal af nye sten, hvorfor også området med vinduerne må have undergået en vis udskiftning af sten. Korforlængelsens østre stræbepiller i nord og syd har østflugten springende en halv sten frem foran gavlfacaden, hvilket kan skyldes en sammenbygning med en fremspringende gavldekoration, f.eks. en stigende frise langs tagfladerne.

Fig. 42. Nordre sideskib set fra nordvest under H. B. Storcks restaurering. Foto Johan Hermann 1892. – *North side-aisle seen from northwest during H. B. Storck's restoration.*

Døre. Den senromanske teglstenskirke har haft mindst tre døre, en nu tilmuret dør på nordsiden af koret og en dør i det vestlige fag i både nordre og søndre sideskib.¹⁵⁷

(†) *Portalen* til koret er rundbuet og anbragt i et firkantet fremspring, som næsten bryder soklen (fig. 43). Vangerne har to false, en trekvartrundstav og igen to false, hvoraf alle led føres videre i stikket, som yderst afsluttes med et helstensstik og et binderskifte af overhugne teglsten. Udformningen af dette binderskifte kan således oprindeligt have været anderledes. Der har sikkert været tale om et fremspringende binderskifte af samme type, som det løberskifte, der findes på vestgavlen af Skt. Nikolaj i Kolding (*DK Vejle* 614). Falsene i både vanger og stik er udsmykket med hulkel

og rundstav. Det smalle vederlagsbånd er af kalksten, men meget medtaget, og man kan kun ane enkelte spor af den oprindelige profilering. Der er ingen tympanon, og portalen ligger tæt op til nordre sideskib og mangler den vestlige afslutning af fremspringet, som går ind bag sideskibet. Murværket ind mod sideskibet skjules delvist af et nedløbsrør, men ser generelt meget uregelmæssigt ud og med enkelte mindre granitkvadre. Det kan skyldes en ombygning af dette parti i forbindelse med byggeriet af sideskibet. Stikket over portalen er opbygget af let kileformede sten med meget tynde fuger imellem, et træk, som kendes fra Nordtyskland. Stenene er tildannede og kan være et udvalg af lidt større sten, som man har fremstillet med dette formål for øje.¹⁵⁸

Fig. 43. Senromansk portal på nordsiden af koret (s. 122). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Late Romanesque portal in the north side of the chancel.

Fig. 44. Senromansk portal med udhugning under Storcks restaurering 1892. Til højre firpasvinduet i nordre sideskibs østgavl (s. 125). Foto Johan Hermann 1892. – *Late Romanesque portal during Storck's restoration in 1892. On the right, the quatrefoil window in the east gable of the north side-aisle.*

I det indre er døren synlig som en noget omsat fladbuet niche omgivet af nyere og temmelig uregelmæssigt murværk. Pga. et fremspring i korets nordmur er den forneden en hel sten dyb og foroven en halv sten og afsluttet med et stik af bindere. Overgangen fra vederlag til stik er meget uregelmæssig og med nogle uregelmæssigheder omkring vangerne også, så der kan være tale om en hel eller delvis rekonstruktion fra Storcks tid. Den er i dag 179 cm høj og 130 cm bred. Den blev tilmuret under Hancks ombygning 1824 i forbindelse med isættelse af en ny dør til $\uparrow$ materialhuset (våbenhuset).⁷⁹ Denne bygning var placeret foran døren. Portalen var dog på et tidspunkt forinden blevet udvidet opad, idet man her havde borthugget de tre inderste fals (fig. 44). Dette var nødvendigt, for at døren kunne fungere i den periode, hvor gulvniveauet i kirken var væsentlig højere.¹⁵⁹

Portalen er i sin udformning senromansk og samtidig med teglstenskoet. I Århus Vor Frue Kirke findes en dør mellem kor og sakristi, som minder om Skt. Nikolajs. Den har tre fals, som skiftevis er udsmykket med hulkel, rundstav og hulkel, men døren er her spidsbuet og har et bredt, dekoreret vederlagsbånd af kalksten (*DK Århus* 1046). På en plan af Skt. Nikolaj fra o. 1750, hvor $\uparrow$ våbenhuset er placeret foran døren, ser det ud til, at en af kirkens tre indgange har været netop gennem $\uparrow$ våbenhuset fra den nordøstlige låge til kirkegården.

Portalen i vestre fag af nordre sideskib havde inden restaureringen undergået så store ændringer, at der ikke fandtes oprindelige spor (fig. 42).¹⁶⁰ Den har nu samme udformning som den tilsvarende portal i vestre fag af søndre sideskib, udsmykket med trekvartrundstav, fals og endnu en trekvartrundstav.

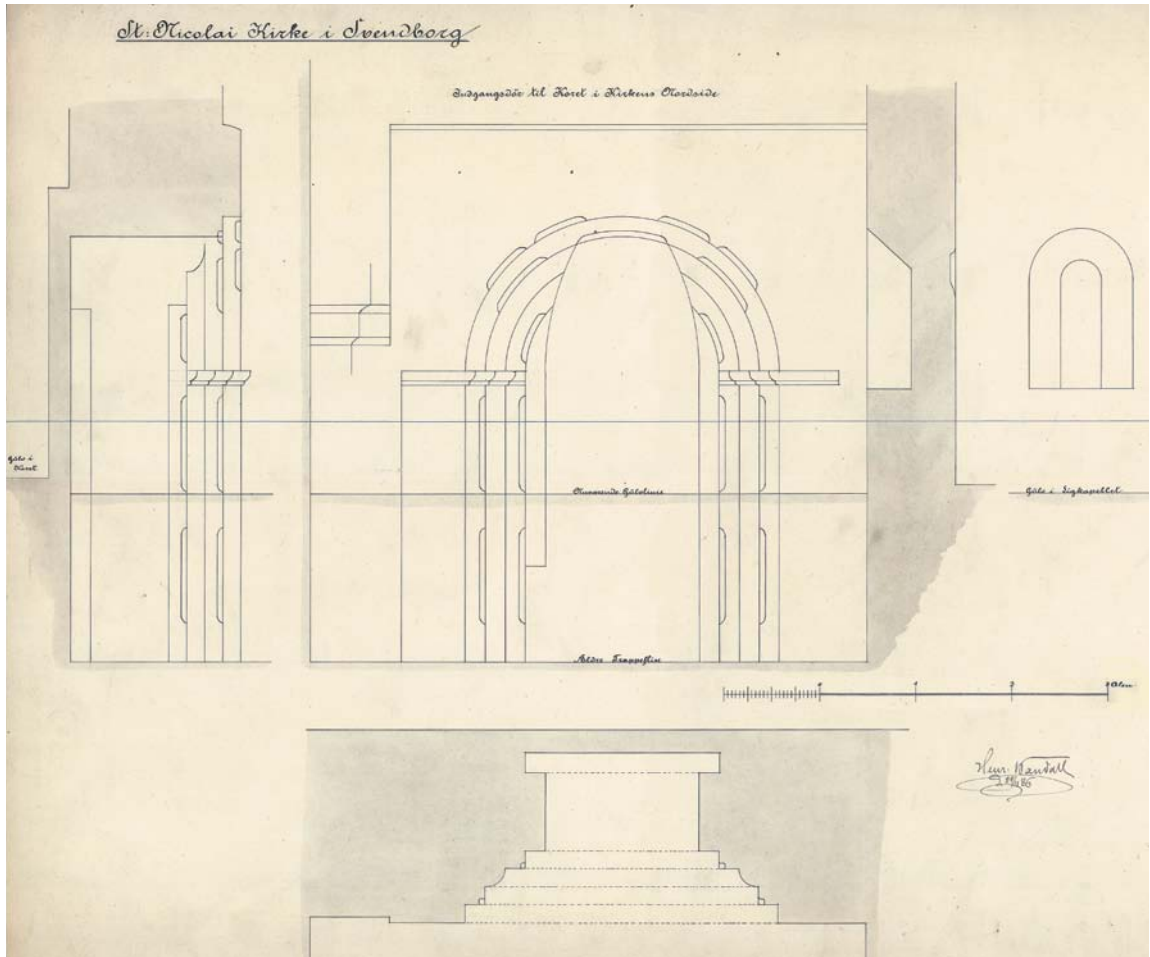

Fig. 45. Opstalt og snit af portal i korets nordside. 1:50. Opmåling ved H. Wandall 1886. – Elevation and cross section of the portal in the north side of the chancel, 1886.

Der ses ingen spor af sydportalen på Wandalls opstalt af sydsiden (fig. 14),¹⁶¹ men Magdahl Nielsen fandt og tegnede et treleddet profil, som dannede grundlag for rekonstruktionen. Dog mangler i begge sider yderste led, som der altså tilsyneladende ikke har været belæg for. Til gengæld var der i den østre side bevaret vederlaget for buen.¹⁶² Portalerne afsluttes nu med et helstensstik og et binderprydske og er uden tympanon. Ved syddøren er indsat nye sokkelsten uden dekoration, men nederste del af portalen har de oprindelige teglsten over soklen. På Storcks forslag til restaurering fra 1887 ses en portal, der er rigere udformet end nu (fig. 20). De inderste led har samme opbygning som den nuværende, men det yderste

led mangler, ganske som i Magdahl Nielsens undersøgelse. Derudover har den et halvstensstik og et løberprydske, som altså ikke kom til udførelse. Da sporene først synes at fremkomme under selve restaureringen, er Storcks forslag på dette tidspunkt således nok dels en rekonstruktion, dels en forestilling om, hvordan den har set ud, måske inspireret af korets portal.⁷¹ På den anden side fornemmer man, at Storck ikke desto mindre kendte de inderste led, som kom til at pryde den restaurerede portal.

Vinduer. Stort set alle kirkens vinduer har fået deres udformning under Storcks restaurering 1892-94. Af opmålinger, restaureringsdagbog og korrespondance fremgår det, at der blev fundet

spor af gamle vinduer, som formentlig var de oprindelige, men i hvilket omfang disse spor i sidste ende fik indflydelse på udformningen, er til dels stadig usikkert (s. 126).

Koret har både på nord- og sydsiden to høje *rundbuede vinduer* (fig. 34 og 36) anbragt på hver sin side af midterlisenen. De er smigede og har udvendig en dobbeltfals. Foroven er nordsidens vindue afsluttet med halvtstensstik, savsnit og løberprydskifte, mens sydsidens har halvtstensstik, savsnit og binderprydskifte. Wandall fandt spor af det vestlige vindue på korets nordside, som han mente 'har nået helt ned til afsatsen i murværket over portallet'.¹⁶³ Der synes ikke at være rørt ved den form, da Storck rekonstruerede dem på denne måde. På sin opstalt af sydsiden (fig. 14) ind tegnede Wandall to vinduer, hvor kun et halvtstensstik var bevaret. I fortsættelse af et af disse tegnede han med stiplet linje et vinduesforløb ind. Han har formentlig indtegnet dette forløb som en fortsættelse af stikket, men uden egentlige bygningsarkæologiske spor, da Storcks forslag til restaureringen havde smallere vinduer.¹⁶⁴ Magdahl Nielsen så også spor af vinduerne og hævdede, at han havde fundet så meget af de gamle vinduer, at de sikkert lod sig bestemme: foroven var stikket bevaret og forenden begge false.¹⁶⁵

Der er en mulighed for, at vinduerne i koret er en lidt senere indskydelse og ændring. Der ses en uregelmæssighed i murværket på både nord- og sydside, som omfatter vinduerne. Det kunne se ud som om, at man er gået ned ovenfra for at ændre vinduerne. Sandsynligvis er der dog blot tale om, at vinduerne er opført i to faser i opadgående retning.

Sideskibene har mod øst i de indvendige apsider hver et smalt, *rundbuet vindue* (fig. 64 og 77). Vinduet i nordre sideskib er indvendig placeret i en firpasblænding, som der ifølge Magdahl Nielsen også var spor af i det ydre (se s. 117). Disse spor findes også i dag. Murværket omkring vinduet ses på et ældre fotografi (fig. 44) at være ret uregelmæssigt, hvilket måske kan antyde en sekundær oprindelse.¹⁶⁶

I langmurene har sideskibene *rundbuede vinduer*, der som nævnt er placeret således, at de to østre vinduer svarer til midtskibets østlige hvælvfag,

mens det vestre vindue og døren svarer til midtskibets vestlige hvælvfag. De er smigede med halvtstensstik og binderprydskifte og er placeret i murværk, som næsten udelukkende synes at stamme fra 1890'erne. På Wandalls opstalter af nord- og sydfacade ses udelukkende de nygotiske vinduer fra Hancks ombygning. Der er ingen spor af ældre vinduer, som vel også i høj grad må have været opslugt af de nygotiske. Disse var placeret efter næsten samme rytme som de nuværende. Magdahl Nielsen fandt dog i søndre sideskibs vestgavl spor af et ældre vindue med fladbuet stik og en smule af falsen bevaret. Stikket, mente Magdahl Nielsen, var af samme type som i sakristiet og dermed ikke oprindeligt. Han vurderede således, at det fladbuede vindue hørte til i perioden mellem de oprindelige vinduer og Hancks spidsbuede.¹⁶⁷ Storck lavede 1887 et forslag til udformning af sideskibsvinduerne (fig. 19), men forslaget stemmer ikke med Magdahl Niensens kalke af vinduerne i nordre sideskib (fig. 24), hvor han anvendte »det gamle Stik ved det midterste Vindue« som udgangspunkt.¹⁶⁸

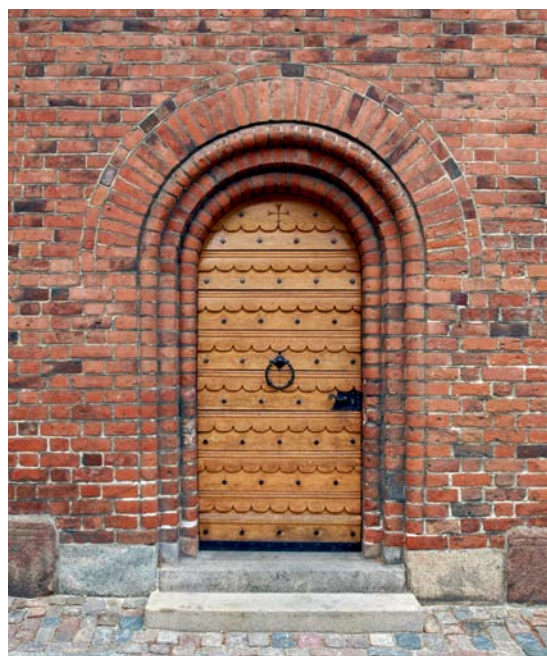

Fig. 46. Portal til søndre sideskib, rekonstrueret ved Storcks restaurering i 1892-94 efter spor i murværket (s. 124). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – Portal to the south side-aisle, reconstructed in Storck's restoration of 1892-94 on the basis of traces in the masonry.

Ved opmuringen af nordsiden lader det til, at han virkelig udformede vinduerne i overensstemmelse med spor i murværket.¹⁶⁹ Størrelse og udformning er omtrent den samme hos Storck og Magdahl Nielsen, men Storck placerede dem noget lavere på sit forslag. Placeringen i forhold til tandsnitfriesen under gesimsen er den samme, men der er i de to forslag forskel på sideskibstagets hældning.¹⁷⁰ Vinduerne harmonerer i størrelse og udformning med midtskibets, og udformningen og størrelsen kan måske være tilpasset disse, da man nok kunne forvente mindre vinduer, hvis form ville være mere lig sporene på nordsiden af midtskibet. Årsagen til udformningen kunne i så fald være et ønske om mere lys. Dette fænomen kendes også fra andre af Storcks restaureringer.¹⁷¹ Der er også den mulighed, at vinduerne ikke er rekonstrueret efter de oprindelige, men i stedet en senere udvidelse. Magdahl Nielsen nævner nemlig, at der i sideskibene er fundet spor af vinduer, som »viser sig med alle mulige Former«.¹⁷²

Mod vest har de to sideskibe hver et større rundbuet vindue med halvtensstik og binderprydscliffe (fig. 6 og 62). Der synes ikke at være noget oprindeligt i dem, og de ses heller ikke på Wandalls opmåling fra 1887. Magdahl Nielsen så spor af flere sæt ældre vinduer og fandt en form og størrelse, men om det er de ældste oprindelige vinduer, er lidt uklart.¹⁷³ Muligvis er de ikke de ældste, da de synes lidt store af senromanske vinduer at være. Alternativt kan man have besluttet sig for en størrelse, der ikke var helt i overensstemmelse med sporene.

Vestgavlens tilmurede *trekoblede vinduer* kan iagttages fra tårnets første mellemstokværk. De smigede, rundbuede vinduer ses dog endnu tydeligere fra kirkerummet (fig. 66), hvor det fremgår, at midtervinduet var højere end de to flankerende vinduer. De var alle tre afsluttet med et halvtensstik og et løberprydscliffe.

Højkirkevinduerne er anbragt to og to i hvert fag, de er smigede med halvtensstik, og ydersiden har desuden et binderprydscliffe. Sydsidens vinduer har en lidt kraftigere smig end nordsidens, således at vinduerne i syd udvendig er 23,5 cm bredere end dem i nord. Udformningen synes at bero på Magdahl Nielsen, der registrerede spor af sådanne vinduer og tegnede en kalke til

Storck med de nye forslag efter de spor, som blev fundet ved de to vinduer nærmest koret. Det fremgår dog ikke, om der er tale om nord- eller sydsiden.¹⁷⁴ De fremstår i dag meget rekonstruerede, men Magdahl Nielsen var sikker i sin sag og fremførte, at der var fundet så betydelige rester, at han slet ikke var i tvivl om vinduernes oprindelige udseende.¹⁷⁵ Alligevel ser der ud til at være nogen uoverensstemmelse omkring vinduernes størrelse på de forskellige opmålinger og forslag (jf. fig. 10–24). På nordsiden fandt Wandall mod vest to stik fra et tætsiddende vinduespar (fig. 13). Vinduerne var smalle og rundbuede og passer stilmæssigt til den senromanske kirke. På Storcks forslag til restaurering fra 1887 (fig. 19) blev der taget udgangspunkt i disse spor, og der ses to vinduer smalle end de nuværende. De var også smalle og højere placeret end dem på en opmåling betegnet som »Bilag til Magdahl Nielsen« (fig. 24). De nuværende vinduer synes altså at være dem, der er på Magdahl Nielsens bilag, og der er således en mulighed for, at man under restaureringen bevidst har valgt at sætte større vinduer i, end der var belæg for, muligvis også for at få mere lys ind. Der synes dog i dag at være lidt tilbage af det oprindelige i smigen forneden i sydsidens vinduer. Også her kan en anden forklaring være, at der fandtes spor af vinduer fra flere forskellige perioder, og at man måske til slut alligevel ikke valgte de 'oprindelige'. 1766 blev glasset i fem af kirkens vinduer udskiftet af en murermester, og man kan måske forestille sig, at vinduerne ved denne lejlighed også er blevet gjort større.¹³ Det kunne i så fald være spor af disse vinduer, som Magdahl Nielsen fandt.

N. L. Høyen gav 1830 et helt andet bud på midtskibets vinduer (fig. 7). Han tegnede meget små, romanske vinduer på sit længdesnit set mod nord, anbragt parvist som de nuværende.¹⁰² Det er meget fristende at opfatte tegningen som en registrering, da vinduerne ser meget romanske ud. Der er dog flere ting, som peger på, at Høyens tegning blot er en tænkt rekonstruktion. Tegningen i notesbogen er som nævnt fra 1830, hvilket er efter Hancks ombygning, hvor de store gotiske vinduer blev isat. Skulle vinduerne være korrekte, ville det forudsætte, at Høyen

Fig. 47. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior of the church, looking east.*

havde kendskab til de tidligere vinduer. Der er desuden flere omtaler og spor af ombygninger af vinduerne, og det er derfor ikke sandsynligt, at de oprindelige skulle have været bevaret 1824. I virkeligheden er Høyens vinduer også mere højromanske end senromanske. Sluttelig har Høyen

indtegnet små vinduer i alle sideskibsfagene – også i det vestlige fag, hvor der oprindeligt var en dør. Denne dør forsvandt senest ved Hancks ombygning, og Høyens vindue på dette sted viser, at udformningen af vinduerne må være hans eget bud.¹⁷⁶

Fig. 48. Kirkens indre set mod øst under Storcks restaurering 1892. Under det trekoblede vindue ses de to bevarrede nicher (s. 142). Foto 1892. — *Interior of the church, looking east, during Storck's restoration in 1892. Under the triforium window the two preserved niches can be seen.*

Fig. 49. Indre af kor og korforlængelse set mod øst (s. 142). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior of chancel and chancel extension, looking east.*

Korforlængelsens østgavl har *trekoblede vinduer*, hvoraf det midterste er en smule højere end de flankerende. Alle tre vinduer er slanke og dobbeltsmigede. De rundbuede vinduer afsluttes oventil med et halvstensstik og et løberprydske. Der findes adskillige oprindelige sten i vinduesstikkene, og den øverste smig har sildebensmønster, som ikke umiddelbart kendes fra andre lokaliteter.¹⁷⁷ Vinduerne havde stået tilmuret, men blev genåbnet i forbindelse med Storcks restaurering. Storck betragtede de eksisterende, blandede vinduer som oprindelige og mente, at den midterste del af gavlen med vinduerne kunne be-

vares,¹⁷⁸ hvilket altså også i nogen grad blev den endelige beslutning. Udformningen er meget lig de trekoblede vinduer i midtskibets vestgavl. De må derfor betragtes som samtidige.¹⁷⁹

Nord- og sydsiden af korforlængelsen har hver et rundbuet, dobbeltsmiget *vindue*, der i den ydre murflugt har to retkantede false. Åbningerne overdækkes af halvstensstik, der mod forlængelsens indre ledsages af et prydske af løbere. Nordsidens vindue, der er tilmuret i lysningen, er i det ydre nu skjult af sakristiet, men den øverste del kan ses fra dets loft (fig. 51). Vinduet er oprindeligt bortset fra sålbænken. Nederst er indsat et lille

Fig. 50. Buesmigen i korforlængelsens midterste øst-vindue. Foto Mogens Vedsø 2011. – *The splayed arch of the central east window in the chancel extension.*

fladbuet vindue. Det fører ind til sakristiet og er indsat under Storcks restaurering med det formål, at varm luft kunne sive ind i sakristiet fra kirkerummet.¹⁸⁰ Sydsidens vindue er stærkt ombygget ved restaureringen i 1890'erne. Ved Hancks ombygning 1824 blev korforlængelsens sydside som nævnt genopbygget i gule teglsten, og vinduet her er en udokumenteret rekonstruktion fra Storcks restaurering.¹⁸¹

INDRE

Det indre af kirken fik sit nuværende udseende med blank rødstensmur under restaureringen ved H. B. Storck 1892-94. Bygningen havde da i en årrække stået pudset og hvidtet, hvilket senest skyldtes Hancks gotiserende ombygning 1824.¹⁸² Nu står kun hvælvkapper og undersiden af apsis- og triumfbuen samt gjord- og arkadebuerne hvidtet. Dertil kommer undersiden af de trekoblede vinduers stik i korets østgavl. Sakristiet skiller sig ud ved, at hele rummet er hvidtet.

Koret er som resten af kirkens indre stærkt præget af Storcks restaurering 1892-94. Det består foruden de to ydermure af den tidligere apsisbue og korbuen, og heri indgår der to faser. Murene og de to buer er alle i den nederste del af murværket opført af rå kampesten og granitkvadre, hvor kvadrene hovedsageligt er anvendt på hjørnerne af buerne. Flere kalkstenskvadre ses i triumfbuen, men nok ikke på oprindelig plads.

På korbuen ses kampestensmurværk mod både nord og syd. Der har formentlig oprindeligt været kampesten på dette sted, men det nuværende synes omsat, formentlig under Storcks restaurering. I ydermurene er det lige omkring 95 cm højt både mod nord og syd. Denne del af murværket må stamme fra den ældre *†*kirke af kampesten, og man har altså ved opførelsen af teglstenskoret også i det indre genanvendt ældre murværk som sokkel. Kampestensmurværket er foroven afsluttet med et teglstensskifte af nyere sten og springer en halv sten frem i forhold til teglstensmurværket. Dette er forklaret som rester af en skalmuring.¹⁸³ Korets nordmur er opført i munkeskifte, og den nederste del, som springer en halv sten frem, er tilsyneladende helt omsat under Storcks restaurering. Nordmuren har en del uregelmæssige skifter med mange bindere, især 4.-7. skifte over vinduesnicherne bund mod øst og mellem vinduerne. Mod vest er det 2.-7. skifte over vinduesnicherne bund. Korets sydmur er ligeledes opført i munkeskifte, som til dels er lidt uregelmæssigt. Omkring den nederste del og mellem vinduerne er der flere skifter med mange eller udelukkende bindere. Lige vest for hvælvpillen ved den tidligere *†*apsisbue er der en tydelig uregelmæssighed,

Fig. 51. Korforlængelsens nordvindue set fra sakristiets loftsrums. Foto Mogens Vedsø 2011. – *The north window of the chancel extension seen from the loft of the vestry.*

Fig. 52. Senromansk hvælpille med senere tilføjet ribbe i korets sydvestre hjørne (s. 131). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – *Late Romanesque vault-pillar, with rib added later, in the southwest corner of the chancel.*

som løber over syv til otte skifter ud for den nederste del af vinduet. Murværket ser umiddelbart velbevaret ud, og uregelmæssigheden kan genfindes i nordsiden. Der kan muligvis være tale om en tilretning undervejs i byggeriet.

Korets gulv ligger pga. fyrcælderens (s. 156) væsentlig højere end oprindeligt.

Hvælpillerne i koret er falsede og findes i alle hjørner (fig. 52). Hovedfalsene udkrages i øst og vest, så der i toppen opstår et fremspring på én sten i kvadrat. Da det nuværende hvælv med de profilerede ribber ikke passer til denne form, har der formentlig oprindeligt været planlagt eller udført en anden type hvælv, muligvis af samme type som i skibets østfag.¹⁸⁴

Den oprindelige apsisbue danner nu overgang til den senere tilføjede korforlængelse. Den er uden dekorative led og let spidsbuet. Den har i dag ikke sin oprindelige form og er antagelig ændret i forbindelse med korudvidelsen.

Langhuset er i det indre opdelt i to fag. De to fag er indbyrdes forskellige, bl.a. med hensyn til hvælvenes højde og flere detaljer i forbindelse hermed. Der ses også i det indre et markant stop ca. 1 m vest for midterdelingen. Den østlige del repræsenterer 2. fase af kirkebyggeriet, mens den vestlige del udgør 3. fase.

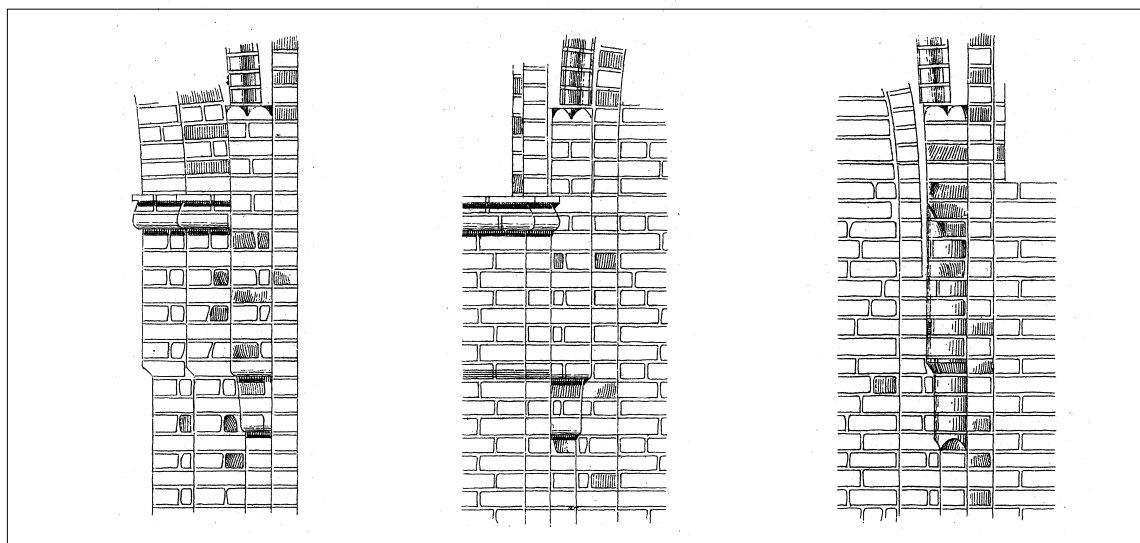

Fig. 53a–c. Senromanske hvælpiller i koret (s. 131). 1:50. a. Nordvestre hjørne set mod vest. b. Nordvestre hjørne set mod nord. c. Nordøstre hjørne set mod nord. Målt og tegnet af Poul Holsøe. – *Late Romanesque vault-pillar in the chancel. a. The northwest corner, looking west. b. The northwest corner, looking north. c. The northeast corner, looking north.*

Fig. 54. Nordsidens arkaderække set mod øst under Storcks restaurering 1892 (s. 136). Foto i NM, 1892. — *The arcading of the north side, looking east, during Storck's restoration in 1892.*

Midtskibets østre fag har forneden let spidsbuede arkadeåbninger til sideskibene, mens de i det vestre er rundbuede (fig. 23); foroven har højkirken de parvist anbragte vinduer, som i det ydre ses over sideskibene. Højkirkemurene er opført i munkeskifte.

Triumfmuren. Den svagt spidsbuede *triumfbue* har som nævnt kampesten og granitkvadre i den nedre del af vangerne, der har trekvartstensfals til begge sider. På den nordre vange ses ud mod skibet et vederlag af teglsten og mod syd et tilsvarende af kalksten, tegl og granit. Der synes at være tale om et påbegyndt hvælvvederlag, muligvis til et oprindeligt planlagt hvælv i den senromanske teglstenskirke eller måske endda i $\dagger$ kampestenskirken. Kampestenmurværket er dog formentlig ændret i tidens løb, idet der nu også findes en-

kelte teglsten mellem kampestenene (mod syd). Under Storcks restaurering har »Gjordbuen med nærliggende Kapper« været taget ned, men i præcis hvor stort omfang vides ikke.¹⁸⁵ Henholdsvis 3 og 4 m over gulvet er vangerne kraget frem på afrundede kvartstens led. Kragbåndet er udformet af to led, et retkantet fremspring over en afrundet vulst, hvoraf vulsten er af sten, som er lidt kraftigere end normalsten. Selve buen har helstensfals og to helstensstik, men spidsbuens udformning skyldes Storcks restaurering. Buen var ganske vist tidligere spids, men med en anden udformning.¹⁸⁶ Murværket over triumfbuen er meget uregelmæssigt, især midt på og lige syd for midten. Buen er tidligere end hvælv i skibets østfag, hvilket ses på den brede fuge mellem skjoldbue og triumfmur.

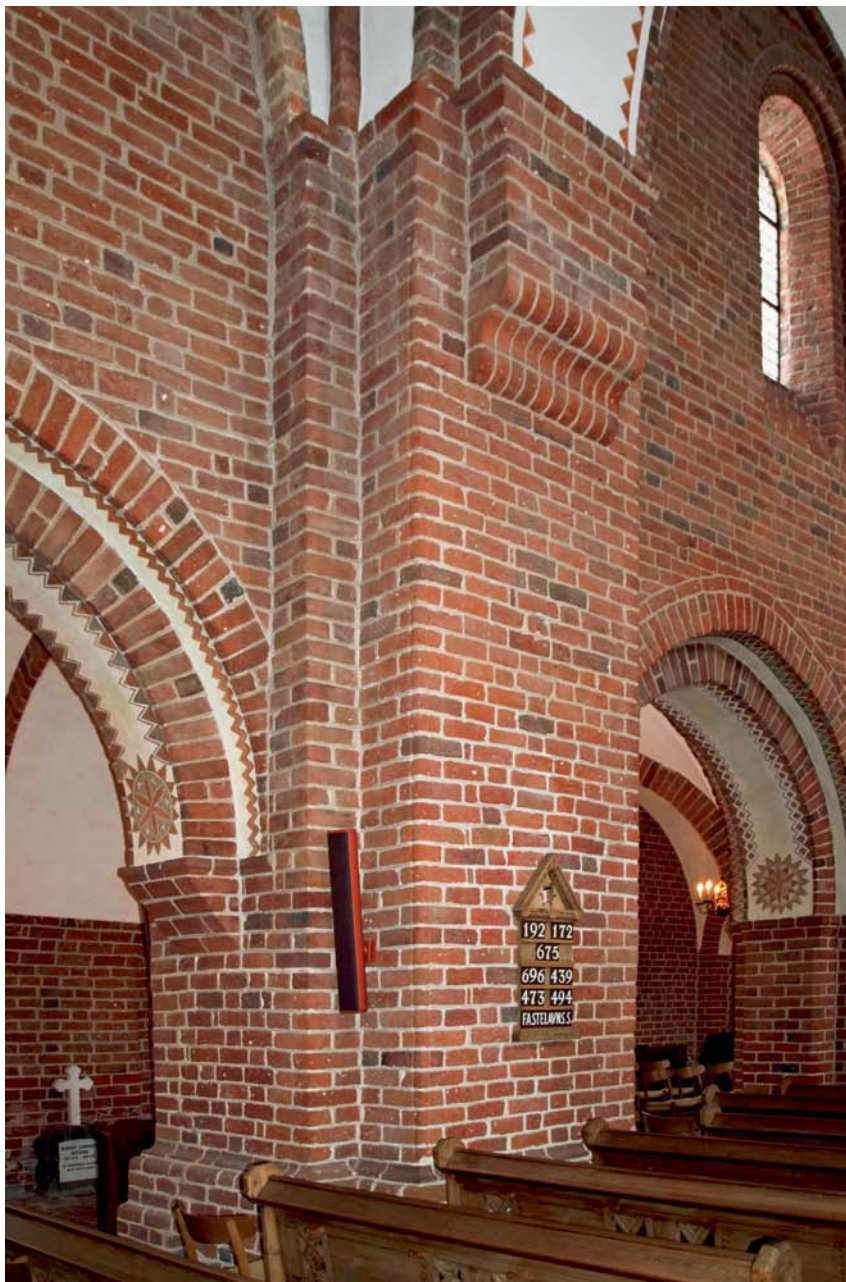

Fig. 55. Midterpille i arkadebuerne mod nord (s. 133). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – *Central pillar in the north arcade.*

Arkadebuer. Arkaderne mellem midtskib og sideskibe er som nævnt forskelligt udformet, ikke blot med hensyn til buerne, men også selve pillerne. Mod øst er disse enkle og korsformede, og soklerne har to runde aftrapninger og dertil en hulkel ovenover. Denne udformning af soklen

gør sig også gældende for midterpillernes vedkommende (fig. 55). Kragbåndet er en sten højt med lille retkantet led over rundstav. I det vestlige hvælvfag har pillen mellem de to arkader halv-søjler mod arkadeåbningerne og et ekstra retvinklet fremspring mod sideskibene. På Wandalls

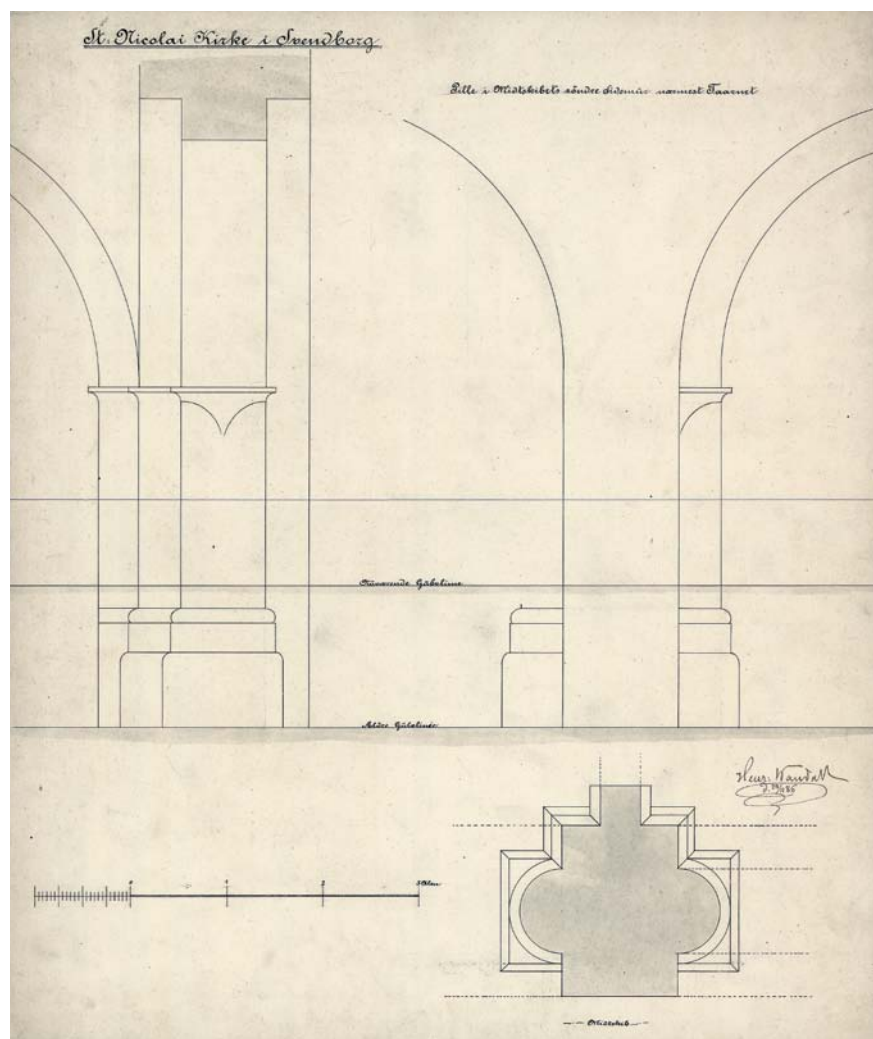
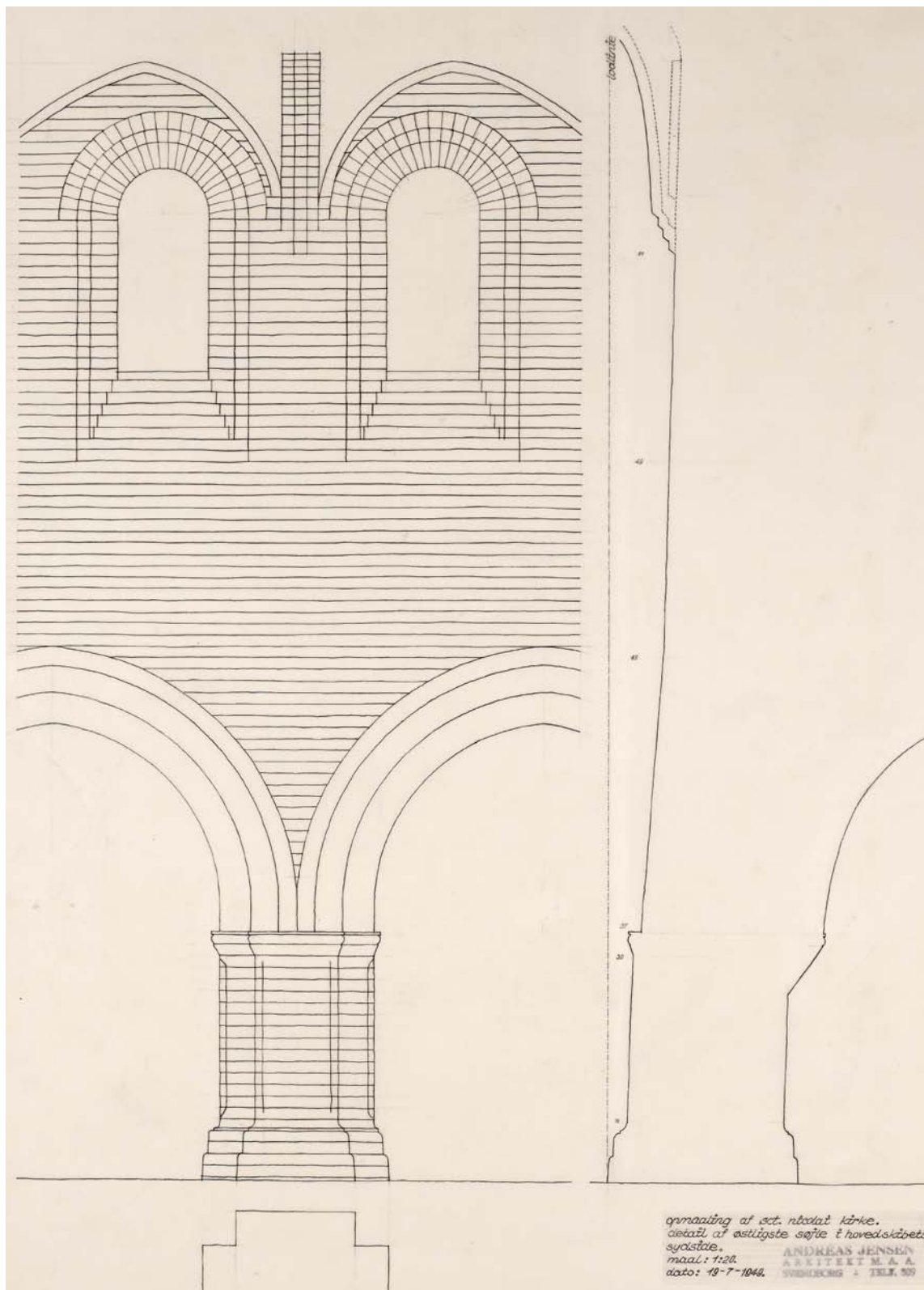

Fig. 56. Pille i midtskibets søndre sidemur nærmest tårnet. 1:50. Opmåling ved H. Wandall 1886. – Pillar close to the tower in the south side-wall of the nave, 1886.

plan fra 1886 (fig. 10) er der imidlertid halvsøjler i hele det vestlige fag, mens der på østsiden af arkadepillen i søndre side kun er stiptet en halvsøjle. Disse halvsøjler synes altså ikke at være rekonstrueret helt efter Wandalls opmåling.¹⁸⁷ Halvsøjlerne går direkte over i en trapezlignende kapitæl, der slutter retvinklet under kragbåndet. Soklen er her (og på vestgavlens pillefremspring) kun udformet med de runde aftrapninger, mens kragbåndet er kelet på undersiden. Den vestligste pille i nord adskiller sig dog ved at have en smal vulst øverst på stenen. Midterpillerne er rektangulære og med et bredt fremspring for gjordbu-

en. Dette fremspring har på hjørnerne trekvartrundstave, og udformningen ligner den såkaldte Lübische Kante.¹⁸⁸ Fremspringet har desuden en udkrægning af den store gjordbue mellem midtskibets hvælv. Vederlaget er udformet med tre led, nederst en kvartrundstav, derover en hulkel, som øverst bærer endnu en (udkraget) kvartrundstav. Hele udkrægningen får derved en svungen form.

Fig. 57. Detalje af den østligste pille i hovedskibets sydside. 1:50. Opmåling ved A. Jensen 1949. Danmarks Kunsthbibliotek. – Details of the easternmost pillar on the south side of the nave, 1949.

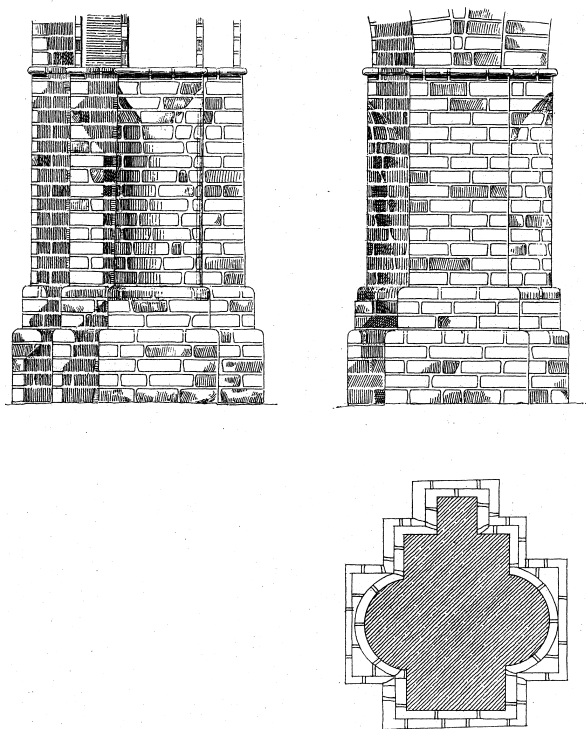

Fig. 58. Arkadepille i nordsiden af midtskibets 2. fag. 1:50. Målt og tegnet af Poul Holsøe. – *Pillar in the second bay of the arcade on the north side of the nave.*

Selve de falsede arkadebuer er som nævnt, og i overensstemmelse med Wandalls opmåling fra 1886, let spidse mod øst og runde mod vest. De østlige har desuden et løberprydskifte over helstensstikket mod midterskibet. De bæres af de fremskudte pilleled, dog ikke på midterpillerne og overgangen til koret, hvor de hviler på fremkragede teglstenskonsoller. På Storcks forslag er alle arkadebuerne indtegnet som rundbuede. Han regnede altså med, at de måtte have været ens. Dette er imidlertid ikke tilfældet, men det fandt Magdahl Nielsen først ud af, da man havde afrenset arkadebuerne for puds. Her viste det sig nu, at de to østlige buer i både nord og syd var let tilspidsede.¹⁸⁹ Det blev også den form, som disse to arkadebuer rekonstrueredes med.

Ændringen af arkadebuernes form er imidlertid ikke den eneste, der er sket, siden kirken blev opført. Både opmålinger og fotografier (fig. 10 og 54) fra Storcks restaurering viser, at det indre bueled var hugget ned i de tre østlige arka-

debuer i begge arkaderækker. Den vestlige havde beholdt sin, ligesom halvsøjlen her var bevaret. Dette skyldtes, at orgelpulpituret her fyldte helt ud i arkadebuen. Behugningen foregik formentlig 1832–34. Det kan enten være på dette tidspunkt eller under Hanck, at alle buerne fik deres spidse form. Behugningen af buerne hang sammen med kirkens daværende gulvniveau, der var betydeligt højere end det oprindelige såvel som det nuværende niveau, ca. 0,5 m.¹⁹⁰ Ved at fjerne inderste led af buerne fik man derved mere plads under arkaderne (jf. flukkede stole s. 196).¹⁹¹ Nogle af arkadepillerne viste sig under Storcks restaurering at have 'skrøbelige' fundamenter. De bestod af små løse kampesten, som ifølge Magdahl Nielsen gled ud ved den mindste berøring. Man valgte derfor at understøbe de berørte piller med beton.¹⁹²

En anden uregelmæssighed er placeringen af vederlag til buerne. Denne varierer nemlig flere steder med et til halvandet skifte og kan tages som udtryk for ændringer i de oprindelige byggeplaner.¹⁹³

Sydsiden af midterskibet har i høj grad oprindeligt murværk, dog muligvis med omsætning i gamle sten.

I vestfagets murværk over både nord- og sydsidens arkadeåbninger findes udretningsskifter. I nord drejer det sig om fem og seks skifter over henholdsvis øst- og vestdelen. Mod syd er det tilsvarende seks og syv skifter. Hvad udretningen skyldes er lidt uklart. Årsagen synes ikke at være pres fra hvælvene, men man kan måske have fået problemer undervejs i byggeriet og ville rette op, før man byggede færdig i højden. Der ses desuden en uregelmæssighed omtrent midt over arkaden i syd, som må være en opretning eller en sætningsskade, da man ikke normalt ville lave en fortanding på dette sted.

Det ser ud til, at højkirkemuren er indføjet i midterpillen mod vest, da der er meget store fuger. Dette markerer hovedskellet mellem anden og tredje byggefase.

Fig. 59. Nordre sideskibs indre set mod øst under Storcks restaurering 1892 (s. 138). Foto i NM, – *Interior of north aisle, looking east, during Storck's restoration in 1892.*

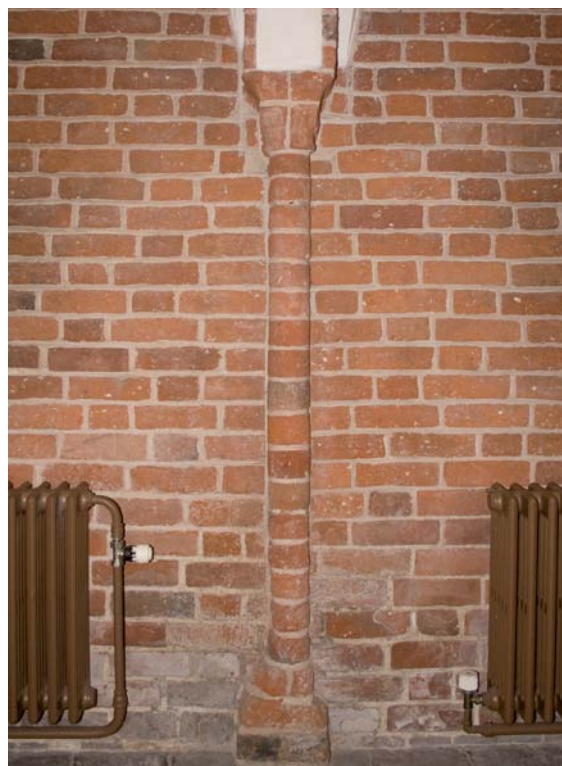
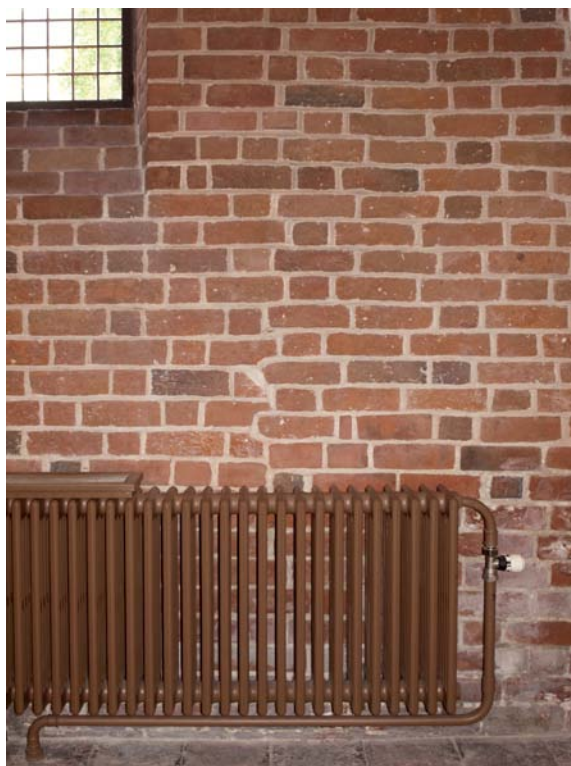

Fig. 60–61. 60. Nordre sideskib, 3. fag fra øst. Fortanding i nordvæggen (s. 140). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. 61. Halvsøjle på nordre sideskibs nordmur mellem 1. og 2. fag fra øst (s. 138). Foto Mogens Vedso 2011. – 60. North side-aisle, third bay from the east. Tothing on the north wall. 61. Half-pillar on the north wall of the north side-aisle, between the first and second bay from the east.

Nordre sideskibs fire rektangulære fag er overhvalvet med grathvælv, hvis kapper hviler på forlæg i væggene (fig. 59). Alle hvælvene skal ifølge murermeister Henrik Madsen være ommuret pga. brøstfældighed.¹⁹⁴ Storck har ganske vist ikke indtegnet en udskiftning af disse hvælv på sit forslag, men han nævner i en oversigt fra o. 1885, at de to vestligste hvælvfag i sideskibene var i meget dårlig stand. Han anbefalede således, at hvælvingerne, gjordbuen og skjoldbuen ved gavlen skulle ommures. Det kan have vist sig at være nødvendigt med mere omfattende ommuringer, da man først var kommet i gang, men også Magdahl Nielsen omtalte kun de to vestlige i hvert sideskib. Han skrev dog ved afrensningen af hvælvene i nordre sideskib, at alle var i meget dårlig stand.¹⁹⁵ På de østligste piller og midterpillerne findes fremkragede konsoller til at bære de spidsbuede gjordbuer. I de to vestfag af begge sideskibe findes flere bindere

i gjordbuen end i østfagene. Et tegn på at sideskibenes faser hænger nøje sammen med midtskibets.

På nordvæggen bæres gjordbuen mod øst af en halvsøjle med unggotisk kapitæl (fig. 61) og mod syd af et retvinklet pilleled (fig. 63). Halvsøjlen mod nord afviger stærkt fra de øvrige led med samme funktion og synes ikke umiddelbart at være oprindelig. Den er gennem mange år blevet diskuteret og senest tolket som en senere ændring.¹⁹⁶ Murværket bag kapitælen er da også tydeligvis omsat, og skifterne på hver side af søjlen afviger nogle steder, især forneden, fra hinanden.¹⁹⁷ Ved nærmere eftersyn kan det dog konstateres, at hele søjlen er stærkt behugget. Især på kapitælen ses det helt inde ved ydermuren, at stenen oprindelig har været større, og man aner en svag profilering på siden. Størrelsen på basen svarer til udformningen af den retvinklede pille mod syd, og det kan altså konstateres, at halvsøjlen oprindelig har

Fig. 62. Nordre sideskibs indre set mod vest (s. 138). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior of north side-aisle, looking west.*

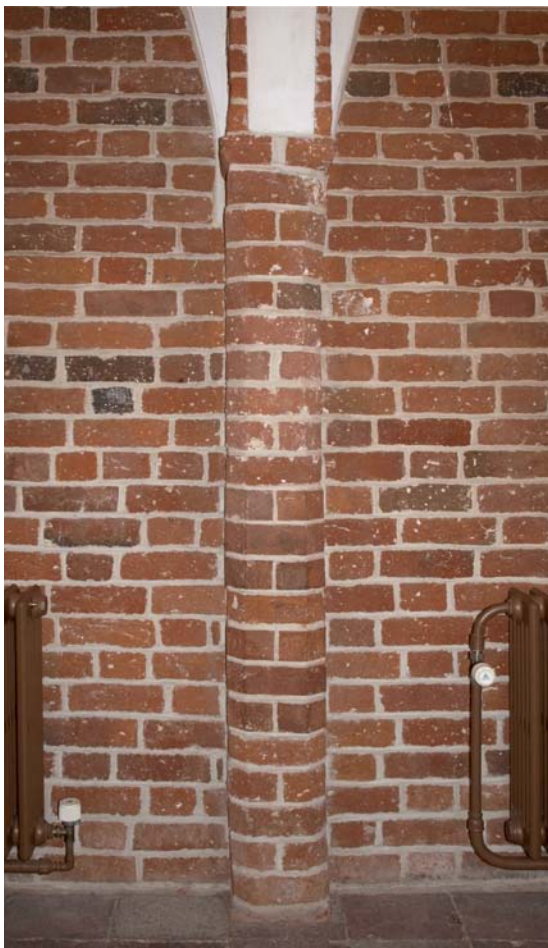

Fig. 63. Retvinklet pille på søndre sideskibs sydmur mod øst (s. 138). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – *Right-angled pillar on the south wall of the south side-aisle, looking east.*

haft samme udformning som i syd. På et senere tidspunkt er søjlen formet ved behugning af den oprindelige retkantede hvælpille.¹⁹⁸

Sideskibet har indvendig apsis mod øst overdækket af et halvkuppelhvælv med tilspidset form (fig. 59). På overgangen mellem væg og hvælv findes et kragbånd med et retkantet led over en rundstav. Dette svarer til kragbåndene i skibets østende. I sydsiden af apsiden findes en fem skifter høj niche, hvis funktion ikke kendes. Hvis nichen har fungeret som piscina, er der i dag ingen spor af et afløb, så en anden funktion er nok mere oplagt.

Som skiftegang i sideskibet anvendes både munkeskifte og polsk skifte, således at der i den østlige

del bygges i munkeskifte og i den vestlige i polsk skifte. Overgangen mellem de to skiftegeange sker ca. 1 m vest for midterdelingen med en fortanding og synes at markere et byggestop (fig. 60). Udredningen af skiftegeange er dog ikke helt så enkel, hvis man går de to vestlige fag lidt nærmere efter. I det vestligste fag anvendes i den øverste del et uregelmæssigt munkeskifte, mens der i andet fag fra vest er polsk skifte og munkeskifte henholdsvis vest og øst for det formodede byggestop. Vest for vinduet er skiftegangen meget uregelmæssig, men minder om munkeskifte, mens den øst for vinduet i det hele taget er meget uregelmæssig. Der synes altså at være en ændring i byggeriet i øst-vest gående retning ca. 1 m vest for midterdelingen og i de to vestlige fag ca. halvvejs oppe i murværket. For vestgavlen i nordre sideskib gælder det samme som for de to vestlige fag, nemlig at den er påbegyndt i polsk skifte og fuldført i munkeskifte. Om ændringen i skiftegang markerer et egentligt byggestop eller blot en ændring i planerne, er uklart. Også i det indre er murværket i nordre sideskib stærkt restaureret. Tilsyneladende er en stor del af de sten, som befandt sig under det gamle gulvniveau, udskiftet.¹⁹⁹

Søndre sideskib har en stor del oprindeligt murværk og er som det nordre inddelt i fire fag med grathvælv. Disse er, ligeledes som i nordre sideskib, for de to vestlige hvælvs vedkommende helt ommuret (se s. 138). Det vestlige hvælv faldt ned under Storcks restaurering og må have været i virkelig dårlig stand.²⁰⁰ Også her hviler kapperne på forlæg i væggene, med fremkragede konsoller til at bære de spidsbuede gjordbuer på de østligste piller og midterpillerne, og retvinklede pilleled på den vestlige pille og på sydmuren. Den øverste del af halv søjlerne mod midtskibet er ommuret, de er sikkert nedtaget sammen med den inderste fals af arkaderne. Mod øst findes som i nordre sideskib en indvendig apsis med halvkuppelhvælv af samme type som i nord. Kragbåndene og placeringen af en lille niche i sydsiden svarer ligeledes til forholdene i nordre sideskib. Søndre sideskib har tilsyneladende oprindeligt gulv i apsis med trinforkant ud mod det nuværende gulv. Alterbordet (jf. s. 172) er ligeledes delvis oprindeligt (fig. 64).²⁰¹

Fig. 64. Glasmaleri i søndre sideskibs apsis, 1940, udført af Kræsten Iversen. Den hellige Birgitta (s. 168). Muret alterbord med oprindelige dele (s. 140). Foto Arnold Mikkelsen 2010. — Stained glass window in the apse of the south side-aisle, 1940, by Kræsten Iversen. St Birgitta. Brick-built altar (with original parts).

Fig. 65. *Lydpotte udtaget fra korforlængelsens nordvæg over det tilmurede vindue (s. 143). I Svendborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – **Resonance pot taken from the north wall of the chancel extension, above the walled-up window.*

Magdahl Nielsen nævner, at man har sparet på beholdningen af nye munkesten, fordi hvælvene ved restaureringen blev opmuret af tynde sten.²⁰² Desværre fremgår det ikke, om det er alle de nymurede hvælv, det drejer sig om, men midtskibshvælvene repareredes først senere, så der er nok tale om sideskibshvælvene.

Ca. 1 m vest for midterdelingen findes samme fortanding som i nordre sideskib. Den går i hvert fald op til underkanten af vinduet, og på østsiden af fortandingen er murværket i munkeskifte, mens det vest for er i polsk skifte. Over fortandingen synes der vest for vinduet at være lidt uregelmæssigt munkeskifte og ellers uregelmæssigt polsk skifte. I det vestlige fag er der forneden polsk skifte, mens der foroven på begge sider af døren og oven over den er uregelmæssigt munkeskifte. Vestgavlen har udelukkende polsk skifte. Placeringen af fortandingen og ændringerne i skiftegang svarer til dem i nordre sideskib, og fortandingen i øvrigt også til den uregelmæssighed, der ses i højkirkens udvendige langmure.

Midtskibets vestgavl præges i dag af den store tårnbue, som nu åbner sig ind mod tårnrummet.

Buen skærer de trekoblede vinduer, som tidligere har prydet vestgavlen før tilføjelsen af tårnet. De tre rundbuede vinduer, hvoraf det midterste er højere placeret end de andre, har halvtstensstik og løberprydskifte. De trekoblede vinduer er meget lig dem, der er i den tilføjede korforlængelses østgavl. Skiftegangen er polsk forneden, men går over i noget, der stedvis er munkeskifte, men stedvis også meget uregelmæssigt murværk med mange løbere.

I det indre er *korforlængelsens* nordmur opført i munkeskifte, som stedvis er noget uregelmæssigt, dels med for mange løbere, dels med for mange bindere. Ind mod den tidligere Tapsisbue findes i 192 cm's højde et udretningsskifte af kantstillede bindere. I korforlængelsens nordmur findes en enkelt glaseret sten.

Sydturen i korforlængelsen er opført i munkeskifte, men stort set alt murværk er som nævnt fra Storcks restaurering.

Østgavlen er opført i munkeskifte, men meget store partier af stenene er udskiftet i forbindelse med Storcks restaurering. Lige over gulvet findes to spidsbuede nicher regelmæssigt placeret under det midterste og det sydlige af de trekoblede vinduer. Under det nordre vindue er murværket stærkt omsat,²⁰³ og det kan således ikke afgøres, om der evt. har været en tredje niche.²⁰⁴ Felterne er 81 cm høje, halvtens dybe og har både på vanger og buer trekvartrundstave. De er pga. de spidse buer tolket som senere tilføjelser. Murværket omkring dem bærer dog ikke præg af, at der skulle være tale om et senere indgreb. Magdahl Nielsen mente, at den midterste var en tilmuret åbning, men i det ydre ses ingen tilsvarende spor.²⁰⁵ Østgavlen er ganske vist udvendig stærkt omsat ved restaureringen, men dette skal være sket i overensstemmelse med opmålinger af den gamle østgavl. Der er formentlig i stedet tale om oprindelige nicher, som nok var dybere end nu, men som siden er tilmuret. Et fotografi fra 1892 (fig. 48), inden restaureringen for alvor kom i gang i det indre, viser da også en væsentlig dybere niche under det midterste vindue, men det er svært at afgøre, om det er en udhugning i forbindelse med restaureringen eller en oprindelig situation.²⁰⁶

Fig. 66. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior of the church, looking west.*

Korforlængelsen har mod øst falsede halvtstens hvælpiller, som bærer skjoldbuerne, mens der mod vest er meget brede, let aftrappede konsoller ca. 1 m øst for gjordbuen (den gamle $\ddagger$ apsisbue). Hensigten med disse konsoller er uklar. Pillerne synes ikke at være i forbandt med murværket og kan være indbygget på et senere tidspunkt. Der ses i korforlængelsen spor af hvælv (fig. 142), som oprindeligt var planlagt med lavere rejsning, men det skal muligvis bare ses som en finjustering.

Sporene ses mod nord, syd og øst som uregelmæssige løbere, der antyder et andet forløb.

Over det søndre vindue i korforlængelsens tre-koblede vinduer er indmuret fire lydpotter. De er anbragt i to rækker med en i den øverste og tre i den nederste. Om noget tilsvarende har eksisteret over det nordre vindue, kan pga. senere ommuringer ikke afgøres. Der er dog tidligere fundet en enkelt lydpotte (fig. 65) over det tilmurede vindue i korforlængelsens nordvæg.²⁰⁷

Nedrivningen af $\dagger$ apsis og opførelsen af korforlængelsen må på grundlag af de trekoblede vinduers lighed med vestgavlens tilsvarende antages at være omtrent samtidig med disse og dermed formentlig afslutningen på byggeriet. Alle seks vinduer er rundbuede og meget ensartede.

ARKITEKTONISKE FORUDSÆTNINGER OG DATERING

Skt. Nikolaj Kirke tilhører en gruppe af senromanske teglstenskirker, som har nære forbindelser til det samtidige teglstensbyggeri i Nordtyskland. Selv om det første teglstensbyggeri i Nordtyskland og Danmark antages for at være begyndt nogenlunde samtidig lige efter midten af 1100-tallet med fælles inspiration fra Lombardiet,²⁰⁸ synes der dog først fortrinsvis at være tale om to forskellige stilarter med detaljer, som ikke var helt identiske.²⁰⁹ Sidenhen udviskedes forskellene, efterhånden som man begyndte at låne fra hinanden, og stilarterne kan da ikke altid adskilles. De tre bykirker i Eutin, Altenkrempe og Mölln i Østholsten og Lauenburg er nære slægtninge til Skt. Nikolaj, men derudover er også påvist forbindelser til hovedmonumentet i Nordtyskland inden for stilarten, den romanske del af domkirken i Lübeck. Forbindelserne kan enten være gået direkte eller måske via $\dagger$ Skt. Johannis Kirke ligeledes i Lübeck. Endelig kan inspirationen fra de nordtyske kirker også være gået over Sønderjylland.²¹⁰

Selve opbygningen som *treskibet basilika* bygget efter det bundne system har klare paralleller i den senromanske teglstensarkitektur i Nordtyskland, hvilket gennem tiden har været påvist af adskillige forskere.²¹¹ Konstruktionen af det indre med arkaderne og placeringen af vinduerne i højkirken med to parvist anbragte vinduer for hvert hvælvfag kan ligeledes genfindes i den nordtyske arkitektur. I det ydre svarer dekorationerne med forskelligt udformede friser til dem, der ses på de ovennævnte kirker. Dog findes der på Skt. Nikolaj langt flere forskellige dekorationer på én gang end på de nordtyske kirker, hvilket viser en fordanskning af elementerne.¹⁸⁴ Både krydsende

rundbuer, rudefriser og savskifte fandtes på de romanske dele af domkirken i Lübeck, som blev påbegyndt 1173, og som formentlig har været i brug o. 1200.²¹² Det anses desuden for et nordtysk træk, at korportalen er placeret i et fremspring og ikke har nogen tympanon. Igen kan domkirken i Lübeck trækkes frem som et eksempel på en kirke med en lignende portal siddende i et fremspring.²¹³

Datering. Ovennævnte træk skal naturligvis indrages ved en datering af Skt. Nikolaj Kirke i Svendborg. Vigtigt i den forbindelse er, at de krydsende rundbuer optræder tidligere i Nordtyskland end i Danmark. Dekorationerne og portalen i fremspringet kan genfindes flere steder i Danmark, således på Lolland-Falster og Møn, hvor mange kirker synes at være Skt. Nikolajs nærmeste slægtninge inden for landets nuværende grænser. Eksempler er Borre på Møn, Saksøbing og Stubbekøbing samt en lang række landsbykirker, som dog formentlig er en smule yngre end Skt. Nikolaj, men desværre også vanskeligt daterbare.²¹⁴ Nærmeste holdepunkt må fortsat være domkirken i Lübeck, som med en første anvendelse antagelig o. 1200 må sætte påbegyndelsen af Skt. Nikolaj til første fjerdedel af 1200-tallet. Herefter følger midtskib og sideskibe i to faser med afslutning mod vest og en korforlængelse. Da skibets vestgavl og korforlængelsens østgavl har meget ensartede trekoblede og rundbuede vinduer, synes afslutningen af kirken at ligge før Løgumklosters østgavl, hvis øvre trekoblede vinduer er let spidsbuede. Undervejs i byggeriet ændrede man på planerne både udvendig og indvendig, hvilket ses af skift i dekorationer, former m.m. Dertil er sideskibene bygget op mod korets lisener, hvilket kunne tyde på, at sideskibene enten ikke har været planlagt fra begyndelsen, eller at de er blevet opført med en revideret plan. De hænger dog som påvist nøje sammen med midtskibets udformning. Ovennævnte taget i betragtning må afslutningen på byggeriet af den senromanske Skt. Nikolaj således sættes til anden fjerdedel af 1200-tallet, og muligvis først hen o. 1250.

Fra kirken findes en række TL-dateringer og proveniensbestemmelser af ler (se s. 165).²¹⁵

MIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG
TILFØJELSER

De *middelalderlige ændringer og tilføjelser* omfatter hvælv i midtskibets øst- og vestfag samt i kor og korforlængelse, et sakristi på nordsiden af korforlængelsen, et vesttårn og muligvis et *tvåbenhus* anbragt ved østenden af nordre sideskib.

*Midtskibets hvælv.*²¹⁶ Østfagets *hvælv* er et seksdelt ribbehvælv med nedløb mellem vinduerne. Ribberne er trekløverformede og kraftigere end de øvrige i kirken. De har stenene malet på i rødt og gult. Hvælvet er kubeformet og antagelig et ringmuret helstenshvælv.²¹⁷ Det anføres i forbindelse med nyere undersøgelser, at de parvist anbragte vinduer i midtskibet ikke harmonerer med hvælvenes udformning. Dette tyder på, at der fra begyndelsen har været planer om en anden type hvælv. Her foreslås et grathvælv af samme type som i sideskibene. Den midterste gjordbue skulle også stamme fra disse planer.²¹⁸ I så fald er disse enten udskiftet senere til de nuværende, eller også er de aldrig blevet opført. Imidlertid er der mulighed for, at skibets østlige hvælv er opført sammen med eller i forlængelse af afslutningen på kirkebyggeriet, evt. relativt kort derefter. Det kunne se ud til, at der har været planlagt et tilsvarende hvælv i det vestlige fag og i koret.

Herefter fulgte *hvælvet* i skibets vestfag, som er et seksdelt ribbehvælv med spinklere ribber end i østfaget, og ribberne har desuden en anden form, idet de er tilspidsede med indskæringer ved skulderen (fig. 47). De har en parallel i f.eks. sakristiet ved Vor Frue Kirke, Århus, som i underetagen har et rum med fire hvælv.²¹⁹ Mellem vinduerne har hvælvet som i østfaget nedløb, som dog når knap så langt ned, og som har en lidt anden udformning pga. ribben. Også her er det formentlig et ringmuret helstenshvælv.

Korhvælvet er et ottedelt ribbehvælv. Ribberne er spinkle og næsten magen til dem i korforlængelsen. Der er dog også en vis lighed med ribberne i skibets vestfag, ligesom sakristiets ribber minder noget om dem i både kor og korforlængelse.²²⁰ Der er ikke noget nedløb mellem vinduerne som i skibets to hvælvfag. Her udgår tværribberne fra korets nord- og sydvægge uden konsoller. Hvælv-

pillerne mod korforlængelsen er senromanske af udformning, mens næste sæt hvælvpiller på overgangen til skibet er mere forenklede. Hvælvet i koret udgår mod øst fra den spidse gjordbue, som formentlig blev ommuret i forbindelse med byggeriet af korforlængelsen. Hvælvet kan derfor tidligst være fra dette tidspunkt. Hvælvpillerne i koret er i øvrigt betydeligt lavere end i østfaget af skibet. Dette harmonerer fint med, at korets ydervægge nok oprindeligt var lavere (s. 114) og et tidligere (planlagt) hvælv tilpasset denne højde. Med opførelsen af skibet og korforlængelsen blev koret forhøjet, og man valgte nu en anden type hvælv.

Korforlængelsen adskiller sig ved at have et firdelt ribbehvælv, formentlig fordi dette fag er rektangulært og smalt, ligesom det enlige vindue ville være i vejen. Ribberne er spinkle og minder om korets, og Vilhelm Lorenzen hævder, at kapperne kun er halvtens tykke, hvilket også skulle gøre sig gældende for korets hvælv.²²¹ På Wandalls opmåling ser der ikke ud til at være forskel på kapperne, dog synes kapperne i skibets østfag at være en anelse tykkere end resten. Ribbeprofilernes lighed med korets tyder på samtidighed, og begge minder om vestfagets ribber. Der er dog også lighed med sakristiets ribbeprofiler, og de to korhvælv er kommet til sent i forløbet.

Datering af hvælv. Af de fire hvælv er skibets østhvælv typologisk det ældste, og det harmonerer med hvælvpillernes udformning. Hvælvet skal som nævnt muligvis sættes i forbindelse med afslutningen på byggeriet af den senromanske kirke eller perioden umiddelbart derefter og må således dateres til perioden 1250-1300. Hvælvet i vestfaget af skibet synes at følge derefter med ribber, som er af en lidt yngre type og må tilhøre 1300-tallet. Koret har i alle fire hjørner tilskårne afslutninger på hvælvpillerne, som tyder på, at man har planlagt ribber i stil med dem i østre fag af skibet. De har muligvis også været der i koret, men er i så fald siden erstattet af et lidt senere hvælv, hvis ribber minder noget om dem i skibets vestfag. Uregelmæssighederne kan også afspejle en ansats til et hvælv, der gøres færdigt senere med en lidt anden udformning. Hvis den tidligere apsisbue som ovenfor anført er ændret i

forbindelse med opførelsen af korudvidelsen, og hvælvet i koret således derfor er samtidigt med eller senere end korudvidelsen, kan man forestille sig, at vestfag, kor og korforlængelse har fået nye hvælv på omtrent samme tidspunkt og med vestfagets som det ældste. Hvælvene i kor og korforlængelse må derfor også dateres til 1300-tallet. Hvis vestfagets hvælv som ovenfor foreslået er en smule ældre end hvælvene i de to korfag, og hvis sidstnævnte i stedet er mere samtidige med sakristiets hvælv, kan dateringen for korets og korforlængelsens hvælv være sent i 1300-tallet eller måske lidt ind i 1400-tallet.²²²

Hvis dateringen af hvælvene skal indpasses i bygningshistorien, kan man forestille sig den mulighed, at man har begyndt hele byggeriet af kirken med at ombygge apsiden i tegl og opføre nyt kor samt østfaget af midtskibet med sideskibe. På et tidspunkt under byggeriet kan apsis være styrtet ned og have taget et evt. hvælv over koret med sig. Det ville forklare, at man erstatter apsis med en korforlængelse forholdsvis kort tid efter byggeriet af østdelen. Det kan ligeledes forklare det markante stop i byggeriet, som så tydeligt ses vest for midterdelingen af skibet, og som giver sig til kende i flere forskelle mellem de to dele. Man har holdt en pause med skibet for at rydde op efter hændelsen, og måske er man endda også begyndt at bygge korforlængelsen i stedet for apsiden. Derefter har man fortsat med skibets vestfag. Som afslutning eller relativt kort derefter indbyggede man hvælv i skibets østfag og sidenhen i vestfaget samt i kor og korforlængelse. Denne tolkning kan også forklare ligheden mellem hvælvet i koret og skibets vestfag. Alternativt kommer hvælvene i koret og korforlængelsen til lidt senere, enten lige før eller samtidig med opførelsen af sakristiet. Dateringen af hvælvene i kor og korforlængelse stemmer med, at der i koret har været planlagt eller opført en anden type hvælv end den nuværende. Dertil er hvælvpillerne i korforlængelsen formentlig ikke i forbandt med ydermurene (se s. 143) og derfor også her en tilføjelse.

Hvælvene repareredes 1754, hvor der indkøbtes bjælker, jernkiler og ankre til at binde 'hvælvingen' op med. De indbyggede hvælv havde med tiden presset ydermurene udad, og man har

således forsøgt at binde ydermurene sammen. Hvilken hvælving, det drejede sig om, nævnes ikke, men i koret fandtes en bjælke, på hvilken der stod »Indlagt 1754«. Det betyder i hvert fald, at denne del af bygningen må have været omfattet af reparationerne. Der indkøbtes ved samme lejlighed materialer til at male hvælvene.⁷⁷

I senmiddelalderen, formentlig i slutningen af 1400-tallet, opførte man et *sakristi* på nordsiden af korforlængelsen. Sakristiet er rektangulært med største udstrækning øst-vest og bygget op mod de eksisterende stræbepiller på korforlængelsen og sandsynligvis oprindelig i to stokværk. Soklen er af glatte granitkvadre, som er nye og indsat under Storcks restaurering.²²³ Murværket er opført af munkesten i munkeskifte og afsluttes foroven med en gesims af to aftrappede led af bindere. Østsiden synes i ca. 1 meters højde at have oprindeligt murværk, mens resten er skalmuret med nye sten under Storcks restaurering. Nordsiden har oprindeligt murværk i de nederste fem til seks skifter, mens området omkring vinduet i hele bredden ligeledes skyldes Storck. Over vinduet og i gavltrekanten findes igen oprindeligt murværk. Vestsiden er næsten udelukkende fra Storcks restaurering, dog synes gesimsen og fire til fem skifter derunder oprindelige.

Mod øst ses i nederste stokværk en fladbuet blændet lysåbning med halvstensstik tilmuret i plan med facaden. Den er 80 cm høj, og den har stik med gamle sten, mens vangerne har både nye og gamle sten. Indvendig er der på østvæggen spor af et tilsvarende halvstensstik, ligesom der nord herfor spores yderligere et stik af en i øvrigt helt forsvundet åbning. Stikkene dukkede frem under den sidste fase af Storcks restaurering.¹⁸⁵

På nordgavlen ses nederst tre blændede åbninger (fig. 67), som er regelmæssigt anbragt i forhold til gavlen, men lidt skævt i forhold til vinduet ovenover. Alle tre blændede åbninger har halvstensstik og er tilmuret i plan med facaden. Den midterste er højest og spidsbuet, 105 cm høj, og er en blændet dør. De to lave er fladbuede og formentlig vinduer. Før Storcks restaurering sås kun det midterste stik (fig. 13 og 19), men ingen flankerende spor. De to fladbuede stik må altså være dukket op under restaureringen. Dette synes at

Fig. 67. Nordgavl af sakristi med tre tilmurede stik (s. 146). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – *North gable of the vestry with three walled-up relieving arches.*

blive bekræftet af Magdahl Nielsen, der rapporterede til Storck, at man fandt forskellige tilmurede stik, udmuringer og afhuggede flader.²²⁴ Det midterste stik kan være identisk med den dør på nordsiden af sakristiet, som under Hancks ombygning mures til.²²⁵ Det høje stik harmonerer ikke så godt med den indvendige højde på rummet, men formentlig har selve døråbningen her været afsluttet med et fladbuet stik, som lå lavere. I det indre ses på nordvæggen over det hævede

gulv spor af de fladbuede stik fra vinduerne. De lave blændinger er 69 cm brede indvendig mod ydersidens 64–65 cm. Forskellen i bredde skyldes en fals mod det indre. Der kan muligvis til dels være tale om en rekonstruktion. De tre blændede åbninger er to vinduer og en dør, der gav adgang til et understokværk i sakristiet, som i en periode har været i to stokværk.²²⁶

Over blændingerne findes et spidsbuet vindue. Det har to retkantede false og er afsluttet med et

Fig. 68. Sakristiets indre set mod nordøst. Over gulvet ses stikket, der også findes i det ydre (s. 146). Fremspringet mod nord og øst er formentlig der, hvor gulvet har været placeret i det to stokværk høje sakristi (s. 149). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior of the vestry, looking northeast. Above the floor traces of the arch can be seen, as they can on the exterior. The projection to the north and east is probably where the floor was situated in the two-storey-high vestry.*

halvstensstik. Vinduet kan have noget oprindeligt i sig, da det har ældre sten i stikket.

Der har i østsidens overstokværk (se ndf.) eksisteret et $\uparrow$ vindue, som 1839 blev skiftet med 'et

nyt og større'.⁷⁹ Der ses i dag intet spor af et sådant vindue på østsiden, og der kan ikke gives nogen datering af det. Murværket omkring den blændede lysåbning i understokværket synes som

ovenfor nævnt stærkt præget af Storcks restaurering. I forbindelse med den omfattende restaurering og opretning af korforlængelsens østgavl har man formentlig ommuret sakristiets østside. Vinduet kan være forsvundet ved denne lejlighed, men det er dog mere sandsynligt, at det er forsvundet tidligere.

Nordgavlen afsluttes ovenpå af en kamtakket gavl, hvor gavltrekanter prydes af tre højblændinger over to savsnitfriser ved fodlinjen. Gavlen har desuden to stræbepiller.

På vestsiden fører en trappe op til en højt placeret fladrundbuet dør. Døren og et rundbuet vindue herover er indsat ved restaureringen (se s. 161 f.).

I korforlængelsen findes mod nord en rundbuet dør med halvtstensstik og binderprydske. Døren fører ind til sakristiet og er indsat ved Storcks restaurering, men må have haft en forgænger på samme sted (se s. 161). Vest for denne dør findes en rundbuet niche. Den er 79 cm høj og 74 cm bred og indrammes af et stik af afrundede bindere. Der ses behuggede sten, hvilket måske kan stamme fra afhugning af puds. Murværket omkring nichen er lidt uregelmæssigt, og funktionen er ukendt. Der kan være tale om en dør til sakristiets mulige understokværk.²²⁷

Sakristiets indre (fig. 68) fremstår i dag pudset med helstens fremspring og skjoldbuer, der hviler herpå. I nord og øst har fremspringet en højde svarende til underkanten af det nordre vindue. Der har sandsynligvis også været et mod vest, som nu er hugget bort. Mod syd findes kun skjoldbuen, der er udspændt mellem to stræbepiller på korforlængelsen. Fremspringet angiver formentlig placeringen af etageadskillelsen mellem de to stokværk. Rummet dækkes af et krydshvælv, der er samtidigt med sakristiet. De pæreformede ribber har visse ligheder med dem i kor og korforlængelse.

Tårn. Ligeledes i senmiddelalderen, formentlig i første halvdel af 1500-tallet, opførtes et kvadratisk tårn ved skibets vestende.

Det fire stokværk høje tårns syld er i varierende højde muret af kamp; dette gælder også trappehuset på sydsiden. Kampestenene indgik formentlig oprindeligt ikke i så stort omfang (fig.

13-15). Nordsiden har op til fem skifter af kampesten, mens vest- og sydsiden har et enkelt eller to skifter. Over kampestenene rejser kassemurene²²⁸ sig i tegl lagt i munkeskifte. Østmuren er tyndere end de øvrige ydermure og hviler på midtskibets vestgavl samt en aflastningsbue ind mod tagrummet. Tårnet er afsluttet med en gesims af to halvtstens fremspring. Det er uklart, hvor gammel denne gesims er.²²⁹ Tårnets oprindelige afdækning kendes ikke, men det 1763 nedrevne spir⁷⁷ kan have været middelalderligt.

Alle fire facader er i det ydre præget af Storcks restaurering, især i underste stokværk. På østsiden er kun en del af andet mellemstokværk og hele klokkestokværket synligt over midtskibets tag. Begge disse stokværk har i vid udstrækning oprindeligt murværk, dog med enkelte mindre partier af nyere sten.

Nordfacaden ser ud til at være gået næsten fri i underste stokværk bortset fra det nederste af nordvesthjørnet.²³⁰ Der anes dog en svag forskel i murværket, således at de første 8-10 skifter over kampestenene muligvis er en anelse forskellige fra det oprindelige murværk ovenover. Det kan være murværk, der er skalmuret med gamle sten. I de tre øvre stokværk er størstedelen af murværket oprindeligt, kun mindre partier synes udskiftet. Øvrige variationer i stenfarve synes blot at repræsentere forskellige leverancer af teglsten.

Før Storcks restaurering fremstod vest- og sydfacaderne i dårlig stand.²²⁸ Vestfacaden har således næsten udelukkende murværk fra restaureringen i den nederste del, helt op til ca. 1 m over vinduets sålbænk. Første mellemstokværk har i vid udstrækning oprindeligt murværk bortset fra udbedringen af en markant revne,²²⁸ som begynder i andet mellemstokværk. Umiddelbart over revnen er der anbragt en enkelt rå kampesten, som synes indsat senere som forbandt hen over revnen. Et uregelmæssigt parti af murværket omkring stenen fortsætter hen til tårnets nordvesthjørne og ser ud til at være sekundært. Reparationen kan ligesom stenen stamme fra en udbedring af revner i vestsidens murværk.

Sydfacadens underste stokværk er meget forskelligartet med hensyn til sten, hvilket især er tydeligt på trappehuset. Murværket ser ud til at

være nyt i næsten hele den nederste del op til stikket over vinduet. Muligvis findes der lidt oprindeligt murværk øst for vinduet. Det nye murværk forløber i en skrå linje ned mod sydvesthjørnet, der synes forholdsvis velbevaret. I første mellemstokværk er størstedelen af murværket oprindeligt, kun mindre partier eller enkelte sten synes udskiftet. Det samme gør sig gældende for andet mellemstokværk og klokkestokværket, der dog har enkelte partier fortrinsvis ved hjørnerne, som synes udskiftet, formentlig ved Storcks restaurering.

Den nuværende hovedindgang til tårnrummet i tårnets vestfacade er en fladbuet, falset dør, som afsluttes med halvstensstik og binderprydskifte (fig. 21b). Døren må have været oprindelig, men går i sin nuværende udformning kun tilbage til Storcks restaurering. Her blev den nyopført med en udformning, som Magdahl Nielsen mente, var

den oprindelige.¹⁴⁴ Der ses dog ingen spor af den på Wandalls opstalt (fig. 15b). Over døren findes et spidsbuet vindue, hvis yderste fals tillige indfatter døren. Vinduet har tre udvendige retvinklede false uden stavværk. Foroven er vinduet afsluttet med et helstensstik opmuret af vekselvis en løber og to bindere. Dertil kommer et løberprydskifte. Stikket over vinduet og ca. to tredjedele af vangerne ser ud til at være oprindelige, hvilket også bekræftes af opmålinger (fig. 15b) og beskrivelser.²³¹ Vinduet synes altså at være rekonstrueret på temmelig sikkert grundlag.

På sydsiden findes i underste stokværk et vindue med to false. Det afsluttes med helstensstik opmuret af vekselvis en løber og to bindere samt løberprydskifte. Vinduet er nu er muret til i lysningen. I det indre er der ligeledes to false, men her er vinduet blot afsluttet af et halvstensstik. Størstedelen af sydsidens spidsbuede vindue synes at være oprindeligt, hvilket bekræftes af Wandalls opstalt (fig. 14). Her var der dog sekundært indsat et lille vindue i bunden af det gamle.

Nordsiden har i andet mellemstokværk en lysåbning. Denne lysåbning har aftrappet overdækning og fladbuede blændinger indvendig. En tilsvarende lysåbning findes på sydsiden af andet mellemstokværk.

Østsiden har kun åbninger i klokkestokværket i form af to store, fladbuede glamhuller. De har hver en halvstensfals og fladbuet overdækning. Under stikket findes yderligere en halvstensfals. Glamhullerne findes på alle fire sider af klokkestokværket, men på østsiden er de placeret med lidt større indbyrdes afstand end på de øvrige sider, da midtskibets tagryg når helt op til underkanten af glamhullerne.

Mellem glamhullerne og tårnhjørnerne er i nordsidens klokkestokværk indsat to konsolsten et par skifter under glamhullerne.²³² Konsolstenene (fig. 70) er formentlig af kalksten og udformet som ansigter over en karnisformet underdel. Denne underdel er ligesom stenenes sider sekundært behugget. I murværket omkring konsollerne ses uregelmæssigheder, som tyder på, at de er sekundært indsat i tårnets murværk. Hvornår det er sket, vides ikke. Konsollerne er middelalderlige, men svære at datere nærmere, fordi de savner dater-

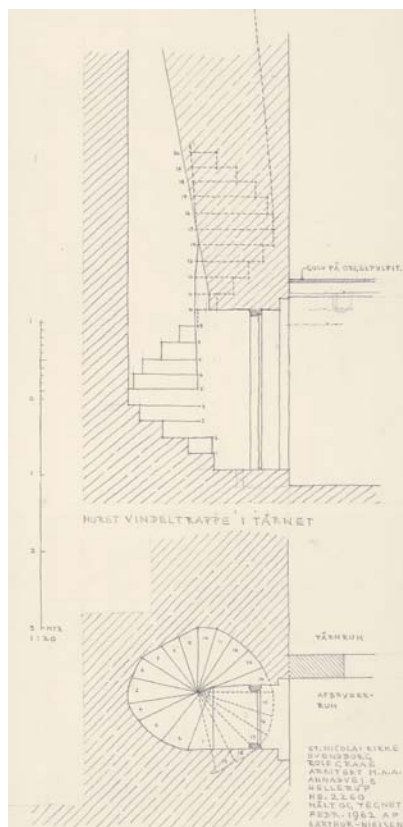

Fig. 69. Trappe til første mellemstokværk i tårnet (s. 151). 1:100. Opmåling ved I. Arthur-Nielsen 1962. – *Staircase to the first landing in the tower.*

ende træk. De er dog med sikkerhed ældre end tårnet. De er antagelig genanvendt fra en anden bygning, og inden behugningen har konsollerne formentlig fungeret som hvælvkonsoller. De kan muligvis stamme fra †Gråbrødre Kloster, hvor der i kirken var anvendt kalksten til detaljer. I så fald kan konsollerne været indsat i Skt. Nikolajs tårn efter nedrivningen af †Klosterkirken 1828.

Tårnet er i det indre stærkt præget af Storcks restaurering. En stor del af murværket er skalmuret, ligesom alle etageadskillelser er udskiftet 1892-94.²³³

Vest- og nordmurene er skalmurede og har tilsyneladende ikke meget oprindeligt murværk tilbage. Mod syd er et område af murværket øst for vinduet oprindeligt. Den østligste del af murværket i nord og syd er dog skjult bag orgelpulpitret (se s. 202). Tårnrummet overdækkes af et krydsribbehvælv, der er indbygget af Storck på oprindelige, bevarede vederlag. I sydmuren over vinduet ses spor af et hvælv (fig. 11), og det er foreslået, at tårnet har haft vederlag til hvælv, men formentlig uden at byggeriet blev udført.²³⁴ Konsollen i nordøsthjørnet har aftryk af en anden ribbe end den nuværende, hvilket muligvis kan tages som udtryk for, at der har været et hvælv ældre end det eksisterende. Det nuværende kan i så fald være en afløser for et ældre, som i givet fald blev revet ned på et ukendt tidspunkt. Det har dog været forsvundet 1755, hvor kirkens daværende sognepræst, Nicolai Reiersen, berettede, at tårnet intet hvælv havde.²³⁵

Tårnbuen er uden fals. Over orgelpulpitret, omtrent hvor selve buen begynder, har den et noget uregelmæssigt halvstensstik. Dette stik går over i et helstensstik, så et halvandenstensstik, og øverst er spidsbuen igen med helstensstik, alt sammen meget uregelmæssigt muret.

I sydvæggen, nær østhjørnet, giver en falset, rundbuet dør adgang til trappen, der forinden er en vindeltrappe (fig. 69). Trappecylinderen er i den nederste del fortrinsvis opført i løberskifte med udglattede fuger, og den er dækket af et fladt opadstigende loft af løbere på højkant. Omtrent i den højde, hvor tårnrummets kampestensmurværk slutter, skifter trappen til flade, vandrette stik med en spindel af en halv sten. Den er således i

Fig. 70. Konsol af kalksten på tårnets nordside (s. 150). Foto Mogens Vedso 2011. – *Limestone corbel of on the north side of the tower.*

resten af højden en spindeltrappe. Fugerne er her med dobbelte riller. Hele trappen er i det indre meget uregelmæssigt opmuret næsten udelukkende af løbere. Skiftet i opbygning og fugning markerer muligvis et stop. Trappen udmunder i første mellemstokværk, hvor der findes en flad-rundbuet dør med halvstensstik.

Fra første mellemstokværk fører en dør ind til loftsrummet over hvælvene. Den fladbuede niche fra tårn til loft synes oprindelig ind mod hvælvene, mens selve døren ikke er det. En trætrappe fra 1892-94 fører op til andet mellemstokværk.

Fra andet mellemstokværk findes en trætrappe til klokkestokværket. Også denne trappe er fra Storcks restaurering.

Korforlængelsens østre gavltrekan blev fornyet i senmiddelalderen, formentlig o. 1500. Den prydes af et korset kors under fem blændinger med trappestik, de tre midterste tvillingdelte. De to østre stræbepillers øverste afsæt kan være samtidige med gavltrekanen, der blev helt nymuret ved restaureringen 1892-94 (jf. s. 121).

Et *†våbenhus* på korets nordside i forlængelse af nordre sideskib var muligvis senmiddelalderligt, men synes ikke omtalt før 1692.¹³ Tilbygningen ses indtegnet på en plan fra o. 1750 (fig. 71), hvor det er placeret på korets nordside i forlængelse af sideskibet. Man kender ikke dets udseende på dette tidspunkt, men efter Hancks ombygning 1824 fremgår det af både tegninger, fotografier og opmålinger, at det har været sammenbygget med nordre sideskib som et ekstra fag, dog kun i det ydre (fig. 42). Våbenhuset var i det indre klart adskilt fra sideskibet med dets oprindelige østmur (fig. 10). Der synes ikke at have været hvælv i våbenhuset, og Magdahl Nielsen skrev da også ved nedrivningen, at man nedtog loftet.²³⁶

Våbenhuset er i 1800-tallet blevet anvendt først som materialhus og siden som ligkapel og kaldtes også indimellem både materialhuset og lighuset. Det blev revet ned ved Storcks restaurering, og Storck gav ikke noget bud på dateringen af det. Nedrivningen var formentlig begrundet i et ønske om at frilægge den senromanske portal.

EFTERMIDDELALDERLIGE ISTANDSÆTTELSE OG RESTAURERINGER

ISTANDSÆTTELSE I 1600-TALLET

Kirkens ældst bevarede regnskaber er fra 1674. I regnskaberne er det muligt at følge større og mindre istandsættelser af kirken. En kirkebygning som Skt. Nikolaj Kirke har krævet både løbende vedligeholdelse og med jævne mellemrum mere omfattende restaureringer.

Hans Tømmermand opsatte 1678 en skillevæg i det 'lille kapel' ved prædikestolen, hvor præsten sad. Der er formentlig tale om det afskildrede rum i nordre sideskibs østende, der er indtegnet på fig. 71, og hvorigennem der var opgang til prædikestolen.¹³

I slutningen af 1600-tallet var kirkebygningen i dårlig stand, og i 1680'erne foregik der flere istandsættelser af varierende omfang. 1680 indkøbtes der 1000 tagsten og 2000 mursten, og man aflønnede en murermeister, hvilket tyder på, at man også fik sat gang i arbejderne. 1682 var en større privat donation muligvis med til at sætte

gang i nye arbejder. Donationen var på 50 sletdaller og kom fra Margrethe Ulfeldt, gift med søhelten Niels Juel, som på dette tidspunkt ejede det meste af Tåsinge inklusive Valdemars Slot. Man betalte i de to følgende år således penge til en unavngiven murermeister for tagarbejder, kalkning af kirken indvendigt og for at spække og kalke tårnet.¹³

I de skriftlige kilder kan man 1697 følge nogle større reparationer af murværk og tag. Bl.a. repareredes især murværk ved grunden, da det var meget 'råddent'. Der blev også foretaget reparationer omkring alle vinduerne. Gulvet i koret blev omlagt og forhøjet, og sluttelig tækkede man søndre kapel, dvs. søndre sideskib, med bly.¹³

En større reparation fandt sted allerede få år efter, nemlig 1699. Østgavlen var revnet, og man frygtede, at den ville falde ned. Tagværket skulle sættes gennemgribende i stand, ligesom taget over både nordre og søndre sideskib trængte til reparation. Til dette arbejde anvendtes 300 vingetagsten til midtskibet, 300 til nordre sideskib og 100 til søndre.²³⁷ Tårnet var også meget forfaldent, bl.a. den pille, hvori trappen er anbragt, hvilket krævede 300 mursten. Vinduerne forfaldt nærmest dag for dag, ligesom der var problemer med loftet over kælderen til sakristiet og over våbenhuset.

ISTANDSÆTTELSE I 1700-TALLET

En række forskellige istandsættelser fandt sted i årene 1724-25, bl.a. bevidnet af årstallet »1725« uden på sakristiet.²³⁵ Tømrer Anders Jensen blev 1724 betalt for reparation af søndre sideskib, som åbenbart også var under murerens behandling. I hvert fald betalte man murermeister Hans Jensen Riider for reparationsarbejder på kirkens søndre side fra korets gavl til tårnet. Året efter var det en anden murermeister, Hans Christensen fra Skårup, som udførte reparationsarbejder på tårnets nordside og korets gavl.²⁰

En del af østgavlen styrtede på et tidspunkt ned, sandsynligvis 1732, hvor der i søndre gang opbevaredes et oplag af hele og halve mursten, som var faldet ned fra kirkens østlige gavl. Året efter nævnes gavlens dårlige stand atter, og at den trængte til reparation den kommende sommer.

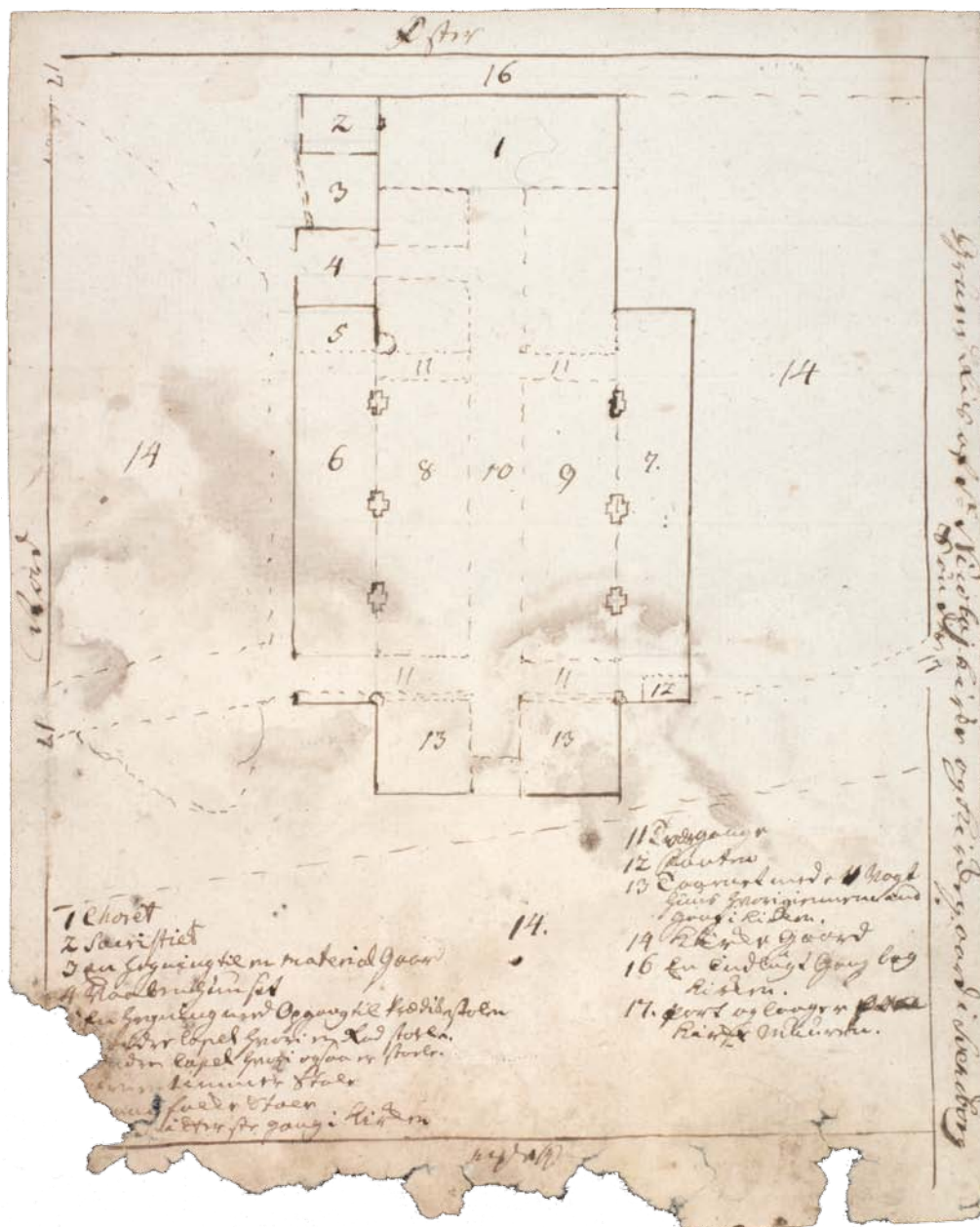

Fig. 71. Plan af kirke og kirkegård o. 1750 (s. 80). LAFyn. Tallene markerer placering af inventar og særlige ruminddelinger. 1: Kor. 2: Sakristi. 3: Indhegning om materialhus. 4: Våbenhus. 5: Indhegning ved opgangen til prædikestolen. 6: Nordre kapel (dvs. sideskib) med stolerække. 7: Søndre kapel (sideskib) med stole. 8: Kvindestole. 9: Mandstole. 10: Midtergang. 11: Tværgange. 12: Døbefont. 13: Tårn med indgang til kirken. 14: Kirkegård. 15: (ikke nævnt). 16: Lukket gang bag kirken. 17: Port og låger i kirkegårdsmuren. — Plan of church and churchyard c. 1750. The numbers indicate the location of furnishing and particular interior divisions and enclosures. 1: Chancel. 2: Vestry. 3: Enclosure around storehouse. 4: Porch. 5: Enclosure of stairway to pulpit. 6: North chapel (i.e. side-aisle) with pews. 7: South chapel (i.e. side-aisle) with chairs. 8: Women's pews. 9: Men's pews. 10: Centre aisle. 11: Transverse aisles. 12: Baptismal font. 13: Tower with entrance to the church. 14: Churchyard. 15: (not mentioned). 16: Closed passage behind the church. 17: Gateway and doors in the churchyard wall.

Man udbad sig ordre om, hvorledes det skulle foregå. 1734 indkøbtes kalk og 1000 lybske teglsten til arbejdet.²⁰ Kilderne er dog tavse om selve udførelsen.

Kirken synes at undergå en mere omfattende reparation 1737, som kan spores i kilderne, men som også var dateret ved en indskrift i et af hvælvene (s. 167).²⁰ I dette år indgik sognepræsten Chr. Warde og magistraten en kontrakt med murermestrene Christen Christensen og Hans Christensen om at reparere 'den anden hvælvning og buegang' og om at udhugge et anker i hvert hjørne af den østre gavl. Desuden skulle kirken overalt inden i udspækkes og kalkes.²³⁸ På nordre udskud (dvs. sideskib) opsattes nogle nye skalke, spær og lægter, som tømremester Hans Møller stod for efter kontrakt med borgmester Rosenberg. Han skulle desuden lægge nye lægter over 11 fag af midtskibet. Murerarbejdet tog Christen Christensen sig af, og det bestod i at lægge nye sten over 11 fag af midtskibet. Desuden skulle han tage 19 fag af det nordre sideskib, som sikkert svarede til det område, hvor der skulle opsættes nye lægter – det drejede sig nemlig også om 19 fag. Der indkøbtes 950 tagsten, hvoraf de fleste blev anvendt til nordre sideskib, som altså også fik delvis nyt tag. Sluttelig skulle Christen Christensen reparere kapellet, især ved søndre udskud.²³⁹ Der indkøbtes også materialer til kirkens staffing indvendigt, ligesom dele af inventaret blev sat i stand.

Allerede 1745 var der igen større reparationer af kirken. Østgavlen måtte endnu en gang udbedres, idet der var opstået en revne fra 'det øverste til det nederste', og der blev nedbrudt og genopført to piller, sikkert nogle af stræbepillerne ved korforlængelsen. Taget fik nye tagsten, og søndre sideskib fik nye spær til blytag. Arbejderne involverede både murere, kalkslagere, en glarmester og en smed.⁷⁷

Kirken synedes 1751, hvor den tilsyneladende viste sig i dårlig stand. I hvert fald godkendte stiftamtmanden, biskoppen, byfogeden og sognepræsten, at kirken repareredes. Der blev købt spær, 700 lybske mursten, 600 lybske tagsten samt to store og fire små murankre.⁷⁷

En enkelt omtale fra 1771 tyder på større reparationsarbejder, men disse er ikke beskrevet

nærmere. Der er til gengæld lavet poster vedrørende materialer og håndværkere. Således levede Hans Torbjørnsen mursten til kirkegulvet. Snedkerne Niels Henningsen Maegaard og Ole Larsen Langkild samt smeden Hans Marcussen Møller betales for deres arbejde. Dertil kom murermester Peder Christensen og maler Tvingel. Gennem juni og juli måned kørte man grus til kirken fra Møllebanken, og det hele var formentlig overstået sidst på sommeren, da der i dagene 12.-15. aug. var tre piger til at afførre og rengøre alle stole og kirken. Desuden blev to karle betalt for at flytte gamle brokker af mursten fra kirkegården ind bag sakristidøren, så de ikke blev stjålet. Sluttelig blev der indkøbt lakmus, kønrøg og brændevin samt fire pund »gorgemeye« og 1000 flensborg-mursten.¹³

NYT SPIR 1763

Skt. Nikolaj Kirke fik 1763 et nyt spir. Forbedelserne begyndte 1761, hvor Hans Tømmermand sammen med 'bygmesteren' blev betalt for at syne tårnet. I det sene efterår synedes kirken atter, denne gang af 'bygmesteren fra Tåsinge', som også udførte en 'aftegning af tårnet, som blev sendt til biskoppen og stiftamtmanden'. Fra det følgende år findes ingen skriftlige kilder, som omtaler arbejder på tårnet, men i begyndelsen af 1763 skete der atter noget. Bygmester Cornelius Hansen fra Odense udførte en tegning af kirkens spir og et overslag. Han fik betaling herfor, hvilket også inkluderede rejseomkostninger. Man gik herefter i gang med at rive det gamle spir ned, og i forbindelse hermed aflønnedes en kone, der skulle feje og rengøre kirken efter nedbrydningen. Det nye spir kom tilsyneladende på plads i løbet af efteråret, hvor ovennævnte Cornelius Hansen betales for at have opført spiret efter en forelagt tegning. Samtidig aflønnedes tømremester Troels Lund ligeledes fra Odense for tømmerarbejdet i det nye spir. Byggesagen synes at være tilendebragt sidst på året, hvor to karle blev betalt for at have rensset kirkegården for brokker og sten.¹³

Træværket i tårnet hører til spiret fra 1763, men er i nogen grad udskiftet ved Storcks restau-

tering, ligesom det øverste af kongen 1832 var så rådden, at man måtte forkorte den.²⁴⁰

†*Bygningstavle*, 1763, til minde om istandsættelsen af spiret. Af kobber, forsynet med indskrift: »Anno 1763 er dette Spiir opsat da Kirkens Inspektører vare Sognepræst Mag. Nicolai Reiersen, Byfogden Hans Adolph Jancke, Kirkeværge Sgr. Erich Pedersen og Byg Mester Cornelius Hansen af Odense«. Udtaget af spiret i forbindelse med restaureringen 1892-94 sammen med bygningstavlen (s. 207).²⁴¹

JOHAN HANCKS OMBYGNING 1824

1822 foretog man to udbetalinger, der skulle dække befordring samt kost og logi for stiftskonduktør Johan Henrik Hanck. Han var hyret til at stå i spidsen for den forestående ombygning. Han havde bl.a. erfaring fra arbejdet med at restaurere den senmiddelalderlige klosterkirke i Odense, Skt. Hans.²⁴² Hanck udførte tilsyneladende inden ombygningen nogle tegninger, som ikke er bevaret. Der findes heller ikke noget på skrift fra hans hånd om arbejdet, og man ved derfor ikke meget om kirkens udseende på det tidspunkt, hvor Hanck tog fat på ombygningen. Det står også hen i det uvisse, hvorfor han valgte at give kirken et gotisk udtryk, som den formentlig aldrig tidligere havde haft. Han kan have fundet inspiration i tidens strømninger, men der kan også have eksisteret nu ukendte, gotiske ombygninger af Skt. Nikolaj. Der findes imidlertid en beskrivelse fra 1825 af ombygningen, der kan give et godt indblik i de ganske omfattende arbejder, som det endte med at blive. Teksten er forfattet af sognepræst J. C. A. Krebs og kancelliråd Johannes Nellemann, som også var byfoged.²⁴³ Man udbedrede kirken på tag og fag, og muren hvidtedes to gange; spiret blev eftersat. Da der var problemer med den søndre ydermur i korforlængelsen, blev den brudt ned og genopført, nu på kampestensgrund i modsætning til tidligere, da den stod på den bare jord. Her anvendte man små gule sten, hvilket må være blevet opdaget af Wandall, eftersom det er med på hans opmåling af sydfacaden. De gule sten passede ikke til det gamle murværk, men det var uden betydning for Hanck, da kir-

ken skulle hvidtes. I koret fjernede man gulvet og fyldte alle åbne begravelser op, da disse ansås for at være årsagen til problemet med sydmuren. Hanck ønskede også at bringe mere lys ind i kirken, hvorfor tagværket på sideskibene sænkedes 1½ alen, så kirken kunne få større vinduer. I vinduerne indsatte man norsk kroneglas. Den tidligere adgang til kirken tilmuredes,²⁴⁴ således at der ikke længere var adgang fra det gamle våbenhus til kirken. Hele kirken blev hvidtet indvendigt to gange.

Krebs og Nellemann beretter også, at der efter afslutningen af ombygningen hen på sensommeren opstod problemer. Under ombygningen blev det indvendige af kirken og især koret beskadiget. Man ønskede derfor at udbedre disse skader, så man atter kunne holde gudstjeneste i denne 'formedelst sin ælde og den temmelig ædle stil, i hvilken den er bygget i øvrigt ærværdige kirke'.²⁴⁵ Midlerne var dog sluppet op, og der var ikke penge til at udbedre disse skader. Et forsøg på at låne af stiftets offentlige midler slog fejl, og i stedet iværksattes en indsamling ved kordegn David Thuge og rebslægermester Peter Baagøe. De efterfølgende arbejder koncentrerede sig hovedsageligt om det beskadigede kor. Man istandsatte og flyttede om på en del af inventaret, og gulvet blev omlagt. I resten af kirken blev gulvet her og der repareret, og der isattes en ny dør ud til kirkegården.²⁴⁶ Det endelige resultat ses på et maleri fra ca. 1850, hvor kirken står hvidtet og med gotiske vinduer (fig. 2).²⁴⁷

ISTANDSÆTTELSE I 1800-TALLET

Under Storcks restaurering fortalte en da 80-årig tidligere snedker ved navn C. Jørgensen til Magdahl Nielsen, at han havde været med til den seneste restaurering 1832-1834. Det fremgår dog ikke, hvad restaureringen af bygningen omfattede. Kun fortalte den tidligere snedker, at man 'for at få mere plads havde nedbrudt buerne ind til sideskibene'.²⁴⁸ Præcis hvad denne nedbrydning omfattede, er ikke helt klart. Det kan dreje sig om nogle skillemure, som muligvis var opført mellem midt- og sideskibe, men det kan også dreje sig om arkadebuerne inderste led, som før

Storcks restaurering var hugget bort. Endelig kan det også tænkes at dreje sig om begge dele.²⁴⁹

1840 var kirken tilsyneladende allerede i mindre god forfatning igen. I hvert fald betalte man muremester Rasmussen penge i forskud for reparation af taget. Senere modtog han flere beløb for kirkens reparation. Der findes også en udskrift af en licitation fra den 4. sept. 1840, der havde til formål at få kirken gennemgribende restaureret. Heri indgik opsætning af gesims på den nordlige side samt lægning af gulv i sakristiet, hvor der også skulle tilmures et vindue.²⁵⁰

Spiret på tårnet blev 1852 istandsat i forbindelse med nogle andre reparationer. En ny vindfløj med årstallet 1852 blev opsat (se s. 166).²⁵¹

H. B. STORCKS RESTAURERING 1892-1894

1885 hyrede man arkitekt Henrik Wandall fra Svendborg til nogle istandsættelsesarbejder på kirken. Kirkeinspektionen havde konstateret, at taget var i temmelig dårlig stand, men det viste sig snart at være nødvendigt med mere end en istandsættelse af taget.²⁵² Wandall afleverede en beskrivelse af de arbejder, han fandt nødvendige, og et overslag på samme.¹⁷⁸ Kirke- og Undervisningsministeriet pålagde herefter Kirkeinspektionen at henvende sig til Hermann Baagøe Storck, som man bad tage overtilsynet med disse arbejder, mens Wandall skulle have det daglige tilsyn. Det var Wandall, som fik lov at henvende sig til Storck, og han bad ham besigtige kirken, hvis ellers han påtog sig opgaven.²⁵³ Det gjorde Storck, og han anmodede Wandall om at fremstille et sæt opmålinger (fig. 10-15), som kunne ligge til grund for restaureringsforslaget. Storck mente nemlig, at der var brug for en mere omfattende istandsættelse, hvor »... de i høi Grad forsømte architectoniske Ejendommeligheder kommer til deres Ret ...«. ¹⁷⁸ Disse opmålinger udførte Wandall 1885-86, og han havde løbende en korrespondance med Storck om de bygningsarkæologiske undersøgelser. Han var dog begrænset af, at kirken var pudset både udvendig og indvendig, og han måtte således indimellem hugge lidt puds af for at lede efter spor.

Maj 1887 afleverede Storck en redegørelse til ministeriet om de arbejder, som han mente burde udføres.²⁵⁴ Han lagde i forslaget stor vægt på, at så meget som muligt baseredes på de spor, der fandtes af den oprindelige, senromanske kirke. Dog påpegede han, at sakristiet og tårnet, som 'tilhører den gotiske periode', formentlig havde spor af vinduer og døre, som var udformet med spidse buer.

Storcks første restaureringsforslag indebar en række ændringer af bygningen, men også af terrænet og omgivelserne. 1) Gulvet i kirken og terrænet uden for skulle afgraves, så niveauet kom tættere på det oprindelige. Således skulle soklen fremdrages. 2) Fundamenterne skulle undersøges, og hvor de viste sig i dårlig stand, skulle de forstærkes med beton, som så vidt muligt skulle støbes imellem stenene. 3) Opmuring af friser og ny gesims på kor og skib. 4) Vinduer skulle rekonstrueres rundbuede efter spor i murværket. Tidligere døre i vestre fag af begge sideskibe skulle rekonstrueres, og østgavlens vinduer åbnes og istandsættes. Døren i vestgavlens af nordre sideskib skulle mures til, og den senromanske portal på nordsiden af koret istandsættes, men ikke åbnes. 5) I nederste stokværk af tårnet skulle indsættes hvælv. 6) Buerne mellem midtskibets piller skulle ændres fra flade spidsbuer til rundbuer båret af halvsøjler, sådan som det kunne ses i det vestlige hvælvfag. Oprindelige kapitæler og sokler i hele kirken skulle afrenses og restaureres. 7) Hvælvene skulle istandsættes, og de dårligste ommures. 8) Alle facader skulle afrenses for puds, forvitrede sten udhugges og erstattes af nye. 9) Under koret skulle indrettes fyrcælder. 10) Taget på kor, skib og sideskibe skulle udskiftes, mens taget på tårnet blev bevaret.

Dette forslag fra 1887 er præget af, at man ikke havde fundet alle de spor, der gemte sig bag puds. F.eks. forestillede Storck sig på dette tidspunkt, at alle pillerne havde haft halvsøjler til at bære den borthuggede fals fra arkadebuerne, da sådanne var bevaret i det vestligste hvælvfag mod syd (fig. 16). Syddøren, som skulle etableres i søndre sideskibs vestfag, var i forslaget rigere udformet, end den sidenhen endte med at blive. Wandall fandt 1886 spor af en dør i både syd og nord og spurgte Storck, om han skulle lede efter

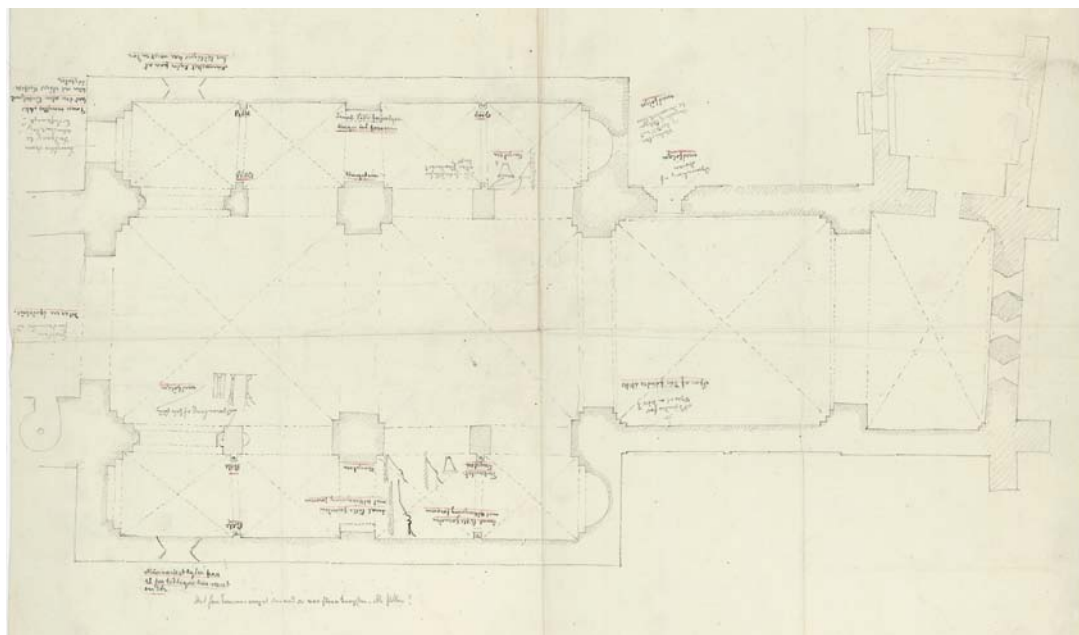

Fig. 72. Plan af kirken med indtegning af spørgsmål (s. 161). 1:300. Kalke 1885-86, muligvis ved H. Wandall.
– Plan of the church with queries sketched in, 1885-86.

en profilering.²⁵⁵ Det lader til, at Storck ikke gav ham ordre til at undersøge det nærmere. I hvert fald stemmer Storcks første forslag ikke med de spor, som kom til at danne udgangspunkt for den endelige rekonstruktion af begge døre.

Januar 1888 fremsendte Storck et nyt forslag, som ser ud til at være identisk med det ovennævnte, men nu med overslag fra de lokale håndværkere i Svendborg inkluderet. Han gjorde samtidig opmærksom på de problemer, der var omkring bygningerne øst for kirken. De var bygget helt op ad kirken og udgjorde en potentiel brandfare.

Herefter opstod en kort pause i projektet, sådan at ministeriet først i maj 1892 sendte en skrivelse til stiftsovrigheden om restaureringen. Ministeriet godkendte Storcks gamle plan fra 1888 og meddelte i øvrigt, at man ville søge tilskud på 25.000 kr. til arbejdet på finansloven.¹⁷⁸ Igangsættelsen af arbejdet trak igen lidt ud, men september 1892 udbad Storck sig et tilbud på 40.000 håndstrøgne teglsten fra henholdsvis Klostermose Teglværk og Stenstrup Teglværk. Af disse skulle de 10.000 på $3\frac{3}{8} \times 10\frac{3}{4}$ tommer anvendes i den nærmeste fremtid og resten til foråret.¹⁷⁸ I oktober indsendte Storck en række

tilbud fra forskellige håndværkere og fra Klostermose Teglværk. Tilbuddene skulle forelægges ministeriet, og Storck var tilsyneladende en smule usikker på muremesterens evner. Det drejede sig om muremester P. Madsen fra Svendborg, hvis erfaring med gamle bygninger, Storck ikke kendte. Muremester Madsen fik dog opgaven, og tømrermester A. Steen blev antaget til tømrerarbejdet. I slutningen af oktober godkendte man også et tilbud fra muremester Madsen og et fra tømrermester Steen. Desuden blev tilbuddet fra Klostermose Teglværk på sten accepteret.¹⁷⁸

Den 1. okt. ansatte Storck Johannes Magdahl Nielsen som konduktør – ikke Wandall. Han stod ellers øverst på listen, men der var efterhånden gået nogle år, siden restaureringen første gang kom på tale, og i mellemtiden var Wandall flyttet til Kolding.²⁵⁶ Da Storck nu havde fundet en anden konduktør, kunne arbejdet omsider gå i gang. Magdahl Nielsen var meget omhyggelig og førte en dagbog, som omhandlede selve arbejdet med restaureringen, men også de bygningsarkæologiske spor, som fremkom undervejs. Desuden skrev han ofte breve til Storck, hvori han redegjorde for de samme ting som i dagbogen, men som regel mere

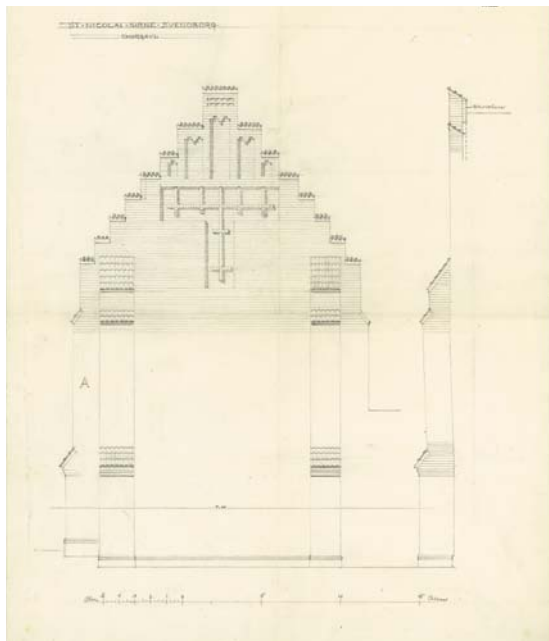

Fig. 73. Korforlængelsens østgavl før restaurering, opstalt og snit mod syd. 1:300. Usigneret opmåling 1892-94. – The east gable of the chancel extension before the restoration, elevation and section looking south. 1:300. Unsigned, 1892-94.

uddybende. Restaureringen kom i hovedtræk til at følge Storcks forslag, men mange detaljer måtte ændres i overensstemmelse med de bygningsarkæologiske spor, som fremkom hen ad vejen.

Magdahl Nielsen ankom til Svendborg den 4. okt. 1892 og traf straks aftaler med håndværkerne. De begyndte allerede dagen efter at rydde buske uden for kirken og at afgrave området.²⁵⁷ To dage senere måtte to af jordarbejderne dog fyres – »... en lille Taar over Tørsten var Anledningen«.²⁵⁸ I midten af oktober stødte man på kalkmalerier i begge sider af koret og i midtskibet. Storck meddelte dette til Nationalmuseets 2. afdeling i slutningen af måneden og anmodede om en snarlig besigtigelse af disse malerier. Professor Jacob Kornerup indfandt sig straks, og den 2. nov. kunne Magdahl Nielsen skrive til Storck, at Kornerup ikke fandt noget som helst af malerierne værd at bevare.²⁵⁹ Hvelvinger og murværk istandsattes med de nye sten fra Klostermose Teglværk, men Magdahl Nielsen var ikke helt tilfreds med stenenes kvalitet. Materialet så

ud til at være godt nok, men de var lidt for store, og så var de våde.²⁶⁰

Man kunne snart efter igangsættelsen af restaureringen konstatere, at tårnbuen nærmest svævede, idet vederlaget i begge sider var borthugget i hele buens bredde. Dette indgreb var foretaget for at få plads til bjælkerne til orgelpulpituret.²⁶¹ Murværket især i sideskibene viste sig at være meget brøstfældigt. Det var derfor nødvendigt at udhugge store dele af murværket og erstatte det med nye sten – både udvendigt og indvendigt. Det samme gjorde sig gældende for tårnets vest- og sydside samt midtskibets og korets nordside.²⁶² Vinduer og døre samt dekorationerne på koret blev rekonstrueret ud fra spor i murværket, og gesimsen fandt man et stykke af bag sakristiet (fig. 8), så den også kunne føres tilbage til den oprindelige form.²⁶³ Enkelte steder viste der sig et par kedelige overraskelser, som man var nødt til at tage sig af. Østgavlen, som nu var frilagt, fandt man i så dårlig stand, at den måtte opmåles (fig. 73), nedtages og genopmures.²⁶⁴

I slutningen af november 1894 meddelte Magdahl Nielsen Storck, at det begyndte at se færdigt ud, og næsten samtidig modtog Storck en invitation til genindvielse af kirken den 9. dec. 1894. Det endelige punktum blev dog først sat i september 1897, hvor Kirkeinspektionen meddelte Storck, at man havde opgivet planerne om et lighus ved sydsiden af kirken (jf. s. 84). Dette var et emne, man havde diskuteret i forbindelse med nedrivningen af våbenhuset, som havde fungeret som lighus. Storck havde på det stærkeste frarådet det af hensyn til kirkens omgivelser.²⁶⁵ Man anså derfor restaureringen for at være afsluttet. De omfattende arbejder endte med at løbe op i en sum af 115.816 kr.²⁶⁶

Sammenfatning. Da Storck tog fat på forslaget til restaureringen af Skt. Nikolaj Kirke, var hans klare intention at føre den tilbage til sin oprindelige senromanske skikkelse, men med bibeholdelse af sakristi og tårn. Dette var et resultat af, at han havde beskæftiget sig med tidens restaureringsprincipper og bl.a. var under indflydelse af J. J. Worsaae, Nationalmuseets direktør.²⁶⁷ Langt hen ad vejen holdt Storck sig til planen, men undervejs ændrede man alligevel oplægget til restaureringen på

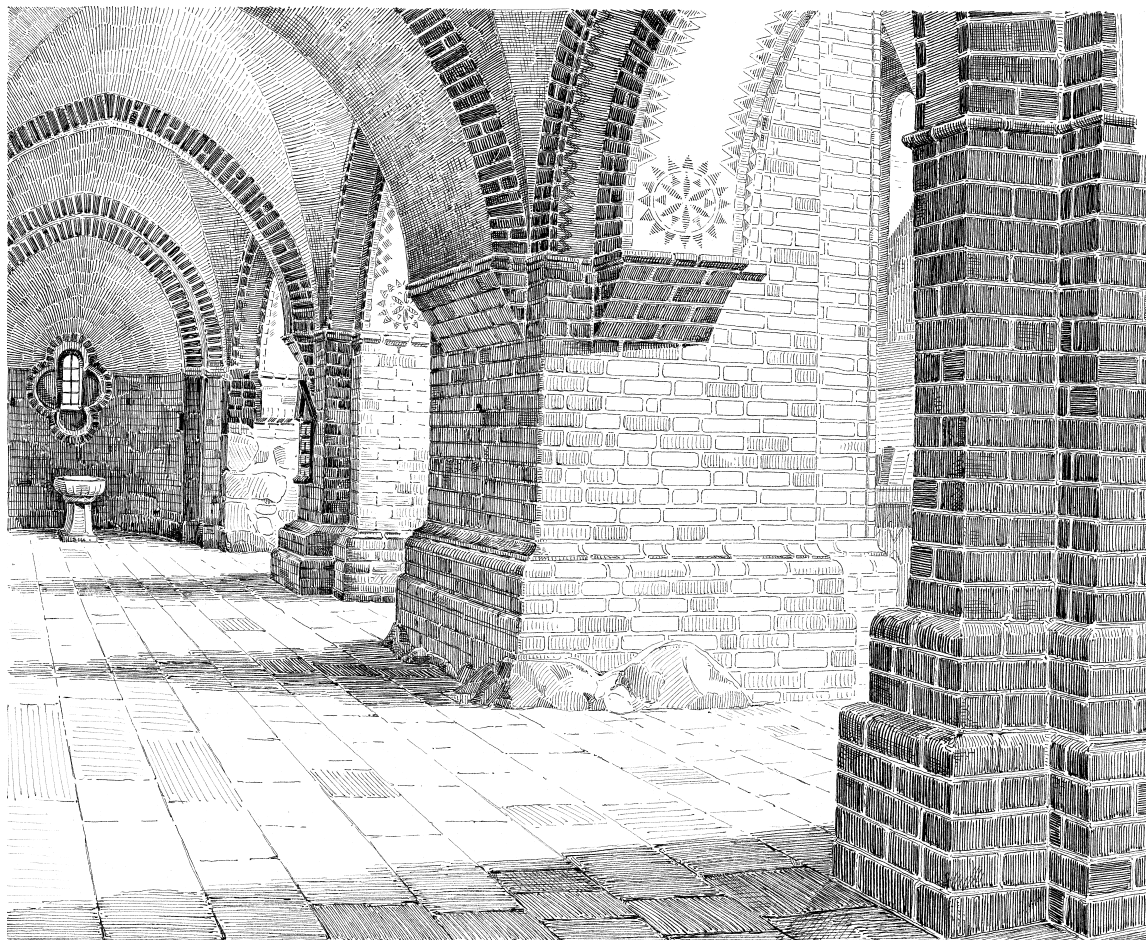

Fig. 74. Perspektivtegning af nordre sideskibs indre set mod øst efter restaureringen 1892-94. Usigneret. – *Drawing of the interior of the north side-aisle looking east, after the restoration 1892-94. Unsigned.*

flere områder, og her synes også andre hensyn end de bygningsarkæologiske at have spillet ind. Noget kunne i hvert fald tyde på, at vinduerne i midt- og sideskibe er større end de vinduer, som Wandall opmålte få og sparsomme rester af. En stor del af murværket, især i sideskibene, måtte skalmures, men disse dele er forholdsvis lette at udskille pga. markant forskel i stenene. Langt sværere er det i de tilfælde, hvor gamle sten er genanvendt, måske på en helt anden plads end den oprindelige – og tilsyneladende også delvis med forkert skiftegang. Dette vanskeliggør en fornuftig brug af TL-dateringer og proveniensbestemmelser (jf. s. 165).

På intet tidspunkt under hele processen fremsatte Storck en datering af kirken. Han var ikke i tvivl om, at den var senromansk, men nærmere

kom han det ikke, muligvis fordi han i sine senere år var mere forsigtig med sine tolkninger.²⁶⁷ Generelt set holdt han sig til tilbageføringsprincippet under hensyntagen til de bygningsarkæologiske spor, men tillod dog afvigelser og bevaring af senere tilføjelser.

TIDEN 1900-2010

Arkitekt Rolf Graae udarbejdede 1959 et forslag til istandsættelse af Skt. Nikolaj. Ud over en udskiftning af gulvet under stolerækkerne (se s. 160) blev sakristiet hvidt indvendig i stedet for at stå med påmalede teglsten.⁷¹

I forbindelse med opsætningen af et nyt orgel blev kirkens vestende 1967 istandsat, ligeledes

ved Rolf Graae (fig. 202). Tårnbuen blev frilagt i stedet for at være skjult bag den tidligere orgelfacade, og man kunne nu se buen fra både skib og tårn. Den åbne forbindelse mellem de to bygningsdele ville skabe træk, hvorfor man opsatte et vindfang inden for tårnets vestdør.²⁶⁸

Koret blev renoveret 1979, ligeledes ved Rolf Graae.²⁶⁹

TEMATISK OVERSIGT

GULVE

Korforlængelsen og arealerne mellem stolerækkerne har i dag trægulv, mens resten af kirken har fliser af Ølandssten. Gulvet af Ølandssten stammer fra Storcks restaurering, dog med undtagelse af stengulvet i sakristiet, som er fra 1959. Forinden var der et støbt $\dagger$ betongulv, som formentlig også var fra Storcks restaurering. Der var i begyndelsen store problemer med Ølandsfliserne, da størrelsen ikke var i overensstemmelse med Storcks ønsker, og dertil havde stenene en uheldig farve. Det lykkedes dog at få dem hugget til, så de alligevel kunne bruges.²⁷⁰ Det nuværende trægulv under stolerækkerne er fra 2007.²⁷¹

$\dagger$ *Gulve.* Magdahl Nielsen fandt ved den lille halvsojle i nordre sideskib spor af et ældre $\dagger$ gulv, der lå 1 alen og 12 tommer under det daværende gulv i sideskibet og 1 alen og 5 tommer under det i midtskibet. Gulvet var lagt af almindelige munkesten, som ikke beskrives nærmere med hensyn til størrelse eller udseende.²⁷² Ved samme afgravning dukkede fundamentet til midterpilleren i nordre arkaderække op, og overkanten af dette lå ca. 1 alen under det daværende gulv. Magdahl Nielsen mente som følge deraf, at det oprindelige gulv også havde ligget ca. 1 alen lavere.²⁷³

Kirkens gulv kan på et tidspunkt have været belagt med glaserede fliser. I hvert fald fandt man ved udgravningen inde i kirken fragmenter af sådanne fliser.²⁷⁴

Korets gulv blev 1697 omlagt og forhøjet. Det er første bevarede omtale af kirkens gulv, og vi får ingen oplysninger om materiale. Fire år senere var murermester Rasmus Bertelsen involveret i

arbejdet med at lægge gulv i sakristiet, hvilket må betyde, at det ikke på dette tidspunkt har været af træ. Formentlig er der tale om det stengulv, som 1739 blev brækket op og erstattet af fyrreplanker. Fliserne solgte man siden ved offentlig auktion.²⁰ Flere gange i 1700-tallet forhøjede man partier af kirkegulvet.²⁷⁵ 1746 var det tilsyneladende lagt af 'store mursten' (formentlig munkesten), idet der blev indkøbt 100 sten, som man brugte til gulvet.⁷⁷ Koret renoverede man 1754, og samtidig nævnes det, at der blev lagt nyt gulv – måske i koret, når det nu var her, man allerede var i gang.²⁷⁶

Loven fra 1805 med forbud mod begravelse inde i kirkerne foranledigede en opfyldning af de gamle grave (s. 225). Arbejderne i perioden 1810-13 synes at have drejet sig om en opfyldning af søndre gang (formentlig søndre sideskib), omlægning af gulvet samt en forhøjelse og omlægning af gulvet i koret og de andre gange. I årene 1810-11 indkøbtes således grus af flere omgange til opfyldningen, og fra Hvidkilde anskaffede man 1110 gulvsten til at lægge i kirken. Gulvniveauet blev derved forhøjet, hvilket dog ifølge Begtrup også var sket 1805.²⁷⁷ Trægulvet i sakristiet fik tilsyneladende kun en levetid på 100 år, inden man 1839 igen lagde et flisegulv.⁷⁹ En større renovering af hele kirkens gulv fandt sted 1844, hvor murermester J. Rasmussen omlagde gulvet i koret og 'kirkens hovedgang' med ottekantede teglstensfliser i stedet for 'murstensgulv'. Inden for knæfaldet lagde man dog brædegulv.²⁷⁸ 1860 leveredes der 750 gulvfliser fra Heldagergaards Teglværk og 280 ottekantede fliser fra H. H. Dithmer til en større fornyelse.⁷⁷ Måske drejer det sig om sideskibene, som tilsyneladende ikke var med i det første projekt. Gulvet med de ottekantede fliser og mindre firkantede sten imellem ses på et foto (fig. 84) fra før Storcks restaurering.²⁷⁹ Disse gulve lå tilsyneladende stadigvæk i kirken i 1892. Da Magdahl Nielsen som noget af det første brød gulvene op og satte dem til salg ude på pladsen, var det i hvert fald de samme materialer, han nævnte.²⁸⁰

1959 blev der lagt nyt trægulv mellem stolerækkerne, og det afløste Storcks ferniserede trægulv. Med tiden var den mørke fernis blevet

umoderne, og man ønskede derfor 1959 at lægge Ølandssten i stedet for fyrreplankerne. Dette fandt dog ikke opbakning fra Nationalmuseet, der ønskede det gamle trægulv udskiftet med noget tilsvarende af eg, blot uden fernisering.⁷¹ Da koret blev renoveret 1979, var planerne at udskifte gulvet. Arkitekt Rolf Graae anbefalede i stedet, at man nøjedes med at afslibe det eksisterende gulv, og sådan blev det.²⁶⁹

Sakristiets gulv består som nævnt ovenfor af stenfliser lagt 1959, men der har tidligere været adskillige forgængere af både træ og sten.

DØRE

Skt. Nikolaj Kirke har i dag fem døre, hvoraf to svarer til dørene i den senromanske kirke (de to portaler i sideskibenes vestfag). De øvrige tre er den nuværende hovedindgang i tårnets vestside (jf. s. 150), en indgang til den tidligere fyrcælder under korforlængelsen (mod syd) og en indgang på sakristiets vestside. Dertil kommer den (†)senromanske portal på korets nordside. I det indre findes en dør mellem korforlængelse og sakristi.

På sydsiden af korforlængelsen findes nu en dør til kælderen. Døren er rektantet og indrammet af kvadrene i det omgivende murværk, som stammer fra restaureringen 1892-94. Den har en vandret overligger og derover en halvcirkulær granitsten (se s. 120). Døren etableredes under restaureringen, hvor man indrettede fyrcælder under korforlængelsen.

På sakristiets vestside findes en fladrundbuet dør. Den har en enkelt retvinklet fals, foroven afsluttet med et halvtensstik og et binderprydskifte. Døren er placeret ganske højt, og en trappe fører op til den. Murværket omkring døren synes stærkt restaureret, og døren går da også kun tilbage til Storcks restaurering. Den gamle dør (sandsynligvis fra Hancks ombygning) blev forinden nedbrudt, og her kunne man konstatere, at den havde ødelagt et falset, rundbuet vindue, som man fandt spor af. Der var derimod ingen spor af en oprindelig dør, og Magdahl Nielsen mente derfor ikke, at der havde været en på dette sted før Hancks ombygning.²⁸¹ Det må der imid-

lertid have været, eftersom der ses en døråbning netop på dette sted på planen fra o. 1750 (fig. 71). Det kan muligvis være den dør, der 1738 blev gennembrudt til sakristiet og forsynet med en trappe.¹³

Den eksisterende dør fra korforlængelsen til sakristiet er rundbuet og foroven afsluttet med et halvtensstik og et binderprydskifte. Døren er placeret under et lille vindue, der sidder nederst i det blændede store vindue. Mod sakristiet har døren blot et halvtensstik og er anbragt i en halvtens fordybning i hele væggen højde. Døren må have eksisteret som adgangsvej fra koret til sakristiet, men muligvis med en anden udformning. Den omtales først 1839, da en enkelt dør på sydsiden af sakristiet ind til koret blev erstattet med en dobbeltdør.⁷⁹ Der er nu atter tale om en enkelt dør, som har fået sit nuværende udseende ved Storcks restaurering.

†Døre. Joachim Begtrup omtaler 1823 tre hovedindgange, to mod nord og en mod vest, og dertil to tilmurede døre på sydsiden af kirken, nemlig den ovenfor omtalte dør i søndre sideskib og en †dør til koret. Han kender ikke tidspunktet for tilmuringerne, og der er ikke nogen nærmere beskrivelse af døren til koret, hverken med hensyn til placering eller udformning.³⁷ Der er dog formentlig tale om den dør, som man 1721 indkøbte ler til at tilmure.⁷⁷ Koret har i dag ingen spor af en dør på sydsiden, men Wandall har på et tidspunkt, på Storcks foranledning, ledt efter en dør i hjørnet mellem kor og skib.²⁸² Der findes tilmed en udateret og usigneret tegning i Storcks arkiv, hvorpå er skrevet i forbindelse med dette hjørne: »Spor af Dør findes ikke« (fig. 72). Tegningen ser på skriften ud til at være udført af Wandall.²⁸³ Storck har således kendt til oplysningerne, men har heller ikke fundet spor af døren på koret. Begtrup har sandsynligvis ikke skelnet mellem kor og korforlængelse, hvorfor den også kan have været placeret i sidstnævnte.

På Wandalls plantegning af kirken (fig. 10) ses også en adgang til nordre sideskib via en †dør i vestgavlen. Storck ville tilsyneladende gerne lukke døren og genskabe gavlen, og på den ovennævnte tegning med kommentarer²⁸³ er til

spørgsmålet om, hvor meget døren anvendes, tilføjet, at den kun benyttes til større højtideligheder. Det var åbenbart tilstrækkelig lidt for Storck, da den blev muret til under hans restaurering. Der er således ikke længere spor af den, og den har ikke været oprindelig. Hvornår døren er brudt igennem, vides ikke, men den har samme spidsbuede form som de øvrige vinduer og døre fra Hancks ombygning. Eftersom glarmesteren 1793 blev betalt for et nyt vindue i vestre ende af nordre kapel,⁷⁷ og der blev lavet en ny dørfløj 1824 (jf. s. 202), må døren formodes at være Hancks.

Sluttelig ser man på Wandalls opmåling (fig. 13) en spidsbuet *†dør* ind til *†våbenhuset* i forlængelse af nordre sideskib. Den spidsbuede form er Hancks fra 1824, men hvor gammel døren oprindelig er, vides ikke. Der må dog have været en dør på dette sted også tidligere, da våbenhuset har fungeret som indgang til kirken. Dette bekræftes af 1700-talsplanen, hvor der er markeret en indgang på nordsiden af våbenhuset.

VINDUER

Magdahl Nielsen fandt på østsiden af sakristiet spor af et ældre, fladbuet vindue, som dog viste sig at være opbygget af både munkesten og 'tynde gule sten'.²⁸⁴ Sakristiet har desuden på vestsiden et lille, højsiddende vindue. Det rundbuede vindue med en enkelt fals og halvstensstik, som er placeret over døren mod vest, synes ikke at være udført på grundlag af spor. Her så Magdahl Nielsen et falset rundbuet vindue, der var ødelagt af døren (jf. s. 161), men der er dog anvendt ældre sten i det nuværende vindue.

I dag er alle vinduerne i kirken mere eller mindre Storcks rekonstruktioner. De afløste et sæt *†spidsbuede vinduer*, som gik tilbage til Hancks ombygning 1824. Man sænkede dengang sideskibstagene for at give plads til nye og større vinduer, som kunne forsyne kirken med mere lys. Der indsattes i alt 22 vinduer med egekarme og norsk kroneglas. Dette medførte store udhugninger i murværket.⁷⁹ Samtlige af disse vinduer var bevaret ved Wandalls opmåling 1886, men de blev fjernet under Storcks restaurering.

TAGVÆRKER

Tagværkerne over hele kirken blev skiftet ved Storcks restaurering 1892-94 bortset fra sakristiets, som man nøjedes med at efterse.²⁸⁵ Alderen på dette tagværk kendes ikke. Det nuværende over midtskibet er et hanebåndstagværk med langstol og ås. Over sideskibene er der halvtage med hanebånd og skråstiver. Tagværket over midtskibet beskrives i Storcks restaureringsforslag fra 1885 som meget brøstfældigt, og der skulle erstattes adskillige spær og hanebjælker, fordi de var knækket og rådne.¹⁷⁸ Tilstanden viste sig sikkert ved nærmere eftersyn at være dårligere end først antaget. Det må vel være årsagen til den totale udskiftning, som blev løsningen.

TAGBEKLÆDNING

Korforlængelse, kor, midtskib og sakristi står i dag tækket med røde vingetegl. Taget på nordsiden af kor og midtskib er skiftet 1983, mens taget på sakristiet er fra 1984.²⁸⁶ Da Magdahl Nielsen skulle lægge tag i 1893, blev der lagt nye tagsten op på sydsiden af kirken, mens nordsidens tag og sandsynligvis også taget på sakristiet blev lagt af genbrugssten. På sakristiet skiftede man desuden et enkelt spær og omlægtede taget.²⁸⁷ Anvendelsen af genbrugssten er formentlig årsagen til, at der 1983 var behov for at udskifte nordsidens og året efter sakristiets tagbeklædning.²⁸⁸ På sydsiden går den nuværende tagbeklædning formentlig tilbage til 1893. Sideskibene og lanternen på tårnet står dækket med kobber. Sideskibene har som nævnt nedenfor tidligere været dækket med tagsten, men ved Storcks restaurering skiftede man til kobberbeklædning.²⁸⁹ Nordre sideskibs og halvdelen af søndre sideskibs tagdækning er skiftet efter orkanen 1999. Under lanternen er spiret beklædt med sortglaserede teglsten, som går tilbage til før Storcks restaurering 1892-94.²⁹⁰

†Tagbeklædning. 1677 betales Christoffer Murrermester for at reparere taget på den nordre side. Eftersom der er tale om en murrermester, må der også på dette tidspunkt have været tegltag, hvad der i øvrigt formentlig har været fra begyndelsen.

Anvendelsen af tegl i 1600-tallet bekræftes af et indkøb tre år senere, hvor man erhvervede sig 1000 tagsten.¹³ Murermeister Rasmus Bertelsen betalte 1701 for at omlægge tagene på søndre og nordre kapel (dvs. sideskibene) med indre understrykning og med fornyelse af vindskeder, tagskæg og kamme.¹³ Taget over søndre sideskib repareredes igen 1706. Murermeister Hans Jensen Riider betalte da for omlægning af brøstfældigt bly og for reparation af tømmerkonstruktionen. Det fremgår ikke, om taget på dette tidspunkt var belagt med bly, eller om det kun drejede sig om inddækninger, men 1715 fornyede man 64 fag tagsten på det store kirketag samt på nordre og søndre sideskib.¹³ Våbenhuset, som lå i forlængelse af nordre sideskib, og sakristiet har ligeledes haft tegltag. Således var det igen Hans Jensen Riider, der stod for at lægge tagsten over disse tilbygninger 1720.⁷⁷ Noget kunne dog tyde på, at kilden fra 1706 faktisk drejer sig om selve tagbelægningen på sideskibet. 1724 betalte man nemlig Hans Jensen Riider for reparationsarbejder på kirkens søndre side fra korets gavl til tårnet, hvor der blev lagt bly igen. Under en større reparation af kirken 1745 blev der indsat spær til at bære blyet over søndre sideskib, og i samme kilde nævnes blytækkerarbejder på samme bygningsdel.¹³ 1775 repareredes ligeledes to stykker af blytaget over søndre sideskib.¹³ Det er således sandsynligt, at der på dette tidspunkt var blytag på sideskibet, da sognepræst Nicolai Reiersen 1755 omtaler, at kirken overalt var teglhængt undtaget søndre kapel, der havde blytag.²³⁵ Da Storck 1885 lavede overslag i forbindelse med den forestående restaurering, forestillede han sig imidlertid, at de gamle tagsten fra midtskib, søndre sideskib og sakristi skulle genbruges i det omfang, det var muligt.¹⁷⁸

Tårnet er i dag som nævnt dækket af sortglaserede tagsten. Det er muligt, at det har været tilfældet allerede 1779, hvor man indkøbte 100 glaserede tagsten. Det kan under alle omstændigheder føres tilbage til 1818, hvor der 'købes 1000 glaserede tagsten til tårnet'.⁷⁷ Blytaget på tårnets spir nævnes i 1793⁷⁷ og var på dette tidspunkt sikkert det oprindelige, da spiret er fra 1763.

Under Hancks ombygning 1824 sænkede man taget på sideskibene 1½ alen. På den måde var det muligt at skabe plads til større vinduer, der kunne give mere lys i kirken.⁷⁹ Det lader dog ikke til, at man ændrede på tagbeklædningen, da Storck som nævnt ovenfor ønskede at genbruge de gamle tagsten. 1847 vandt smedemester Lindegaard en licitation på udskiftning af 10 kvadratalen af taget på kirkens sydøstlige side og opsætning af tre nye luger af træ, der udvendigt dækkedes af blytag.⁷⁷ Det er ikke helt klart, hvilken bygningsdel der er tale om, muligvis sideskibene.

Storcks forslag fra 1887 indebar en teglstensdækning af sideskibene. Undervejs i restaureringen opstod dog en diskussion om, hvorvidt tagene i stedet skulle tækkes med kobber.²⁹¹ Det blev i sidste ende løsningen, og det gav samtidig mulighed for at konstruere en lavere taghældning.²⁸⁹ Det er muligt, at ønsket om en bestemt taghældning har været afgørende for, at spørgsmålet om tagdækningen på sideskibene overhovedet opstod. Da man lavede både sideskibets ydermur (med ny gesims) og midtskibsvinduerne højere, gjorde man derved taghældningen fladere. Da kobber ved flad taghældning er mere tæt end et tegltag, har man muligvis valgt det af den årsag.

MURBEHANDLING

Kirkens ydre står i dag uden puds med synligt murværk af røde munkesten og med partier af rø og kløvet kamp samt granitkvadre. Store dele af murværket er præget af Storcks restaurering, idet meget af det gamle murværk måtte udskiftes med ny skalmur. Dette gælder især sideskibene, men også midtskibet.

†*Murbehandling.* Oplysningerne om kirkens udvendige murbehandling er sparsomme. På et panoramamaleri af Svendborg by fra 1819 ser kirken ud til at være kalket lyserød. Dette kan ikke bekræftes af andre kilder, så måske har den i virkeligheden været hvid.²⁹² Den ældst kendte omtale går tilbage til 1824. Her blev kirken hvidtet to gange i forbindelse med Hancks ombygning. Således stod Skt. Nikolaj Kirke indtil Storcks restaurering, hvor al puds blev banket ned.

FARVEHOLDNING

I det indre af kirken er kun undersiden af buerne, hvælvene og sakristiet pudset. Dette udseende skyldes ligeledes Storck.

†*Indre farveholdning.* 1737 indkøbte Johan August okkergult og kønrøg. Vi får desuden at vide, at det skulle bruges til kirkens staffering indvendigt. Der er ingen nærmere beskrivelse af anvendelsen. Buerne til hvælvene både i selve kirken og i sakristiet skulle 1754 males, til hvilket man indkøbte farve. Man var i gang med en reparation af hvælvene, til hvilke der atter indkøbtes okkergult, kønrøg og nu også lakmus.⁷⁷ Kirken var altså på dette tidspunkt i ukendt udstrækning udsmykket med malerier eller dekorationer i flere farver. Dette fik imidlertid ende ved Hancks ombygning, idet det indre blev hvidtet to gange.⁷⁹ 1840 fik kirken en ny omgang hvidtning, og der opsattes stjerner i hvælvene til at dække de huller, som brugtes ved reparationsarbejder.²⁷⁸

Efter afbankningen af pudslaget forsøgte Magdahl Nielsen sig med forskellige overfladebehandlinger, bl.a. en tynd kridtning, men stenene tog forskelligt imod, så det ikke blev rigtig ensartet. Han forsøgte sig også med en 'cement hvidtning' for at dæmpe den røde farve, og den havde han tilsyneladende størst held med.²⁹³ Hvælvingen i sakristiet blev også pudset, og Magdahl Nielsen spurgte Storck, om ikke det var rigtigst også at pudse væggene. Han mente nemlig ikke, at de tidligere havde stået uden puds.²⁹⁴ Da Rolf Graae 1959 lavede et forslag til istandsættelse af sakristiet, stod det med vægge, der var glatpudsede og med påmalede, imiterede mursten. Man fjernede de 1-paneled, som dækkede den nederste del af væggene (jf. s. 199) og pudsede det igen, denne gang uden påmalede mursten.⁷¹

VARME OG LYS

Kirken har siden Storcks restaurering haft fjernvarme med radiatorer, der blev installeret i 1950'erne, sakristiet fik dog først centralvarme 1943. Radiatorerne er placeret ved korforlængelsens østvæg, langs korets og sideskibenes ydermure samt ved tårnets vestmur.

†*Opvarmning.* 1865 opstod der planer om at installere opvarmning af kirken enten med varmt vand, damp eller varm luft. Arkitekt V. Th. Walther, Århus, udtalte sig i den forbindelse vedrørende selve installationen. Han anbefalede at benytte sig af en arkitekt, så rørene kunne bringes i harmoni med omgivelserne. Desuden frarådede han den planlagte anbringelse af dampkedel og skorsten ved sydsiden af kirken, da dette ville skæmme bygningen.²⁵ Jernstøber og maskinfabrikant Lange anbefalede efterfølgende opvarmning med varmt vand, da denne type ville egne sig bedst til en bygning af Skt. Nikolaj Kirkes størrelse. Lange indvilgede i at søge vejledning hos en arkitekt, men mente, at placeringen af kedelhuset i syd var perfekt. Det kunne hverken ses fra det lille stræde eller fra gaden.²⁵ Det første varmeapparat blev installeret 1866. Dette år modtog A/S L. Lange & Co., Svendborg Jernstøberi afdrag på varmeapparatet, og året efter omtales varmeapparatet som nylig installeret.²⁹⁵ Stiftsovrigheden gav dog først tilladelse til at lede vand ind i varmeapparatet 1868.²⁵ A/S L. Lange & Co. installerede 1877 en ny kedel til kirkens opvarmning. Helt frem til 1890'erne lå kedlen i kedelhuset ved søndre sideskibs østgavl – den placering, som Walther talte imod.²⁹⁶

Ovennævnte varmeapparat ønskede Storck ved sin restaurering i første omgang blot at ændre, idet rørene inde i kirken lå uhensigtsmæssigt på bukke temmelig højt over det oprindelige gulv. 1893 fik Storck dog et forslag fra ingeniørerne Bonnesen og Daastrup om et nyt varmeanlæg anbragt i kælderen under koret. Dette blev den løsning, som Storck valgte.⁷¹ Fra 1938 er bevaret en tegning til installation af nyt varmeanlæg i kirken. Der gik dog indtil 1949, før projektet kom til udførelse. På det tidspunkt anskaffede man et varmeværk endnu engang udført af A/S L. Lange & Co. Der blev i den forbindelse gravet varmekanaler i en dybde af 75 cm, og det gamle fyrrum i kælderen under koret blev indrettet til også at rumme toiletter og stolerum. Sluttelig fjernede man de to skærmvægge i koret, som havde skjult varmeanlægget siden 1894.²⁹⁷ 1959 påtænkte man at ombygge varmeanlægget, så der kom varme i gulvet under bænke. Arkitekt Rolf Graae udarbejdede et forslag, som dog ikke kunne god-

kendes af Nationalmuseet. Man ønskede ikke, at der blev gravet længere ned i gulvet, da der ved Storcks restaurering formentlig allerede var gravet ned til det oprindelige niveau. Forslaget kom således ikke til udførelse.⁷¹

Kirken har siden 1912 haft indlagt *elektrisk belysning*. Forslaget om at udskifte den gamle gasbelysning med el blev bragt op i 1911.¹⁷

†*Belysning*. Skt. Nikolaj fik sin første gasbelysning 1869. Her modtog J. Lindegaard en betaling for indlægning af gasledninger i kirken, og senere på året fulgte den første gasregning fra Svendborg Gasværk. Ved årets udgang betalte man F. Jensen for at passe kirkens gasbelysning.⁷⁷ Ved afslutningen af Storcks restaurering 1892-94 fortsatte man med gasbelysning.¹⁷

NATURVIDENSKABELIGE UNDERSØGELSER

Termoluminiscens-undersøgelser. Fra 1999 og frem blev disse undersøgelser foretaget af lektor, dr.scient. Kaare Lund Rasmussen i kirkens forskellige bygningsdele.²⁹⁸

1) I koret er taget prøver i nord- og sydfacaderne, i det indre af nord- og sydmur samt i hvælvet. Prøverne fra nordfacaden og de indre mure falder inden for samme periode og giver dateringen 1258 ± 92 . Prøverne fra sydfacaden falder derimod helt ved siden af med dateringen 1342 ± 27 , hvilket Lund Rasmussen forsøger at forklare ved en mulig brand, der har nulstillet stensens brændingstidspunkt. Det kan samtidig forklare, at hvælvet synes yngre med en TL-datering til 1410 ± 72 . Det skulle i så fald være indbygget efter branden.²⁹⁹

2) I skibet er der taget prøver fra den del af nordre sideskib, som er opført i polsk skifte og fra den del, der er opført i munkeskifte. Her lyder TL-dateringerne henholdsvis 1359 ± 64 og 1413 ± 84 , en datering, der afviger noget fra de bygningsarkæologiske dateringer.³⁰⁰ Hvælvet over skibets østfag får en TL-datering til 1181 ± 81 .³⁰¹ Dette kunne således pege på, at det først er tilføjet efter kirkens afslutning.

3) TL-dateringerne fra sakristiets vestfacade viser meget samstemmende en datering på 1509

± 49 . To prøver afviger, men passer til gengæld med Hancks ombygning og Storcks restaurering.³⁰² Dateringen til slutningen af 1400-tallet eller begyndelsen af 1500-tallet passer fint med de bygningsarkæologiske iagttagelser, hvilket også gælder for tårnet. Her viser TL-dateringerne 1497 ± 55 .³⁰²

Alt i alt stemmer langt de fleste af TL-dateringerne med de bygningsarkæologiske dateringer. Alligevel er TL-dateringerne svære at anvende til andet end et fingerpeg, fordi der i de fleste tilfælde er for stor usikkerhed.

Proveniensbestemmelser. Fra kirken findes også en række proveniensbestemmelser af mursten.³⁰³ Prøverne viser fire hovedkilder, A, B, C og D, samt enkelte sten, som ikke kan indplaceres i en af disse kilder. Kor og begge sideskibe er opført af sten næsten udelukkende fra lerkilde A. De sten, der falder udenfor, tilhører ikke nogen af de øvrige hovedkilder og formodes at være fra restaureringer. Den oprindelige vestgavl har ikke blandt prøverne sten fra nogen af hovedkilderne, og proveniensen på prøverne er forskellig. Dette tyder på en høj grad af omsætning af murværket i nyere sten. Det samme gør sig gældende for korforlængelsens østgavl, som med sikkerhed blev stærkt omsat under Storcks restaurering.³⁰⁴ Der er også taget prøver fra hvælvet over skibets østfag og fra hvælvet over koret. Hvælvet i skibet har udelukkende sten fra lerkilde A, mens hvælvet i koret har sten, der muligvis kan placeres i lerkilde A, B og C/D. Det mest sandsynlige er dog, at stenene har helt andre provenienser og igen skyldes restaureringer. TL-dateringerne for nogle af disse prøver siger 1300-1400-tallet, og hvis hvælvet tilhører en senere fase, kan dette også være forklaringen på, at man har hentet stenene andetsteds.³⁰⁵ I sakristiets vestmur fordeler stenene sig på kilderne B og C, mens tårnets sten tilhører kilderne C og D.³⁰⁶ Det kan tyde på, at sakristi og tårn er opført ganske vist på to forskellige tidspunkter, men måske uden så stor tidsforskel.

Provenienserne stemmer generelt med de bygningsarkæologiske tolkninger og med TL-dateringerne. I hvælvene er der imidlertid kun bestemt fem sten fra hvert hvælv, hvilket er en lille del.

Fig. 75. Rester af kalkmalerier i midtskibets vestfag fremkommet under Storcks restaurering 1892-94 (s. 166). Foto i NM. – *Remains of mural paintings in the west section of the nave, brought to light during Storck's restoration in 1892-94.*

VINDFLØJE

1) 1852. Vesttårnets spir har i dag en fløjstang med en forgyldt vindfløj. Den har foroven en krone og årstallet 1852 (s. 156 og 207). Under Storcks restaurering 1892-94 nedtog man kuglen og fløjen. I kuglen fandt man en stiftelsesskrivelse fra 1763 og en fra 1852. Kugle og vindfløj fik ny forgyldning, og ved opsætningen den 8. nov. 1893 blev der ved en festlig højtidelighed serveret vin til folkene og indlagt en ny skrivelse og en plan af kirken i kuglen. Skrivelsen indeholdt bl.a. navnene på håndværkere, kirkeinspektion, byråd og arkitekt.³⁰⁷ Igen 1951 måtte fløjstangen restaureres og have ny forgyldning. Også her indlagde man en skrivelse i kuglen, hvorpå der stod: »Selve fløjstangen med ornamenten blev med undtagelse af stangens rod helt fornyet, fløjen blev forsynet med kuglelejer, endelig blev både fløjen og kuglen forgyldt op«. Desuden nævnes kirkeværge, sognepræst, menighedsrådsformand og håndværkere.²⁸⁶

†*Vindfløje*. 1) 1755. Sognepræst Nicolai Reiersen omtaler i dette år et pyramidespir kronet af en fløjstang med forgyldt vindfløj.²³⁵ 2) 1824. Spiret blev efterset, og kugle og fløj blev taget ned og kuglen efterset og genopsat på en ny kobberfløj.⁷⁹

KALKMALERIER

1) Formentlig 1895. De nuværende dekorationer i kirken er udført af dekorationsmaler H. F. Svendsen og består af savsnitsornamenter i buerne og rosetter i røde og grønne farver. Det vestlige hvælv i midtskibet har desuden franske liljer over både gjord- og skjoldbuer og mellem ribberne ved hvælvet toppunkt. Der er mulighed for, at disse kalkmalerier delvis er baseret på nogle af de rester, som Kornerup fandt. En skitse i hans notesbog viser i hvert fald lignende dekorationer på en skjoldbue.³⁰⁸

Middelalderlige †kalkmalerier(?). Under Storcks restaurering fandtes få og dårligt bevarede rester af kalkmalerier. I begyndelsen af november 1892 ankom professor Kornerup for at besigtige de fundne kalkmalerier. Storck var interesseret i at bevare dem, men Kornerup mente ikke, at de havde nogen værdi, hvorfor de kunne hugges ned.³⁰⁹

1) 1200-tallet(?). På siden af en pille i koret fandtes indskriften »M I S K«. ³¹⁰ Over første bogstav sås en forkortelsesstreg, og alle bogstaver var majuskler.

2) Middelalderlig(?). På nordvæggen i koret fremkom ved Storcks restaurering en gruppe figurer, som sad på den inderste hvidtning og var af ældre karakter end de øvrige kalkmalerier, der blev fundet ved samme lejlighed. Gruppen bestod af en siddende figur med regnbuen(?) og et par knælende figurer bagved. Der synes at være tale om Kristus som verdensdommer, Maria og Johannes samt en af de tre konger knælende. På samme sted fandt man også resterne af en bort eller et bånd med bladornamenter.³¹¹

3) Middelalderlig(?). På den vestlige hvælving fandt Magdahl Nielsen 1893 dekoration på 'ribber, grater og skjoldbuer'. Han sammenlignede dem med Roskilde Domkirkes, desværre uden at komme nærmere ind på, præcis hvilke hvælv og kalkmalerier der er tale om i Roskilde. Der er en mulighed for, at disse dekorationer har været middelalderlige.³¹²

Eftermiddelalderlige †kalkmalerier. 1) 1550-1600. I midtskibets vestlige fag fremkom på nordvæggen to svævende engle, der blæser på basuner, den ene desuden med en palmegren i hånden (fig. 75).³¹³

2) 1566-67. Det eneste sikkert daterede var en indskrift med blåsorte bogstaver og indrammet af sorte linjer fundet på det vestlige hvælv i kappen over tårnbuen. Ved hver side af rammen fandtes et skjold med et bomærke. Indskriften skrevet med versaler lød: »J: H: S:/ anno domini 1?5?/ tha blev thene kierce let/ ted och thagt/ ano domini 1566/ tha blef thene kirche kalgrid/ inden vdi formedels Herig/ Sehvrman och Rasmvs/ Jonsen som then thid vor«. Det første årstal var svært læseligt, og ifølge Magdahl Nielsen var de sidste tre tal ikke oprindelige. De var af en anden karakter og malet på et nyere pudslag.³¹⁴

3) Nyere tid, måske 1600-1700-tallet(?). Afbankning af den indvendige puds var et af de første projekter under Storcks restaurering, og således stødte Magdahl Nielsen allerede i oktober 1892 på »Tømmelig store Kalkmalerier« i koret. På sydsiden i koret og i højkirken fandtes der spor af flere kirsebærrøde og gule baldakiner – tilsyneladende fra samme periode. Magdahl Nielsen tolkede dem til at være af nyere oprindelse. Ligeledes på sydsiden i koret dukkede kanten af et skjold med krone op.³¹⁵

4) 1737. Knud Maler betales dette år 6 rigsdaler og 3 mark for at male otte epitafier, omkring altertavlen og ved orglet.²⁰ Formentlig er der tale om kalkmalerier, som meget vel kan være identiske med ovennævnte kalkmalerier, som Magdahl Nielsen fandt i koret. Malerierne omkring orglet kan være en opfriskning af nr. 1.

5) 1737. Indskrift på et hvælv i kirken »Repareret 1737«.²³⁵

6) 1754. Andreas Maler får udbetalt 2 rigsdaler for at udføre et gardin om altertavlen.²⁰ Også her er det en smule usikkert, om der er tale om kalkmalerier, og der kan være tale om opmaling eller fornyelse af nr. 3 eller 4.

GLASMALERIER

Skt. Nikolaj Kirke har moderne glasmalerier i flere af vinduerne. De er fra henholdsvis 1940 og 1946, men udført af samme kunstner, hvorfor de her behandles under ét.

1906 ønskede kirkeinspektionen at indsætte glasmalerier i korforlængelsens østgavl. Man an-

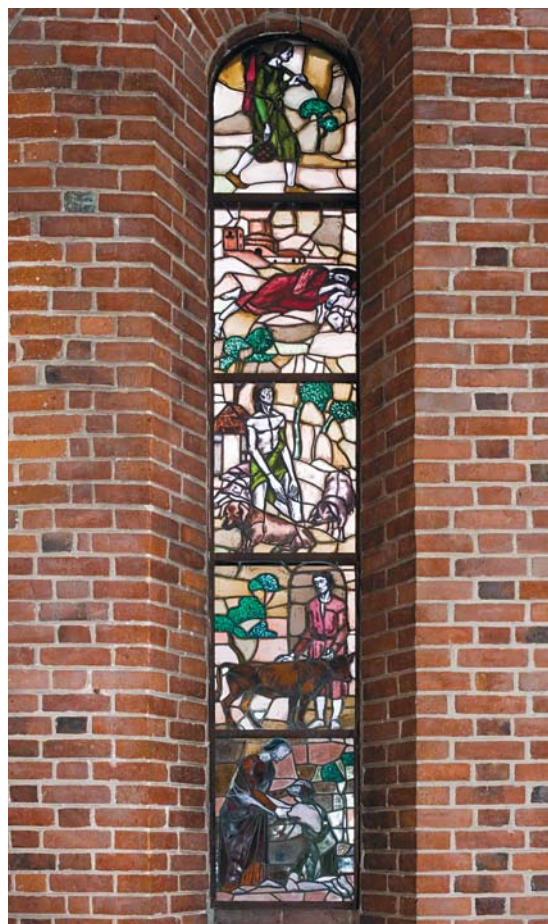

Fig. 76. Glasmaleri i korforlængelsens sydside, 1940, udført af Kræsten Iversen. Motiver fra Lignelsen om den fortabte søn (s. 168). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Stained glass window in the south side of the chancel extension, 1940. Motifs from the Parable of the Lost Son.

søgte stiftsøvrigheden om tilladelse, og 1907 fik man den, efter at provstesynet og byrådet havde givet deres støtte.¹⁷ Projektet blev dog af ukendte årsager ikke gennemført på dette tidspunkt. Det kan bero på, at man simpelthen ikke var i besiddelse af midler til en sådan udsmykning. Først 1938 gik projektet videre, da en af kirkens store velgørere, bankfuldmægtig Knud Jølver, tilbød at stå for finansieringen som en gave til kirken.³¹⁶ Efter samråd med Magdahl Nielsen faldt valget på maler Kræsten Iversen, som var professor ved Kunstakademiet i København. Ved indvielsen af de første glasmalerier i korets østgavl juni 1940 og i september samme år ytrede Knud Jølver øn-

ske om at fortsætte projektet. Han tilbød således at finansiere glasmalerier til henholdsvis vinduet i korets sydмур og til de to små, rundbuede vinduer i sideskibenes østmure. Kunstneren skulle igen være Kræsten Iversen, som på det tidspunkt allerede havde udført skitser til de nye glasmalerier.³¹⁷ Knud Jøvers gave til kirken blev fuldendt 1946 med glasmalerier til de to vinduer i sideskibenes vestgavl, også denne gang af Kræsten Iversen.³¹⁸

Den første generation af glasmalerierne er udført i klare, stærke farver, mens de to i vestgavlen fra 1946 er mere dæmpede i farvevalg. Kræsten Iversen fandt på mange måder inspiration i en middelalderlig tradition med klar figurtegning og store farveflader.³¹⁹ Motiverne har forskellig baggrund, idet der både er helgenskildringer, Kristusfremstillinger og billeder fra Det ny og Det gamle Testamente. De tre vinduer i korforlængelsens østgavl (fig. 80) kan for det midterste vindues vedkommende fremvise Den opstandne Kristus og Englene ved den tomme grav. De to flankerende vinduer har begge Skt. Nikolaj i centrum – kirkens værnehelgen. Mod nord er han fremstillet som Peblingenes Beskytter med armen om en dreng. Dette motiv er suppleret med Helbredelse af den spedalske (foroven) og

den blinde og Velsignelsen af de små børn (for-neden). Mod syd ses Skt. Nikolaj som de søfaren-deres helgen bærende et skib i armene. Over Skt. Nikolaj findes Peters fiskefangst og nederst Hvervningen af disciple blandt fiskerne samt Jesu vandring på søen. I vinduet i korforlængel-sens sydside (fig. 76) er indsat fem motiver fra Lignelsen om den fortabte søn. Sideskibene har mod øst i henholdsvis nord og syd (fig. 77 og 64) Jesu dåb og Den hellige Birgitta. Mod vest findes henholdsvis mod nord og syd Moses med lovens tavler og Hyrden med lammet.³²⁰

Glasmalerierne blev beskadiget 1944 ved et bombardement af nærliggende bygninger. De blev efter krigen istandsat af Kræsten Iversen.³²¹ 1971 blev nogle af vinduerne udsat for flere til-fælde af hærværk (vestgavlen), og 1991 var der forsøg på indbrud, som gjorde stor skade på den nederste del af vinduet med Birgitta-figuren i søndre sideskibs østgavl. I begge tilfælde kunne skaderne dog udbedres.⁷¹

†*Glasmalerier.* Kirken har på et tidspunkt, må-ske i middelalderen, haft †*glasmalerier.* Ved Mag-dahl Nielsens udgravning i koret under Storcks restaurering fandt man 1892 nogle stykker vin-duesbly og stumper af glas med spor af maling.³²²

Fig. 77. Udsnit af indvendig apsis i nordre sideskib med firpasblænding og glasmaleri af Kræsten Iversen 1940. Jesu dåb (s. 168). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Detail of the interior of the apse in the north side-aisle, with quatrefoil recess and stained glass by Kræsten Iversen, 1940. The Baptism of Christ.*

Fig. 78. Alter og alterprydelse (s. 172 og 175). Tegning af Joakim Skovgaard. I Kunstindustrimuseet (Danske Kunstneres Dekorative Tegninger). Foto Pernille Klemp. – Altar and altar decoration. Drawing by Joakim Skovgaard.

INVENTAR

Oversigt. Hovedparten af det nuværende inventar er anskaffet i forbindelse med hovedrestaurationen 1892–94, mens de foregående århundreder fortrinsvis er repræsenteret ved mindre genstande.

Af det middelalderlige inventar er enkelte stykker bevaret. Ud over den senromanske døbefont gælder det alterkalken (skaft og knop), korbuekrucifikset og to små klokker, der alle stammer fra senmiddelalderen. Hertil føjer sig en klokke fra 1512, som dog først er kommet til kirken i 1828, da den nedrivningsdømte tårnklosterkirke blev tømt for inventar.

Prædikestolen er fra 1585. Også kirkens ene pengeblok stammer fra anden halvdel af 1500-tallet, men bærer efter en istandsættelse årstallet 1779. Endvidere en Frederik II-bibel. 1600-tallet er alene repræsenteret ved et sygesæt, skænket af sognepræst Christen Pedersen Hellevad og hustru Ellen Willumsdatter i 1629, og en oblatæske, som hattemager Jacob Jensen Samsing og hustru forærede i 1696. Det store portrætmaleri af Jørgen Pedersen Lucoppidan og familie, malet i 1697, blev hængt op i anden halvdel af 1700-tallet.

Fra 1700-tallet er der bevaret en lysekrone, skænket 1714 af arvingerne efter Anna Margrethe Helverskov, og et dåbsfad, der 1724 blev foræret af Helle Trolle. Hertil kommer en pengeblok fra 1728 og en alterkande, som Jesper Friis og hustru Anna Ribers gav til kirken i 1771. Den næststørste klokke er støbt 1790 af D. C. Herbst.

Det store (†)altermaleri, der hænger i sakristiet, er malet af Heinrich Eddelien i 1835 og skænket af prins Christian Frederik (Christian VIII). Den største klokke er støbt 1839 af I. C. og H. Gamst. Kirkeskibet blev ophængt 1845 som en gave fra sognets skippere og styrmænd, mens sygesættet fra 1859 er medbragt af sognepræst Emil Warburg ved hans tiltræden. 1883 skænkede han et sæt alterstager af sølvplet. Endelig findes en pengebøsse fra 1858 samt en dåbskande fra Bing & Grøndahl fra o. 1875.

I forbindelse med hovedrestaurationen 1892-94 blev næsten hele inventaret fornyet. Alterbordet, alterprydelser og alterskranken er udført i et samarbejde mellem arkitekten H. B. Storck og maleren Joakim Skovgaard.³²³ Førstnævnte har endvidere tegnet alterstagerne, rygskjoldet og opgangen med mere til prædikestolen, stolestadebænkene, en præste- og en degnestol, dørflojerne, salmenummertavlerne og lysekronen i sakristiet. Kirkens tårnur er udført af firmaet Bertram Larsen.

I midten af 1900-tallet blev dele af inventaret atter udskiftet. Således er lysekronerne barokkopier fra 1940'erne, mens korbænkene, præste- og degnestolen, brudestolene og de løse stole i koret er udført i 1950'erne af snedkermester Hans Dau i Ribe; alt bestøt af bankfuldmægtig Knud Jølver. Fra dette århundrede stammer også kirkens tekstiler samt en række mindre genstande, hvoriblandt et dåbsfad, tegnet af H. B. Storck og skænket af frimurere år 1900. Orglet er fra 1967.

Farvesætningen. Stoleværket, dørflojerne og orglet står umalede i træets naturlige farve, sidstnævnte dog med forgyldte detaljer, mens billedskærerarbejderne domineres af dæmpet grønt, blåt og rødt samt forgyldning. Farvesætningen er fastlagt i samarbejde mellem H. B. Storck og Joakim Skovgaard, og selve malerarbejdet blev udført af dekorationsmaler H. F. Svendsen fra København i efteråret 1894.

Den ældre farvesætning er stort set ukendt. Det træskårne inventar har utvivlsomt oprindelig haft broget staffering. I slutningen af 1700-tallet blev to flukkede stole malet lyseblå. I første halvdel af 1800-tallet blev prædikestolen og altertavlen malet sorte med hvide og forgyldte detaljer, balustraderne omkring de lukkede stole og orglet mahogni- og bronzefarvede.

Kilder. Det ældste bevarede inventarium er dateret 1576 (*1576-inventariet*) og har form af en liste over de ikke nagelfaste genstande (altersølv, tekstiler, lysestager og løse møbler mv.).³²⁴ Den tidligst kendte beskrivelse af kirken som helhed stammer fra 1589 og findes i bi-

skop Jacob Madsens visitatsbog med optegnelser fra hans visitatsrejser i årene 1588-1604. Jacob Madsen omtaler og karakteriserer det vigtigste inventar (altertavlen og -stagerne, korgitteret, korbuekrucifikset, døbefonten, prædikestolen, stolestaderne, orglet, tårnuret og klokkerne) og nævner desuden, at kirken var under kalkning, da han besøgte den.³²⁵ Fra 1674 giver kirke-regnskabsbøgerne i Stiftsøvrigheds- og Kirkeinspektionsarkiverne detaljerede oplysninger om indtægter og udgifter i forbindelse med nyanskaffelser, reparationer og ombygninger.³²⁶ To præsteindberetninger, henholdsvis forfattet 1707 af Gamaliel Nielsen og 1755 af Nicolai Reiersen, rummer fyldige beskrivelser af kirkens inventar og gravminder,³²⁷ ligesom et afsnit i sognepræst Joachim Begtrupps Svendborg-beskrivelse fra 1823 er helliget Skt. Nicolai Kirke.³²⁸ Alle giver de værdifulde oplysninger om kirkens udseende og indretning før de gennemgribende forandringer i 1800-tallet. En anden vigtig kilde, nemlig kirkens ældste synsprotokol med oplysninger om perioden 1862-91, må desværre anses for bortkommet. Derved får en gruppe ældre fotografier, som er optaget i denne periode, ekstra betydning (fig. 84-85, 104, 106, 111 og 138). Hovedrestaurationen 1892-94 belyses gennem arkitekt Johannes Magdahl Nielsens dagbog fra byggepladsen samt hans korrespondance med H. B. Storck, der først og fremmest omhandler kirkebygningen, men også rummer oplysninger om de inventarmæssige dispositioner.³²⁹

*Det middelalderlige kirkerum.*³³⁰ Vores viden om indretningen af den middelalderlige kirke stammer primært fra Jacob Madsens beskrivelse samt oplysningerne i 1576-inventariet. Alterbordet, der stod tæt ved korets østvæg, var prydet med en altertavle med en udskåren Golgatafremstilling i midten og malerier af de 12 apostle på flojerne. Til alteret hørte et alterklæde og forhæng af spraglet uldstof, og tæt ved det må den lille korklokke have hængt. Overgangen mellem koret og skibet blev markeret af korbuekrucifikset, formentlig sammen med et korgitter. I sideskibenes apsider var der sidealtre for Skt. Birgitta og Skt. Gertrud (henholdsvis i syd og nord), og kirken rummede yderligere mindst to sidealtre, Kalentalteret og Vor Frues Alter, hvis placering dog ikke kendes (s. 78). En Mariaskulptur har formentlig prydet sidstnævnte. Døbefonten stod i tårnummet, og oppe i tårnet hang to klokker. Endelig var der et indmuret skab i sakristiet, hvor alterkalk og disk, messeklæder og andre ornamentter blev opbevaret.

Det efterreformatoriske kirkerum. Sidealtrene er sandsynligvis blevet taget ned kort efter reformationen,³³¹ men i øvrigt synes det katolske inventar i vid udstrækning bevaret, svarende til vanlig praksis. En markant ændring kan først påvises 1585, da prædikestolen blev opsat på pillen i korbuens nordside. Måske er flytningen af korbuekrucifikset til væggen syd for alteret, hvor det hang i 1589, sket i denne forbindelse,³³² lige-

Fig. 79. Forslag til alter 1892-94 (s. 172 og 175). 1:50. Tegning af H. B. Storck. I NM. – *Proposal for altar, 1892-94. Drawing by H. B. Storck.*

som korgitteret på dette tidspunkt kan være flyttet til buen mellem korfagene. I øvrigt synes kirken i denne periode at have været ganske veludstyret med såvel et lille positiv som et tårnur, og i 1575/76 bekostede menigheden anskaffelsen af en stor klokke, støbt af Matthias Benninck i Lübeck. Endnu en væsentlig forandring skete i 1603, da den middelalderlige altertavle blev erstattet af en ny, udført i renæssancestil.

Forandringer i kirkerummet 1610-1820. De følgende godt to hundrede år skete kun mindre ændringer, der til dels havde karakter af vedligehold; dog anskaffedes senest 1676 et nyt orgel. Kirkens indretning fremgår i øvrigt af en plan fra o. 1750, men formentlig i store træk dækkende for forholdene siden slutningen af 1500-tallet og frem til begyndelsen af 1800-tallet (fig. 71). Væsentligst er det at bemærke, at korbygningens vestfag var indrettet med stolestader og tilsyneladende blev betragtet som en del af midtskibet, mens selve koret, afgrænset af korgitteret, udgjordes af det korte østfag (korforlængelsen).³³³ Endvidere ses døbefonten at være flyttet fra tårnrummet til søndre sideskibs vestfag, hvor den stod indhegnet af et fontegitter.

I 1702-03 blev der opsat stolestader i nordre sideskib, og i løbet af århundredet indrettedes et antal lukkede stole, hvoraf fire var placeret på et pulpitur i sydsiden, to på orgelpulpituret i vestenden. Endvidere blev belysningen forbedret, da jomfru Vita Biering og

arvingerne efter Anna Margrethe Helverskov i 1714-15 skænkede to lysekroner, som blev hængt op i korfagene. 1748-49 bekostede rådmand Knud Graae og købmand Hans Torbjørnsen en istandsættelse af inventaret (altertavle, prædikestol, korgitter, korbuekrucifiks og stolestader), og 1752 betalte nogle af byens skippere for maling af orgelfacaden. I hele perioden modtog kirken desuden gaver fra private i form af tekstiler, altersølv og dåbsudstyr. 1787 blev altertavlen og skriftestolene moderniseret i nyklassicistisk stil, og 1810 blev døbefonten flyttet til koret.

Forandringer i kirkerummet 1820-90. I første halvdel af 1800-tallet skete ganske omfattende ændringer. 1824 blev kirken ombygget af arkitekt Johan Hanck (s. 155). Under arbejderne blev koret angiveligt beskadiget, og efter en indsamling i menigheden blev denne del af bygningen nyindrettet og åbnet mod skibet, idet korgitteret blev borttaget og korbuekrucifikset, der havde 'stået' på det, blev placeret over døren til sakristiet. Altertavlen blev restaureret og altersranken fornyet, degnestolen flyttet og skriftestolene kasseret, mens prædikestolen blev drejet og forsynet med en ny opgang fra koret. Antallet af stolestader i korets vestfag synes reduceret, og stolestadegavlens topstykker blev savet af. Endelig anskaffedes en ny døbefont efter tegning af Johan Hanck, som dog kun stod i kirken i nogle årtier.

1833-34 blev stolestaderne fornyet, og der blev indrettet lukkede stole i arkadeåbningerne mellem midt- og sideskibene, således at der kun var passage på tværs af kirken i midtskibets 2. fag (jf. fig. 10). Året efter blev altertavlen helt ombygget og forsynet med et nyt altermaleri af H. Eddelien. Antagelig samtidig blev krucifikset borttaget. 1849 anskaffedes et nyt orgel, bygget af P. M. Gudme.

Hovedrestaureringen 1892-94. Som nævnt blev stort set hele det ældre inventar kasseret i forbindelse med den gennemgribende restaurering af bygningen; blot døbefonten og prædikestolen bevaredes, ligesom kor-buekrucifikset blev fundet frem og genophængt. I stedet for det kasserede udformede Storck et sammenhængende inventar med et stærkt fællespræg i formsprog og farvesætning, hvis inspiration synes hentet i form- og billedsproget i den europæiske og nordiske middelalder. Trods indgreb i inventaret i 1900-tallet er det endnu Storcks inventarmæssige dispositioner, der præger kirkerummet med det romansk inspirerede alterparti, den lave alterskranke, der adskiller korfagene, den restaurerede prædikestol og midtskibets stolestadebænke. 1894 blev korets vestfag desuden møbleret med bænke og stole langs væggene, ligesom der opstilledes stolestadebænke i sideskibene. I vestenden blev orgelpartiet fornyet, og hele kirken oplystes af hjulkroner.

Forandringerne i 1900-tallet skyldes primært bankfuldmægtig Knud Jølvers enestående generøse gaver.³³⁴ Ud over glasmalerierne (s. 167) bekostede han i 1940'erne og 1950'erne bl.a. udskiftning af hjulkronerne og kormøblelementet, bemaling af orgelpulpituret, restaurering af kirkeskibet og det lucoppidanske familieportræt, anskaffelse af en præsterækketavle samt i 1960 en dåbskande tegnet af arkitekt Mogens Koch og alterstager tegnet af arkitekt Rolf Graae. Endvidere bidrog han med en større sum til anskaffelsen af orglet i 1967, leveret af Marcussen & Søn med facade og pulpitur efter tegning af Rolf Graae.

ALTERBORD OG ALTERKLÆDER

Alterbord (fig. 80), 1894, tegnet af H. B. Storck og udført af Joakim Skovgaard sammen med den tilhørende alterprydelse (s. 175).³³⁵ Af egetræ med alterbordsplade og alterpodium af samme materiale. Bordets forside er inddelt i fem fag med skiftevis firkantede og cirkulære rammer om den figurative udsmykning. I midten ses Korslammet (fig. 82) flankeret af evangelisternes symbolvæsener: Tv. englen for Mattæus og løven for Markus, th. oksen for Lukas og ørnen for Johannes. På bagsiden af bordet er skabe med fyldingslåger. Bordets kant- og fodliste står i grønt og blå, mens

felternes rammer er umalede med smalle hvidlige profiler og røde knapper. De enkelte figurer er holdt i hvidt, brunt, grønt, blå og rødt på mørkeblå baggrund. En række dekorative detaljer er forgyldte. Bordets bagside er malet grågrøn. Bordet er beslægtet med det samtidige alterbord i Tveje Merløse Kirke (*DK Holbæk* 2002). Det står på et podium i tre afsæt, der på stødtrinene har malede ornamenter i blå og grønne nuancer.

†*Alterbord*, sekundært, muligvis samtidigt med opsætningen af †altertavle nr. 2 i 1603. Opmuret i ler af gamle, genanvendte munkesten. Bordets bageste del udgjorde en muret blok med frem-spring på begge sider, hvorpå †altertavlen hvilede.³³⁶ 1713 beklædte Anders Snedker bordet med brædder, så alterklædet ikke blev ødelagt af fugt,²⁰ og 1805 blev beklædningen fornyet ved snedker Lars Henningsen (†*alterbordspaneler*).¹³ Bordet blev nedbrudt 1892, det karakteriseredes da som 'en trækasse af ru brædder'.³³⁷ En †*alterbordsplade* af poleret granit, som angiveligt skulle være overført fra †Klosterkirken i forbindelse med dennes nedrivning, omtales ikke.³³⁸

Sidealterbord (fig. 64). Rekonstrueret 1892-94 på rester af et middelalderligt †*sidealterbord*, til dels med brug af ældre sten (s. 140). Alteret var viet til Skt. Birgitta (jf. s. 78). Opmuret af røde teglsten i tilslutning til apsismuren i søndre sideskib. Med hensyn til †*sidealterbord* viet til Skt. Gertrud (jf. s. 78) kendes ingen arkæologiske spor, men bordet vides fra skriftlige kilder at have stået i nordre sideskibs apsis.

Alterklæde (jf. fig. 64), 1960, skænket af afdelingssygeplejerske Anna Poulsen.³³⁹ Af uld; broderi med motiv af et kors i gylden ramme på blå bund samt indskrift med beige versaler »Herre vis mig vejen og gør mig villig til at vandre den«. På sidealterbordet i søndre sideskibs apsis.

†*Alterklæder*. 1) Antagelig senmiddelalderligt, omtalt 1576, af spraglet makay (uldstof).⁸⁸ 2) 1693, foræret af kgl. konfessionarius Peder Jespersen og hustru Bodil Madsdatter Friis sammen med †alterdug nr. 1 (jf. også †messehagel nr. 4, †messeskjorte nr. 1, gravsten nr. 3, †begravelse nr. I, 1). Af rød fløjel med guldkniplinger.¹³ Formentlig er det dette, der 1717 beskrives som værende i god stand og skænket for få år siden; 1725 beteg-

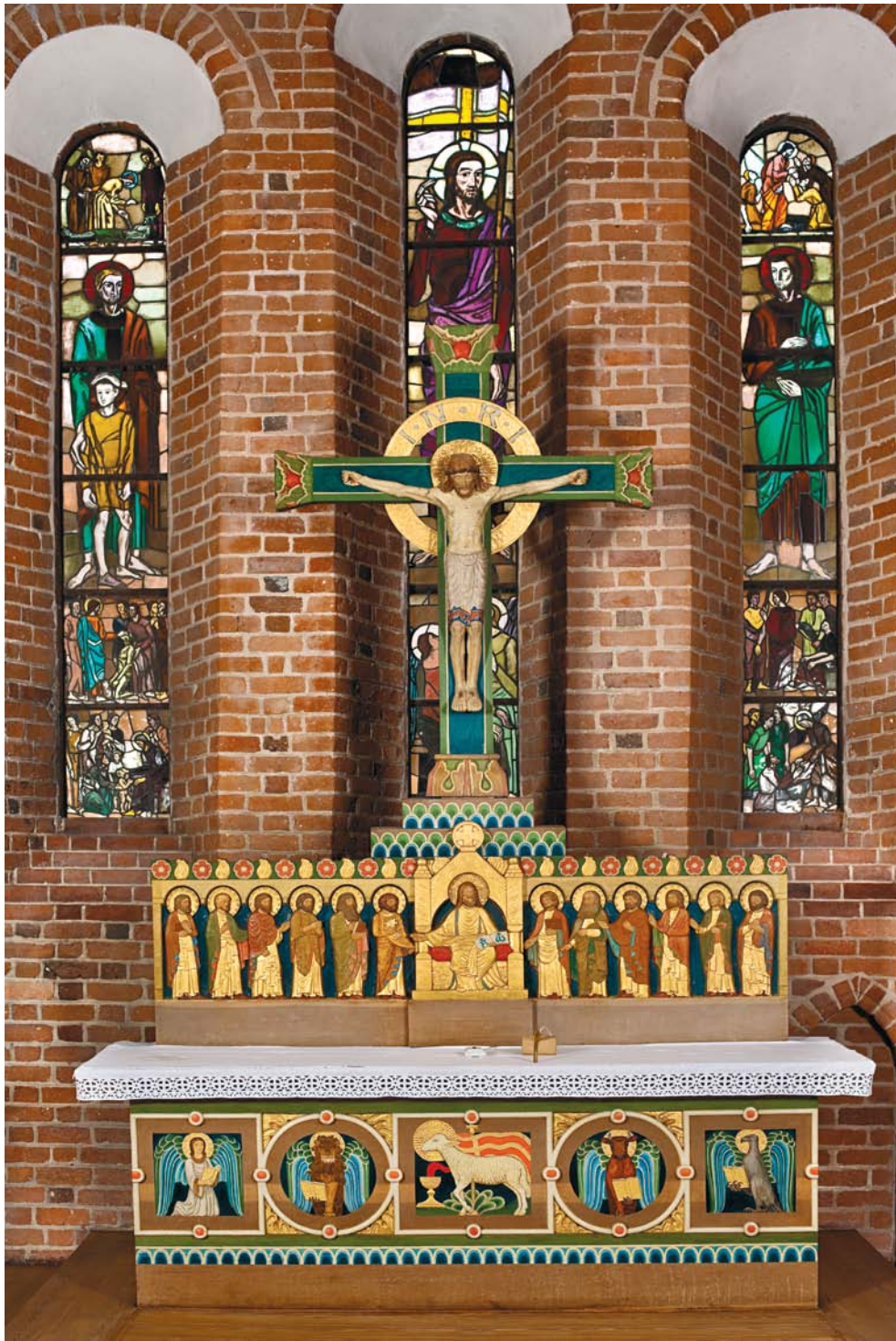

Fig. 80. Alterbord og alterprydelse, 1894, tegnet af H. B. Storck og udført af Joakim Skovgaard (s. 172 og 175). Glasmalerier i østgavl, 1940, tegnet af Kræsten Iversen (s. 168). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Altar and altar decoration, 1894, designed by H. B. Storck and made by Joakim Skovgaard. Stained glass window in the east gable, 1940, by Kræsten Iversen.

Fig. 81. Kristus. Detalje af alterprydelse (s. 175). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Christ. Detail from altar decoration.*

nes som nyt,⁷⁹ 1730 repareres med rødt bomulds-lærred og silke,⁷⁷ og som i *Danske Atlas* (1774) omtales som skænket af Peder Jespersens enke. Klædet fandtes endnu 1777. 3) 1708, af blomstret, ostindisk kattun (bomuld) og blegt horgarn, forsynet med farvede frynser forneden. Anskaffet, fordi det gamle alterklæde (muligvis nr. 1) var helt forrådneth, og fastgjort til alterbordet med messingsøm og hægter.²⁰ 1777 betegnet ubrugeligt.¹³ 4) 1764, skænket af en anonym giver i menigheden sammen med en *†*alterdug (nr. 4), en *†*knæleskammel (s. 179) og et *†*prædikestolsomhæng (nr. 3); beregnet til daglig brug. Af rødt, blomstret plys med kamelhårfrynser.³⁴⁰ 5-6) Fra 1814 omtales et alterklæde af rød fløjel med silkefrynser og et af grøn fløjel med guldgalon. Kasseret 1835.²⁰ 7) Før 1828, dette år overført fra *†*Klosterkirken sammen med en *†*alterdug.⁷⁷ 8) 1835, syet af skrædder C. Pedersen og anskaffet i

forbindelse med renoveringen af alteret (s. 178). Af rød fløjel med guldgalon. 1843 betegnet som ubrugeligt.³⁴⁰ 9) 1843, af rød fløjel med guldgalon og silkefrynser.³⁴⁰ 10) 1872, af rød fløjel med guldgalon og frynser.⁷⁷

Blandt de talrige *†*alterduge kan nævnes følgende, der blev skænket som gaver: 1) 1693, med hvide kniplinger, foræret af kgl. konfessionarius Peder Jespersen og hustru Bodil Madsdatter Friis sammen med *†*alterklæde nr. 2 med mere.¹³ 2) 1701, med hvide kniplinger, skænket i påsken af fornævnte.²⁰ 3) 1749, med hvidsøm, skænket af Ulrikka Eleonora Fibiger, enke efter løjtnant Peter König (jf. *†*prædikestolsbeklædning nr. 1, *†*begravelse nr. I,5).²⁷⁶ 4) 1764, med kniplinger, skænket af en anonym giver sammen med *†*alterklæde nr. 4 med mere.⁷⁸

Alttertæppe, 1980, vævet af Ester Bové Reintoft af uld i rosa og lyse nuancer.²⁶⁹ Nu på gulvet i nordre sideskib.

(*†*)*Alttertæppe*, o. 1930-40, uld, stramajbroderi med stiliserede liljer i rosa, orange, grønne og lyse farver på brun bund inden for en lys ramme. Opbevares i skab på alterbordets bagside.

*†**Alttertæpper*. 1) O. 1894, tegnet af Joakim Skovgaard, af okkergul felt med rosetter i fladsyning. 2) 1927-28, en kopi af nr. 1, syet af 'seks damer'.³⁴¹

Fig. 82. Korslammet. Detalje af alterbord (s. 172). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The Lamb of the Cross. Detail from altar frontal.*

ALTERPRYDELSER

Alterprydelse (fig. 80), 1894, tegnet af H. B. Storck og udført af Joakim Skovgaard sammen med alterbordet (s. 172).³³⁵ Af egetræ, bestående af et retabel med relieffer af Kristus (fig. 81) og de 12 apostle, alt kronet af et stort krucifiks i strålekrans med bogstaverne »INRI«. På korsstammens bagside årstallet »1894«. Farverne svarer til alterbordets med rig forgyldning på retabelt. Alterprydelsen har forbillede i de senromanske gyldne altre og krucifikser, ikke mindst Odderkrucifikset (DK Århus 2544 ff.), der synes at danne forlæg for korsenderens akantusbladduske.³⁴²

†*Altartavler*. 1) Senmiddelalderlig, omtalt 1589 af biskop Jacob Madsen. Den trefløjede tavle havde som midtbillede »Crucifix met Reffuere«, dvs. en træskåret Golgatafremstilling med Kristus på korset, flankeret af de to røvere, samt antagelig en række andre figurer. På sidefløjene var malet de 12 apostle (»de 12 Aposteler malet på Fløieler«). Ved Jacob Madsens besøg var tavlen nymalet.³⁴³ Den må være nedtaget 1603 i forbindelse med anskaffelsen af nr. 2. Dele af tavlen fandtes endnu 1755, men disse var uden årstal eller andre indskrifter.

2) (Fig. 85), udført 1603,¹³ men sidenhen ændret ved en række istandsættelser, til dels af gennemgribende art. 1835 indsattes således nye malerier i stor- og topstykket, herunder et (†)maleri, udført af Heinrich Eddelien og skænket af prins Christian Frederik (Christian VIII), daværende guvernør over Fyn og Langeland. Antagelig på samme tidspunkt eller ved en af de to forudgående renoveringer 1787 og 1824 udførtes det nyklassicistisk prægede, arkitektoniske rammeværk, der som en skærmfacade var placeret foran den ældre tavle, jf. ndf.

Altartavlen, hvis udformning i første række kendes fra ældre fotografier (fig. 84-85, 104 og 138), var arkitektonisk opbygget med et tredelt storstykke i to etager på et postament. Storstykkets øvre, lavere del over den kraftigt udkragede hovedgesims havde karakter af en attika, et velkendt led fra antikkens triumfbuearkitektur og siden anvendt både i renæssancen og i senere perioder. Øverst var en topgavl, formet som en seg-

Fig. 83. Kristi Opstandelse, 1835. (†)Alttermaleri, udført af Heinrich Eddelien og skænket af prins Christian Frederik (s. 176). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The Resurrection of Christ*, 1835. (†)Altar painting by Heinrich Eddelien, donated by Prince Christian Frederik.

mentbue og kronet af et kors med trepasender. De to etager var indrammet af spinkle søjler med glatte skafter i henholdsvis korintisk (nederst) og jonisk (øverst) orden. Både hovedgesimsen og den øverste gesims havde kronlister med tandsnit over glatte friser. En tilsvarende tandsnitprydet profil indrammede segmentgavlen.

Tavlens farveholdning var i den senest overleverede version ganske enkel. De vigtigste arkitektoniske led stod i hvidt med forgyldning af dekorative detaljer, mens selve rammeværket var sortmalet. Fire malerier udfyldte nedre etages midt- og sidefelter samt den øvre dels midtfelt; kun det førstnævnte er endnu bevaret (jf. ndf.). De tilhørende øvre sidefelter synes at have været ensartet sortmalede. På hovedgesimsens frise og på postamentet under midtfeltet var malede indskrifter i antikva med skriftsteder, henholdsvis Joh. 11,25 og Rom. 4,25, begge refererende til hovedbilledets motiv.

Fig. 84. Indre set mod øst før restaureringen. Foto i Svendborg Museum. – *Interior looking east, before the restoration.*

(†) *Altermaleri* (fig. 83), 1835, signeret og dateret i nedre højre hjørne af Heinrich Eddelien (»H: Eddelien 1835«).³⁴⁴ Maleriet, der viser *Kristi Opstandelse*, er udført i olie på lærred og måler 205×157 cm (lysmål 185×137 cm). Kristus ses stående i en regnbueomkranset lysglorie foran klippehulen. Han har himmelvendt blik, udbredte arme og sætter højre fod på den omvæltede gravsten. Han er indhyllet i det hvidlige ligklæde, der dog lader vunderne i hænder, side og højre fod synlige. Til højre knæler en hvidklædt engel i bøn, mens de to soldater ses til venstre, den ene sovende, hvorimod den anden gør en forskrækket gestus, blændet af stråleglansen. Maleriet, der som den eneste del af altertavlen blev bevaret efter hovedrestaureringen 1892–94, er ophængt på sakristiets østvæg.

† *Altermalerier*. Den tidligste omtale af altertavlens motiver fremgår af præsteindberetningen fra 1755,²³⁵ der enten kan referere til den oprindelige renæssanceudsmykning eller til en fornyelse gennemført 1748 (jf. ndf.). Ifølge beretningen viste tavlen på daværende tidspunkt lidelseshistorien, de fire evangelister og den hellige Nadvers indstiftelse. Det sidstnævnte motiv smykkede storstykkets hovedfelt,³⁴⁵ mens de fire figurer sammen med andre temaer fra lidelseshistorien kan have smykket storstykkets sidefelter eller topstykket.

1823 beskrives tavlen som forestillende »et Tempel, hvor de vigtigste Handlinger i Christi Liv ere forestillede; den er malet 1787«.³⁴⁶ Hermed hentydes sandsynligvis til tavlens istandsættelse nævnte år af maler Lange (jf. ndf.), der ikke blot kan have nystafferet rammeværket, men også

Fig. 85. †Altartavle nr. 2, 1603, med senere tilføjelser (s. 175). Foto i Svendborg Museum. – †Altarpiece no. 2, 1603, with later additions.

udført nye altermalerier. Hvorvidt tempelasso-ciationen alene hentyder til maleriernes staffage-arkitektur eller også til en fornyelse af det arkitektoniske rammeværk, fremgår dog ikke klart.

I tavlens seneste udformning, der i det mindste for stafferingens vedkommende gengiver tilstanden efter den gennemgribende renovering 1835, udfyldtes sidefelterne i nedre etage af illusionistisk malede figurer i grisaille af Paulus med sværdet (tv.) og Johannes Evangelisten med giftbægeret (th.). Førstnævnte var udført efter Thorvaldsens statue i Vor Frue Kirke i København (*DK KbhBy* 1, 216),³⁴⁷ hvorimod Johannes afviger fra mestrens kendte versioner af denne figur.³⁴⁸ Figureerne var indrammet af nicher, foroven smykket med en bladværksbaldakin i gotisk stil (fig. 138), der dog senere blev overmalet (fig. 84–85 og 104). I attikaetagens midtfelt var indsat et indrammet grisaillemaleri af Kristus, der velsigner børnene, udført efter Thorvaldsens relief (1806–08) på døbefonten i Brahetrolleborg Kirke (Sallinge Hrd.).³⁴⁹ Endvidere omfattede udsmykningen ifølge Storck 'påmalede, meget slette udførte ornamenter og tegnene for evangelisterne'.³⁵⁰

Tilblivelse og senere ændringer. Renæssancealtertavlen var udført 1603, da Jesper Maler dette år modtog 10 daler for sit arbejde, der principielt både kan have omfattet det udkårne og det staferede.³⁵¹ Som tavlen fremtrådte i sin seneste version, var den imidlertid klart præget af yngre bearbejdnings. Som anført af Magdahl Nielsen oktober 1892 viste det sig således ved alterets nedtagning, »at det nuværende (alter) var lagt uden paa et tidligere (...)«, idet dog begge dele var i en temmelig miserabel tilstand (jf. ndf.).²⁸⁰ Efter alt at dømme var en sekundær opbygning ligesom en skærmfacade placeret foran den ældre (vel oprindelige) tavle. Alligevel kan det ikke udelukkes, at renæssancealtavls arkitektoniske struktur blev gentaget i den senere komposition. Et eksempel på en opbygning i to etager med storstykke og attika samt skiftende søjleordner og topgavl med segmentbue genfindes f.eks. i Ribe Domkirkes (†)altertavle fra 1597 (*DK Ribe* 410), om end dennes topstykke savnes i Svendborgtavlen. En anden mulighed var en mere traditionel opbygning med tredelt storstykke, enkelt topstykke

og topgavl i lighed med den samtidige altertavle fra Svendborg Vor Frue Kirke, udført 1604, ligeledes af Jesper Maler. Hvorvidt tavlen i Skt. Nikolaj Kirke som de ovennævnte også havde sidevinger og anden dekorativ skulptur, er tænkeligt, men udokumenteret, lige så lidt som den oprindelige, utvivlsomt farverige renæssancebemaling kendes.

1748 blev altertavlen istandsat på købmand Hans Torbjørnsens bekostning (jf. s. 171).²⁷⁶ Ved denne lejlighed kan altermalerierne være blevet fornyet (jf. ovf.). I samme forbindelse er sandsynligvis blevet anført den pietistisk prægede indskrift, der nævnes 1755:³⁵²

»See her o Kiære Siæl,
hvor venlig Jesus byder
Hver Syndebunden Træl,
til Naadens Søde Bord
Og der antager dem,
som villig ham adlyder
og gaaer bodfærdig frem,
bestyrket ved Guds ord.«

Præsteindberetningen omtalte samtidig tavlen som 'en køn opført bygning, der er siret med pilastre og fem [!] høje piller, som bærer overdelen', hvilket kunne tolkes som en mulig hentydning til renæssancealtavls udsmykning med både søjler og pilastre og til dens struktur i to etager.

1787 blev altertavlen moderniseret i nyklassicistisk stil samtidig med tskriftestolene (s. 196). Der blev rejst et stillads omkring den og opsat ornamenter i form af urner og rosetter, leveret af Christian Drejer, ligesom der måske blev udført et eller flere nye malerier (jf. ovf.). Arbejdet blev udført af snedker Hans Christensen og maler Lange.³⁵³

I forbindelse med Hancks ombygning af kirken 1824 blev alteraltavls træværk nymalet og forgyldt.³⁵⁴ Kun godt 10 år senere og formentlig motiveret af prins Christian Frederiks donation af det nye altermaleri 1835 blev tavlen gennemgribende istandsat. Istandsættelsen er kun sparsomt dokumenteret, men det nævnes, at snedker S. Lang 'forandrede tavlen efter tegning og overslag' samt udførte en hulkelsramme til maleriet, dvs. Eddeliens billede, der særligt var fragtet hertil med skib, alt til et samlet beløb på 63 rigsdaler.²⁰ Samtidig betaltes malerne Berg og Hans Fr. Traholt 60 rigsdaler for at male den;²⁰ sidstnævnte

malede tavlen tre gange med oliefarve, forgyldte de to indskrifter og listen om maleriet samt overtrak søjlerne med matfernis og selve maleriet med kopalfernis. Hvem af de involverede, der udførte de illusionistiske malerier i stor- og topstykket, fremgår imidlertid ikke. Det fornyede alter blev særligt indviet 27. juli 1835 ved en festkoncert.⁷⁹ 1840 tilføjede snedker Lang topprydelsens kors.⁷⁷

1860 dekoreredes alteret af maler L.V. Berth.³⁵⁵ 1871 blev søjlebaser, kapitæler, kors og inskriptioner forgyldt med ægte guld, og der blev malet nicher 'om' apostelfigurerne, måske en overmaling af stavværksbaldakinerne, der erstattedes med illusionistisk malede nicherum bag de to apostle; arbejdet blev udført af malerne J. Chr. Fich og Berth.⁷⁷ Oktober 1892 blev altertavlen nedtaget og midlertidigt henlagt på præstegårdens loft, idet altermalerierne, heriblandt Eddeliens billede, særskilt kom til rådhusets loft. Magdahl Nielsen betegnede dog allerede ved nedtagelsen både altertavlens ydre og indre (ældre) del som værende i 'en halvrudden og temmelig ynkelig tilstand' og næppe brugbar, en karakteristik, som Storck gentog, idet han dog samtidig konkluderede, at det

ville være 'omtrent umuligt' at sammenføre og genopstille delene.³⁵⁶ Selvom borgmester Torkild P. Lund endnu ved nedtagningen afviste, at tavlen skulle udskiftes med en ny,³⁵⁷ ændredes beslutningen dog to år efter, og alt blev derfor, bortset fra hovedbilledet, uden videre kasseret.

†*Alteromhæng(?)*, 'forhæng' (jf. Ribe Domkirke, DK Ribe 403), middelalderligt, omtalt 1576, af spraglet makay (uldstof); samhörørende med †alterklæde nr. 1.³⁵⁸

†*Sidealterfigur*, middelalderlig. 1809 beskrevet som »et Maria Billede med Kristus paa Armen men af uselt Arbeide i Træe«. ⁵⁸ Muligvis fra †Vor Frues Alter (s. 78).

Knæleskammel, 1894,¹⁷⁸ af eg, polstret med brunt skind.

†*Knæleskammel*. 1764, skænket af et anonymt medlem af menigheden sammen med †alterklæde nr. 4 med mere. Af fyrretræ, betrukket med grønt klæde. Til at lægge over skamlen fandtes et tæppe af rød blomstret plys med kamelhårsfrynser.³⁵⁹ Skamlen blev ombetrukket 1824,⁷⁷ og 1835 anskaffedes et betræk af rød fløjel med guldgaloner, svarende til †alterklæde nr. 8.⁷⁹

Fig. 86. Alterkalk, senmiddelalderlig, med tilhørende disk fra 1844 (s. 180). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Chalice, late medieval, with associated paten from 1844.*

Fig. 87-88. 87. Oblatæske, 1696, skænket af prokurator og hattemager Jacob Jensen Samsing og hustru (s. 181). 88. Detalje (bunden) af oblatæske. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 87. *Wafer box, 1696, donated by Jacob Jensen Samsing, procurator and hat-maker, and his wife.* 88. *Detail (base) of wafer box.*

ALTERSØLV

Altersæt. 1) *Kalken* (fig. 86) består af senmiddelalderligt skaft og knop, mens fod og bæger er fornyet 1844 ved J. F. Edsberg. Formentlig skæn-

ket af et medlem af Hardenberglægten (jf. ndf.). Den 24 cm høje kalk har cirkulær fod i to afsæt hvorimellem en blad bort, sekssidede skaftled og knop med seks rudebosser mellem bladtunger. På skaftled og rudebosser er graverede minuskler

Fig. 89. Sygesæt nr. 2, 1859 (s. 182), med disk fra sygesæt nr. 1, 1629 (s. 181). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Sacramental set for the sick no. 2, 1859, with paten from sacramental set for the sick no. 1, 1629.*

på skraveret baggrund; på leddene foroven »(ave) maria [gra]«, forneden »tia plena« (hil dig, Maria, fuld af nåde), på bosserne »ihesus« (Jesus). Prægningen af enkelte bogstaver er utydelig, hvorfor der må tages visse forbehold for læsningen.³⁶⁰ Bægeret er glat med profileret mundingsrand. På standkanten er der tre mesterstempler for J. F. Edsberg (*Bøje* nr. 4491 og 4492).

Kalken er tidligst omtalt i 1576-inventariet.⁸⁸ Ifølge præsteindberetningen fra 1755 var foden udsmykket med to ulvehoveder i blå felt, antagelig slægten Hardenbergs våbenskjold anbragt som et givermærke,³⁶¹ og under bunden var en indskrift: »Anno 1654 Stc. Lauritz Dag er denne Kalck forbedret i H: Lauritz Helvads Tiid. Hans Wrids Goldt-Smidt«. ²³⁵ 1837 udførte guldsmed Peder Harder en mindre reparation,⁷⁷ og 1844 blev foden og bægeret omstøbt af J. F. Edsberg, hvorved en ældre reparation, der var udført med bly, blev fjernet.²⁷⁸ Den tilhørende *disk*, omtalt 1576,⁸⁸ blev omstøbt 1844 sammen med bægeret. Den måler 17 cm i tværmål og har riflet mønster om fanens yderkant; under bunden er et udvisket stempel. Altersættet opbevarede sammen med alterkanden i et *†skrin*, anskaffet 1860, af poleret mahogni, foret med rød fløj og forsynet med lås. Skrinet stod hos præsten.²⁰

2) Nyere, af sølvplet. *Kalken*, 24 cm høj, har cirkulær, profileret fod og tilsvarende skaft med fladtrykt midtknop samt glat bæger. *Disken* måler 19 cm i tværmål. Benyttes ved tjenester uden for kirken.

†*Diske*. 1-2) Omtalt 1576, af tin.⁸⁸

†*Kalkklæder*. 1) 1678.¹³ 2) 1713, af silke.¹³ 3) 1734, af silke.²⁰ 4) 1746, af hvid silke, foræret af Erich Gudme.²⁰

Oblatæske (fig. 87-88), 1696, skænket af prokurator og hattemager Jacob Jensen Samsing og hustru sammen med *†vinflaske* nr. 2.³⁶² 4 cm høj, 8 cm i tværmål, med ciseleret udsmykning i form af firbladede rosetter med vekslende spidse og fligede blade. På det let hvælvede låg er giverindskrift med graveret skriveskrift: »Til Guds ære oc Nicolai Meenighed i Suendborig Till Sæligheds Reter Brug er af Jacob Jensen Samsing ib(i)d(e)m. Denne Esche gifuen d: 11 Julij 1696«. ³⁶³ Under bunden er to mesterstempler for Claus Lauritzen

Fig. 90. Sygesæt nr. 1, 1629, skænket af Christen Pedersen Hellevad og hustru Ellen Willumsdatter (s. 181). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Sacramental set for the sick no. 1, 1629, donated by Christen Pedersen Hellevad and his wife Ellen Willumsdatter.*

Lave, København (*Bøje* nr. 142);³⁶⁴ endvidere er der graveret en bredskygget hat med bånd om pulden mellem to sammenbundne palmegrene samt en vægtangivelse: »W: 6 Lod – 1 q« (fig. 88).

Sygesæt. 1) 1629, skænket af Christen Pedersen Hellevad og hustru Ellen Willumsdatter.¹³ Bestående af kalk og disk. Den 14 cm høje *kalk* (fig. 90) har sekstunget fod, som hviler på en tilsvarende fodplade med rombesmykket standkant. På en af foddungerne er pånippet en støbt krucifiksgruppe, og på hver side af denne er graveret et skjold, tv. med den mandlige givers bomærke, th. med Jesumonogram »IHS«. Endvidere trelinjet versalindskrift: »Denne kalc och disk hafver ieg

Fig. 91. Alterkande nr. 1, 1771, skænket af Jesper Friis og hustru Anna Ribers (s. 182). Foto Arnold Mikelsen 2010. – *Altar ewer no. 1, 1771, donated by Jesper Friis and his wife Anna Ribers.*

Christen Perssøn Hellevad och min hvsstru Ellen Villwmsdaater forerred til S Nicolai Kirke Gvd til erre anno 1629«. Skaftleddene er sekskantede med flad knop hvorpå rudebosser med reliefversaler »Ihesvs«. Glat bæger. *Dysken* (fig. 89) måler 10 cm i tværmål og har på fanen en firbladet roset i cirkelslag med bogstaverne »INRI«. Sættet blev repareret 1678,¹³ og 1724 udførtes en reparation på skaffet.²⁰ Sættet er nært beslægtet med sygesæt i Svendborg Vor Frue og Bjerreby kirker, og er formentlig udført i et værksted i Svendborg.³⁶⁵

2) (Fig. 89), 1859, bestående af kalk og oblatæske. Den 16 cm høje kalk har cirkulær, profileret fod, som ved overgangen til skaftet er smykket med guirlander og kors. Skaft og midtknop har stavværkslignende dekoration, og på bægeret ses et kors med trepasender. På standkanten er tre stempler, det ene Københavnsmærke 1859, de to andre utydelige. Tilsvarende stempler ses ved bægerets munding. Under bunden indskrift med

skriveskrift: »Til Pastor E. Warborg fra Asminde-rød, og Grønholt Sogne 1859«. Oblatæsken, 2,5 cm høj, 5 cm i tværmål, er cylindrisk med let hvælvet låg, på korpus er påsatte englehoveder hvorimellem guirlander. Sættet må være med-bragt til kirken af Emil Warburg ved hans tiltræ-den som sognepræst 1859 (jf. alterstager nr. 2; mindetavle nr. 3).

†*Sygesæt*, 1712, udført af Peter Kandestøber. Sættet, der var af tin, bestod af kalk og disk og anvendtes af kapellanen.²⁰

Alterkander. 1) (Fig. 91), 1771, skænket af Jesper Friis og hustru Anna Ribers.⁷⁸ Den 23,5 cm høje kande har pæreformet korpus, som hviler på tre spinkle ben, og hvælvet låg med blomsterknop. Ben og hank har bladdekoration. På korpus er givernes navne samt årstallet for donationen gra-veret med skriveskrift: »Jesper Friis Anna Ribers Ao 1771«. Under bunden mesterstempel for Ja-cob Schouw (*Bøje* nr. 659) og Christian Werum (*Bøje* 154), begge København, Københavnsmær-ke 1771, guardejnmærke for Christopher Fabri-tius og månedsmærke vædderen. Istandsæt 2001 af sølvsmed John Rimer.

2-3) 2006, udført af glasblæser Bente Sonne, Svendborg. To kander af rosafarvet glas, 20 cm høje.

†*Alterkander* og *vinflasker*. 1) 1576 er omtalt en vinflaske af tin,⁸⁸ 1717 karakteriseret som firkan-tet.¹³

2) 1696, skænket af prokurator og hattemager Jacob Jensen Samsing og hustru sammen med oblatæsken (se denne).¹³ Den lille, ottekantede flaske var udført af sølv og vejede angiveligt 45 lod.²⁰ 1728 var flasken ubrugelig, og 1736 blev den omsmeltet til †nr. 3.⁷⁷

3) 1736, udført af sølvet fra †nr. 2 med tillæg af nyt sølv. 1741 blev kanden indvendig forgyldt.²⁰ Solgt på auktion 1811.²⁰

Ske, nyere, 12 cm lang, det ornamenterede skaft afsluttes med en tom medaljon. På bagsiden tre stempler, det øverste med tre tårne, det midterste med »CAR«, det nederste ulæseligt.

Et †*bæger* af sølv, foræret til kirken af ritmester Ditlev Nissens enke (jf. †begravelse nr. I,2, †grav-udstyr s. 229), omtales kun 1669 og er formentlig solgt. Bægeret vejede 18 lod.¹³

Fig. 92. ★Alterstager nr. 1, 1847, formgivet af billedhugger C. C. Peters (s. 183). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Altar candlesticks no. 1, 1847, made by sculptor C. C. Peters.*

ALTERUDSTYR OG ALTERSKRANKER

Alterstager. ★1) (Fig. 92), 1847, efter udkast af billedhugger C. C. Peters og leveret gennem hofgørtler H. Dalhoff, København, for 151 rigsdaler.²⁰ Af messing, 72 cm høje. Stagerne, hvis tresidede, konkave fod består af et højt postamentsfelt med midtrosetter, hvilende på tre løvefodder hvorimellem gennembrudte ranker, er udformet som en glat søjle med akantusbasis, -prydbælte og -lyseskål. De svarer til C. C. Peters' alterstager til Vor Frue Kirke i København (*DK KbhBy* 1, 186), om end stagerne i Svendborg er lavere.³⁶⁶ 1849 leverede bogbinder Worm to 'fodder', betrukket med fløjel og guldborter, til stagerne.²⁰ De stod på alteret til restaureringen 1892-94 (jf. fig. 85), siden på det rekonstruerede sidealter i søndre sidekapel. Nu i præsteboligen.

2) (Jf. fig. 85), 1883, skænket af sognepræst Emil Warburg (jf. sygesæt nr. 2; mindetavle nr. 3).⁷⁷ Af

sølvplet, 44,5 cm høje, med tre arme, benyttet på alteret sammen med ★nr. 1.

3) (Fig. 93), 1894, tegnet af H. B. Storck, udført af bronzestøber Oluf Schieltved, København, og bekostet af frimurere.³⁶⁷ De 34 cm høje stager af bronze er udført i sengotisk stil med fod, hvilende på tre støtter, cylinderskaf med to profilerede skafringe og stor lyseskål med tunget afslutning. Om foden er graveret indskrift med majuskler: »St. Nicolai Kirke 1894«.

4) 1960, tegnet af Rolf Graae og skænket af Knud Jølver. 12 cylindriske lysholdere af sølv, 8,5 cm høje, med flade lyseskåle, der er fæstnet parvis på rektangulære glasplader. Under bunden masterstempel for Anton Michelsen, København. Til opstilling ved alterbordets forreste kant, repræsenterende de 12 disciple.³⁶⁸

†*Stager.* 1-3) Omtalt 1576,⁸⁸ af messing. Fra 1634 omtales kun to stager,³⁶⁹ og 1728 var den ene i stykker.²⁰ Midt i 1800-tallet blev stagerne erstattet af ★nr. 1; de omtales sidste gang 1877.⁷⁷ 4-5) Omtalt 1576, af jern.⁸⁸ 6-7) Omtalt 1576, to 'blussestager', dvs. brudestager.³⁷⁰ 8) Omtalt 1634, en 'lysekærte' (dvs. lysestage).³⁶⁹

To *altervaser*, 1931, tegnet af Valdemar Vaaben³⁷¹ og ifølge indskrift under bunden »Skænket Sct. Nicolai Kirke i Svendborg 29-3-1931 af kirkens værge Emil Petersen og hustru Emilie født Kaas«. Af sølv, 20 cm høje, i skønvirkestil. Under

Fig. 93. Alterstager nr. 3, 1894, tegnet af H. B. Storck (s. 183). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Altar candlesticks no. 3, 1894, designed by H. B. Storck.*

bunden mesterstempel for L. Billing, Svendborg, Københavnsmærke 1931 og guardejnmærke for Christian F Heise.

Alterbog. Frederik II-bibel, 1589, i indbinding af brunt læder fra 1757.³⁷² På forsiden præget versalindskrift: »St. Nicolai Kirkes bibel i Svendborg repareret 1757«, på ryggen »Biblia« med forgyldte versaler. Biblen omtales ikke i kirkens inventarier.

Blandt de *†alterbøger* kan nævnes: 1-3) Tre, efter alt at dømme middelalderlige, liturgiske bøger er omtalt 1576 med betegnelsen 'gamle'. Bøgerne omfattede et missale (messebog) på papir samt en psalter (bønne- eller salmebog) og et graduale på pergament.⁸⁸ 4) 1630 anskaffede kirken et eksemplar af Hans Thomesens salmebog.⁸⁷ 5) 1635 købte kirken en Christian IV-bibel for 14 sletdaler.¹³ Siden starten af 1700-tallet blev den betegnet som værende i dårlig stand med udrevne blade.³⁷³ 1830 ønskede man at sælge 'den gamle bibel', dvs. denne eller den følgende. 6) 1657 anskaffedes et eksemplar af Hans Svanes danske bibel for 6½ sletdaler.¹³ 7) 1699 indkøbtes et

graduale, som blev indbundet af bogbinder Jens Krøger i Rudkøbing og forsynet med bogstaver på bindet samt remme.¹³

†Bogstol, omtalt 1729, da den blev repareret af Daniel Sandstrøm. Benyttet til gradualet.²⁰ 1745 blev en lille bogstol i sakristiet repareret, muligvis den samme, der i så fald endnu fandtes 1823.³⁷⁴

†Røgelseskar, middelalderligt, omtalt 1576, af kobber.⁸⁸ Karret var endnu i behold 1634, men blev kasseret før 1684.⁸⁷

Et låg fra et (*†*?)*oliegemme* (chrismatorium), middelalderligt, kendes fra en tegning fra o. 1915 (fig. 94), men det er uvist, om det er bevaret i dag.³⁷⁵ Låget hørte til en beholder med tre rum dannet af tre cylindre sammenstillet i trekløverform.³⁷⁶ Det havde spor efter hængsel og lukke i form af to modsat anbragte tapper, og på oversiden sås tre formentlig graverede minuskler: s, i og c for hver af de tre slags indviet olie, som anvendtes ved præstens salvinger.³⁷⁷

Messehagler. 1) (Fig. 95), o. 1900, angiveligt af russisk oprindelse.³⁷⁸ Skjoldformet, af hvid fløj med rødt for, kantet med smalle guldgaloner. På forsiden et bånd af brede guldgaloner med rigt guldbroderi af blomster og blade, på bagsiden et tilsvarende kors; i korsskæringen er påsyet et lam, der ligger på en bog, hvorfra der hænger segl (Åb. 5); lammet er udført af sølvtråd og -plade. Sekundær lynlås på skulderen. Tilhørende stola af lilla og hvid silke, kantet med guldgaloner. For enderne er guldfryns. 2) (Fig. 96), 1924.¹⁷ Skjoldformet, af lilla fløj med hvidt for, kantet med guldgaloner og med tilsvarende kors på rygside. 3) 1956.¹⁷ Skjoldformet, af hvid silkebrokade med gyldent for, kantet med smalle guldgaloner. Forsiden er prydet med et bånd med Jesumono-gram samt kors i cirkelslag, rygside med et kors, alt af påsyede, smalle guldgaloner. På rygstykkets inderside er med skriveskrift broderet »EAW 1956«. 4-5) 1998 og 2003, henholdsvis af grøn og lilla uld med korsudsmykning af gyldne bånd på for- og rygside samt gyldent for. Udført af Gro Aga Sachse, Vævegaarden.

†Messehagler. 1-2) Muligvis senmiddelalderlige, omtalt 1576, den ene af grøn fløj, den anden af blå damask.⁸⁸ 3) Før 1684, da omtalt som 'gammel'. Af atlask (silkestof) med gyldent blomster-

Fig. 94. Låg fra (*†*?)*oliegemme*, middelalderligt. Tegning af Valdemar Vaaben (s. 184). – Lid of a (*†*?)*chrismatorium* (container for consecrated oil), medieval. Drawing by Valdemar Vaaben.

Fig. 95-96. 95. Messehagel nr. 1, o. 1900 (s. 184). 96. Messehagel nr. 2, 1924 (s. 184). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 95. *Chasuble no. 1, c. 1900*. 96. *Chasuble no. 2, 1924*.

mønster.¹³ Repareret 1730; 1764 betegnet som ubrugelig.²⁰ 4) 1702, skænket af kgl. konfessionarius Peder Jespersen og hustru Bodil Madsdatter Friis (jf. *†alterklæde* nr. 2 med mere), 'meget ypperlig med guld forarbejdet'. Af rød damask med mønster af gyldne blomster samt kors af guldkniplinger ('Point d'Espagne') på ryggen; for af rød silketaft.³⁵⁹ Repareret 1757 og 1773.²⁰ Nok denne, der 1811 blev solgt på auktion.⁷⁷ 5) 1759, skænket af Hans Torbjørnsen og hustru Anna Catharina Johansdatter sammen med *†prædikestolsomhæng* nr. 2 (jf. *†lukket stol* nr. 4 og 10).³⁷⁹ Af rød fløjl med kors af guldgalonier på ryggen.³⁵⁹ Solgt på auktion 1835.²⁰ 6) 1805, delvis bekostet af madam Schiøtt og syet af skrædder Poul Flindt. Af grøn fløjl med guldtresser.²⁰ 1834 blev hagelen forsynet med et underfor af shirting (bomuldsstof); året efter solgt på auktion sammen med *†nr.* 5.³⁸⁰ 7) 1836, anskaffet i anledning af 300-året for reformationen og syet af skrædder C. Pedersen.

Af rød fløjl med guldgalonier og for af rødt sirts (bomuldsstof).²⁷⁸ 1847 blev hagelen 'forstørret' med karmoisinrød silkefløjl.⁷⁷ 8) 1872,²⁰ af rød fløjl med guldgalonier. 1924 blev den erstattet af messehagel nr. 2.

Blandt de talrige *†messeskjorter* kan nævnes følgende, skænket til kirken som gaver: 1) 1702, skænket af kongelig konfessionarius Peder Jespersen og hustru Bodil Madsdatter Friis (jf. *†alterklæde* nr. 2 med mere). Af warendorfer-lærred med kniplinger ved handleddene og i halsen.³⁵⁹ 1747 var den ganske brøstfældig.⁷⁷ 2) 1748, skænket af rådmand Borrings enke, Catharine Weigner (jf. *†lukket stol* nr. 5, *epitafium* nr. 1).⁷⁸

Alterskranke (jf. fig. 49 og 97), 1894, tegnet af H. B. Storck og nært beslægtet med den samtidige skranke i Tveje Merløse Kirke (DK Holbæk 2996). Den 86 cm høje, lige skranke er udført af fyrretræ i otte fag, inklusive en låge i hver side. De enkelte fag har lave søjleskafter med forholds-

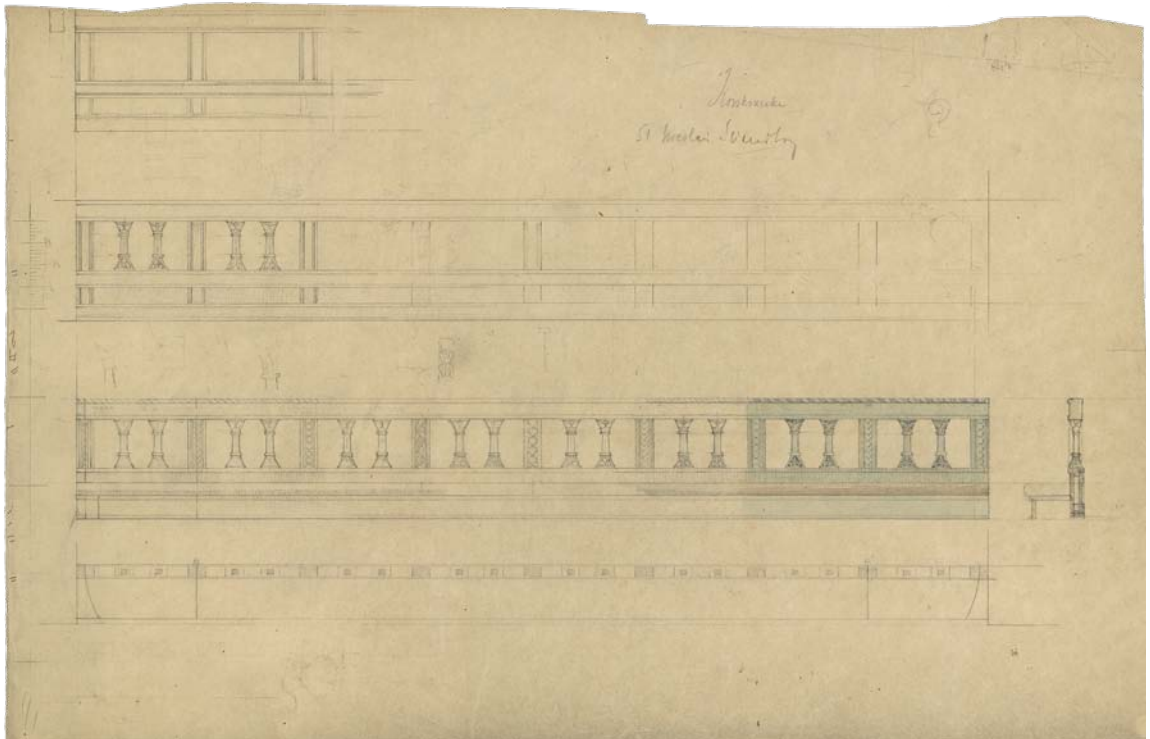

Fig. 97. Forslag til alterskranke, 1892-94 (s. 185). Tegning af H. B. Storck. I NM. – *Proposal for altar rail, 1892-94. Drawing by H. B. Storck.*

vis store baser og kapitæler, smykket med stiliserede blomster; langs håndlistens forkant er en tovsnoning. Bemalingen er grøn med blå, rosa og hvide detaljer. *Knæfaldet* er betrukket med brunt skind.

Malerarbejdet, der oprindelig var udført af dekorationsmaler H. F. Svendsen, København,³⁸¹ blev istandsat 1980.⁷¹ Skranken er opstillet tværs over koret mellem dettes to fag.

†*Alterskranker*. 1) 1681 blev der købt træ til alterfoden (dvs. knæfaldet), og murermesteren blev betalt for at udføre arbejdet.¹³ Formentlig har der været tale om en muret og træbeklædt konstruktion. 1756 blev den istandsat af Christen Snedker og betrukket med læder.²⁰

2) (Jf. fig. 84-85), 1824, opsat i forbindelse med istandsættelsen af koret.⁷⁹ Den ovale skranke var udført af træ og bestod af slanke tæstillede balustre samt en glat håndliste. 1844 blev balustrene malet bronzefarvede og overliggeren mahognifarvet af maler J. Andersen.²⁷⁸ Knæfaldet var betrukket med fløjl.

DØBEFONT OG DÅBSUDSTYR

Døbefont (fig. 98), senromansk, af gotlandsk kalksten, ca. 118 cm høj. Kummen, 55 cm i tværmål, tilhører den rundbuede bægerbladstype (Mackeprang, *Døbefonte* 413); en såkaldt Paradisfont.³⁸² Den er smykket med rundbuede, tungeformede felter i lighed med bægerbladene på en blomst. Foden er firesidet med afrettede hjørner og har foroven et vulstformet led. 1820 blev foden malet af Hans Madsen.²⁰ 1859 blev fonten 'hugget og afpuddset' af stenhugger Jørgen Nielsen; formentlig har foden på dette tidspunkt fået sin nuværende form.³⁸³

1589 stod fonten i tårnrummet.³⁸⁴ I 1700-tallet var den i søndre sideskibs sydvesthjørne (jf. fig. 71), 1810 blev den flyttet til koret.³⁸⁵ Antagelig erstattedes den 1824 af *†døbefont*, men blev i begyndelsen af 1860'erne atter taget i brug.³⁸⁶ Efter restaureringen 1892-94 blev den opstillet foran nordre sideskibs apsis (jf. fig. 74).³⁸⁷ Nu i tværgangen foran koret, tæt ved prædikestolen.

†*Døbefont*. 1824, udført efter tegning af Johan Hanck. Fonten kendes kun fra en liste over arbejder, der blev udført i forbindelse med renoveringen 1824 ('der blev udført en ny døbefont efter stiftsbygningskonduktørens tegning'),⁷⁹ og dens form og materiale er ukendt. En udgift 1832 til at 'male og bronzere' fonten kan teoretisk set også hentyde til den middelalderlige font.⁷⁷

Dåbsfæde. 1) 1724, skænket af Helle Trolle, gift med Jørgen Henning Valkendorf til Klingstrup, der døde juleaften samme år, sammen med †bord nr. 3 og †flysearm nr. 2.³⁵⁹ Af messing, 56 cm i tværmål.

2) 1900, tegnet af H. B. Storck og skænket af frimurere.³⁸⁸ Af sølv, 41 cm i tværmål. I bunden et portræt af den velsignende Kristus, omgivet af de græske bogstaver alfa og omega, på fanen indskrift med majuskler: »Ieg er alpha og omega begyndelsen og enden« samt ved kanten »St. Nicolai Svendborg«. Under bunden »Anno 1900« og mesterstempel for Alfred Dragsted, Køben-

Fig. 98. Døbefont, senromansk (s. 186). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Baptismal font, late Romanesque*.

Fig. 99. Dåbskande nr. 2, o. 1920, tegnet af Siegfried Wagner (s. 187). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Baptismal ewer no. 2, c. 1920, designed by Siegfried Wagner*.

havn, guardejnmærke for Simon Groth og Københavnsmærke 1900.

†*Dåbsfæde*. 1) O. 1550, formentlig af tysk eller nederlandsk oprindelse, udført af messing. I bunden sås en fremstilling af det habsburgske kejservåben (en kronet, flakt ørn med våbenskjoldet på brystet) omgivet af en ulæselig indskrift, gentaget fire gange.³⁸⁹ Fadet, der omtales fra 1684,¹³ var af en velkendt type, bl.a. repræsenteret i Odense Vor Frue Kirke (DK Odense 1103). Det synes at have været i behold endnu i 1870'erne.

2) 1849, leveret af kobbersmed Lindegaard. Af messing, 'mindre'.²⁰

Dåbskander. 1) O. 1875, 31 cm høj, af sort porcelæn med guld Kors på korpus og tilhørende, hvidt låg. Stemplet under bunden med Bing & Grøndahls firmamærke.

2) (Fig. 99), 1920, udført efter tegning af billedhugger Siegfried Wagner 1901 eller lidt tidligere til Mogens Ballins værksted.³⁹⁰ Af tin, 32 cm høj, i skønvirkestil. Kanden har rund fod, leddelt, ko-

nisk korpus og kantet hank. På korpus graveret blomstermotiv. Under bunden stempel for Hans Peter Hertz (»HPH«), samt »Danmark« og »2019« (dvs. 1920).³⁹¹ Tilsvarende kander findes i Vær (DK Århus 4884), Ringkøbing (DK Ringkøbing 103) og Assens (Odense Amt) kirker.

3) 1960, tegnet af arkitekt Mogens Koch og skænket af Knud Jølver.³⁹² Af sølv, 21,5 cm høj. Kanden, af let konisk form, har under bunden giverindskrift: »Skænket af Knud Jølver 24. april 1960« samt mesterstempler for Rolf Frithiof Bratland »F Bratland« og »FB« samt »Sterling 925 S«.

Dåbsstage, 2001, af sølv, 16 cm høj, med kvadratisk fod, konkavt skaft og cirkulær lyseskål. Under bunden versalindskrift »Sct. Nicolaj Kirke Svendborg år 2001« samt mesterstempel for John Rimer, Måløv.

†*Fontegitter*, o. 1700, indrettet med fløjddøre og formentlig bestående af et nedre panel og herover en balustrade af drejede søjler. Panelet var udsmykket med malerier af kirkens 12 første præster efter reformationen iført embedsdragt; ligeledes var deres navne og virkeår anført:

- »1 Her Hans Rasmusen Levede 1532³⁹³
- 2 Her Christen Skrog Præst 37 levede 60
- 3 Her Michel Christensen levede 1568 og 1575
- 4 Her Michel Stogaard døde 1580
- 5 Her Jens Sørensen Præst 1580 døde 94
- 6 Her Povel Andersen Præst 1594 døde 97
- 7 Her Segud Jørgensen Præst 97 levede 1618
- 8 Her Peder Wiborre Præst 5 eller 6 aar
- 9 Her Hans Zachariesen Præst et Aars tiid døde 1628
- 10 Her Lauritz Nielsen Heldvad Præst 28 døde 77
- 11 Her Hans Lauritzen Heldvad vice Pastor 69 Præst 77 døde 91
- 12 Her Gamaliel vice Pastor 87 Præst 91«. ³⁹⁴

1724 blev låsen repareret, og 1753 leverede drejeren tre nye balustre, som blev malet.²⁰ Gitteret blev formentlig kasseret 1810 i forbindelse med, at døbefonten blev flyttet til koret.

†KORGITTER OG KORBUEKRUCIFIKS

†*Korgitter*. Muligvis senmiddelalderligt, tidligst omtalt 1589 (»Traller for Choret«).³⁸⁴ 1702 blev der lavet en ny nøgle til korsdøren.⁷⁷ 1749 blev gitteret renoveret på rådmand Knud Jørgensen Graaes

bekostning sammen med andet inventar (jf. s. 171),³⁹⁵ og de maledede skriftsteder på dets gesims stammede formentlig herfra: »Lower Herren alle Hedninge, Priser Hannem alle Folck. Thi Herrens Naade haver magt over os, og Hans Sandhed bliver evindelig Ps 134. Opløfter Hænderne udi Helligdommen, Gud velsigne Dig af Zion, Som gjorde Himmel og Jord.« Under korbuekrucifikset (jf. ndf.) var endvidere malet skriftstederne Hebr. 12,21 og 1 Pet. 2,24.³⁹⁶ Det kan også være på dette tidspunkt, at to små allegoriske malerier, omtalt 1823, blev opsat over korsdøren. Det ene viste en mand med en hane, det andet Lazarus, der slikkes af hundene, illustrerende de kristne dyder Årvågenhed og Ydmyghed.³⁹⁷ Gitteret, der var opstillet mellem korfagene, blev fjernet 1824, da koret blev istandsat og udvidet.²⁷⁸

Korbuekrucifiks (fig. 100), o. 1500. Kristusfiguren hænger i let udstrakte, påtappede arme; fingrene krummer sig om naglerne. Hovedet, der bærer en gitterlignende tornekrone, er sænket mod højre, øjnene er lukkede og munden halvt åben med synlige tænder. Håret falder i kraftige krøller ned ad nakken og frem over højre skulder, skægget har tætte lokker. Ribbenene træder skarpt frem, og den lodrette muskelfold mellem bryst og navle står tydelig i det indtrukne mellemgulv. Benene er let bøjede med højre fod lagt over venstre. Lændeklædet har lang midtsnip, der er ført ind mellem benene og bag om venstre lår. Korstræet, sekundært, formentlig fra 1824 (jf. ndf.), har små, cirkulære endefelter.

Krucifikset er ophængt i jernkroge i korbuen og fæstnet til den vandrette korbuebjælke, der stammer fra restaureringen 1892-94. Bjælken er smykket med påsatte korsblade, inspireret af korbuebjælken i Horsens Klosterkirke (DK Århus 5798).³⁹⁸

Den nuværende staffering er udført af dekorationsmaler H. F. Svendsen 1894.³⁹⁹ Kristusfiguren har lys karnation med stærkt røde bloddråber i panden og ved vunderne, brunt hår og skæg samt forgyldt lændeklæde, hvis røde og blå inderside er synlig i den ombukkede snip. Selve korstræet står umalet, mens endefelterne har polykrome evangelistsymboler forsynet med skriftbånd med versalindskrift, øverst Johannes (»S Iohan...«), henholdsvis på Kristi højre og venstre side Mar-

Fig. 100. Korbuekrucifiks, o. 1500 (s. 188). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Chancel-arch crucifix, c.1500.*

kus (»S Marcvs«) og Lukas »(S Lvcas«), nederst Mattæus (»St. Matthævs«). På korbuebjælken er to skriftsteder, Hebr. 9,11–12 og 1 Pet. 1,18–19, udført med forgylde versaler mellem tilsvarende rammelinjer og adskilt af et Kristusmonogram; korsbladene er rødmaledede.

1749 blev krucifikset renoveret på rådmand Knud Jørgensen Graaes bekostning (jf. s. 171).²⁷⁶ Korstræet blev formentlig fornyet 1824, da smedemester Rasmussen modtog betaling for 'et jern til at hængte Kristi billede op på korset i'. 1894 blev krucifikset repareret af en billedskærer, mens

Fig. 102–103. Detaljer af prædikestol (s. 191). Foto Arnold Mikkelsen 2010. 102. Mattæus. 103. Johannes. – *Details from pulpit. 102. Matthew. 103. John.*

dekormaler H. F. Svendsen stod for rensning og istandsættelse af farvelaget samt udsmykning af korbuebjælken.⁴⁰⁰

Krucifiksets oprindelige placering har formentlig været i triumfbuen. 1589 anfører biskop Jacob Madsen, at det hang »ved Synderside ved Tafflen«, vel på korets sydvæg; om årsagen til flytningen vides intet, måske kan det være sket i forbindelse med opsætningen af prædikestolen 1585 (jf. også s. 170). Midt i 1700-tallet 'stod' det på korgitteret, men blev ved dettes nedtagelse 1824 flyttet til korets nordvæg, hvor det hang over indgangen til sakristiet.²⁷⁸ Siden henlagt på 'et pakhusloft', hvorfra det 1894 blev bragt tilbage til kirken.⁴⁰¹

Fig. 101. Prædikestol, 1585 (s. 191). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Pulpit, 1585.*

PRÆDIKESTOL

Prædikestol (fig. 101), bestående af en kurv med malet datering 2. april 1585, en samtidig, men stærkt ombygget lydhimmel samt underbaldakin, opgang og rygskjold fra 1894, tegnet af H. B. Storck og udført af snedkerfirmaet F. Oxelberg, København.

Kurvens plan er ottekantet med fire pryd-fag mod kirkerummet, idet dels opgangen, dels vægfladen optager de øvrige sider. De enkelte fag kantes af korintiske søjler med kerubhovedsmykkede prydbælter. Storfelternes arkader har kannelerede pilastre med kompositkapitæler og bueslag med attisk slyngbånd; sviklerne udfyldes af bladornamenter. Postamentfelterne er glatte, mens frisefelterne er prydet med akantuslignende bladslang; de adskilles af retkantede fremspring, foroven med spejlfyldinger, forneden med bosser.

Under sidstnævnte hænger kvastagtige ornamenter. Under kurven er anbragt en flad underbaldakin med stor vindrueklaseformet hængesknap.

Opgangen er ved påsatte lister inddelt i fire fag; indgangen flankeres af piller med trekantafdækning, kronet af småspir.

Rygskjoldet har en portallignende indramning med et vandret bjælkeværk, smykket med akantuslignende ornamenter og båret af kanneleerede toskanske pilastre. Herunder er et beslagværksprydet, rundbuet felt med rigsvåbenet i.

Lydhimlen er sekskantet med glat, profilkantet frise og tandsnitsgesims. På hjørnerne står småspir, og under dem hænger kvastlignende ornamenter. Loftet har kassetteudsmykning omkring en stor roset.

Prædikestolens staffering, der er udført 1894 på grundlag af spor af ældre farver og malerier,⁴⁰² domineres af rødt, blåt og guld med grønne islæt. Kurvens arkadefelter har malede fremstillinger af de fire evangelister, udført af dekorationsmaler H. F. Svendsen efter Joakim Skovgaards skitser.⁴⁰³ Fra venstre (vest) ses Mattæus (fig. 102), Markus, Lukas og Johannes (fig. 103), vist stående med deres symbolvæsener ved fødderne. Postamentfelterne har latinsk indskrift: »Hoc opvs completvm est regnante Friderico secvndo anno domini 1585 secvndo die aprilis« (dette arbejde er færdiggjort i Frederik II's regeringstid i året 1585 den anden dag i april). På rygskjoldet er under rigsvåbenet anført: »RE= nov(atum) 1894«, og på lydhimlens frisefelt et skriftsted på latin (Rom. 10,8). Alle indskrifter er udført med forgyldte versaler; dog har kurvens bogstavtyper klart renæssancepræg.

Prædikestolen er opsat i nordsiden ved overgangen mellem skib og kor med opgang langs korets nordvæg.

Ændringer og istandsættelser. Som anført på kurvens fodfelt fuldførtes prædikestolen 2. april 1585. Den opsattes på korbuens nordpille med drejning mod sydvest, hvor biskop Jacob Madsen få år senere, i 1589, beskrev den som »En smuk ny Prædikestoel med Krone (dvs. himmel) of-fuer«. ³⁸⁴ Ifølge præsteindberetningen 1755 var stolen smykket med latinske $\ddot{u}$ ndskrifter; således på kurven svarende til den nuværende, mens himlen og opgangen havde citater fra henholdsvis fra

Es. 55,1 og Hebr. 13,17.²³⁵ Da kurven i 1894 blev afrenset for 'flere lag maling' konstateredes endvidere, at der på arkadefelterne havde været 'malet figurer, hvoraf to er nogenlunde bevaret'.⁴⁰² Det kan dog ikke med sikkerhed afgøres, om disse udsmykninger stammede fra stolens oprindelige dekoration eller først tilføjedes ved en renovering 1749 (jf. ndf.). Opgangen var i et lille afskildret rum i østenden af nordre sideskib (jf. fig. 71, nr. 5 og s. 152); 1698 blev døren forsynet med en ny nøgle.¹³ Som led i renoveringen af inventaret 1748-49 (s. 171) blev også prædikestolen istandsat.⁴⁰⁴ I denne forbindelse kan stafferingen af figurmalerier og indskrifter være helt fornyet eller blot opfrisket. 1780 blev bunden i kurven forhøjet.²⁰ 1823 modtog snedker Jørgen Langkilde betaling for at brække 'gitterværket' af himlen, antagelig nogle topstykker.⁷⁷ I forbindelse med korets nyindretning 1824 blev stolen flyttet 'ud på pillen' til sin nuværende placering, og kurvens plan udvidedes at dømme efter fig. 10 og 16 med et femte prydfag. Samtidig sløjfedes den tidligere opgang og erstattedes af en trappe i korets nordside.⁴⁰⁵ Stolen blev malet og forgyldt gentagne gange, således 1824, 1833 og 1844.²⁷⁸ At dømme efter fig. 104 stod den sortstafferet ligesom altertavlen med hvidmalede søjler og profilled samt forgyldning af dekorative detaljer. 1860 fik Odense-billedskæreren E. S. Mørck betaling for at 'svejfe og stikke' fem ornamenter til prædikestolen, vel den topfrise af korsblomster, som ses på lydhimlen, og muligvis suppleret med tilsvarende hængestykker på underbaldakinen (jf. ndf.).⁴⁰⁶ Samme år blev stolen dekoreret af maler L.V. Berth.⁴⁰⁷

1894 blev prædikestolen gennemgribende restaureret efter tegning af H. B. Storck. Snedkerarbejdet udførtes af firmaet F. Oxelberg, København, mens dekorationsmaler H. F. Svendsen under vejledning af Joakim Skovgaard stod for stafferingen.⁴⁰⁸ Kurvens håndliste blev betrukket med skind.¹⁷⁸

Prædikestolens mester kendes ikke. Med sine velskårne detaljer (bl.a. kronfrisens akantusdekoration og de kanneleerede søjler og pilastre) foregriber den Jens Asmussens rigt udsmykkede stole fra Odense Skt. Knud (1591, *DK Odense* 1577) og Ribe Domkirke (1596-97, *DK Ribe* 438), der

Fig. 104. Indre set mod øst før restaureringen. Foto P. N. Saxdorff. – *Interior looking east, before the restoration.*

siden skulle blive eksempeldannende for en lang række fynske prædikestole.⁴⁰⁹

†*Underbaldakin*. Antagelig ændret 1780 i forbindelse med forhøjelsen af kurvens bund (jf. ovf.). På

fig. 104 fremtræder baldakinen med knægte over led med flade profilknopper og hængestykker, tilsyneladende med bladornamenter i gennembrudt arbejde, svarende til himlens sekundære frise.

†*Opgange*. Den oprindelige opgang via et aflukke i nordre sideskib erstattedes 1824 af en trappe langs korets nordvæg (jf. ovf.), der 1844 fik nyt balustergelænder.⁷⁹ Forud for restaureringen 1892-94 blev trappen karakteriseret som ubrugelig.⁴¹⁰

†*Timeglas*. 1) 1688, fastgjort på en arm.¹³ 2) 1698, med fire glas.¹³ 3) 1717, med fire glas og messingbeslag.¹³ 1832 blev det solgt på auktion.⁷⁷

†*Bogstol*, 1755, fæstnet til prædikestolen med to jern.²⁰

1719 leverede snedkeren en †*skammel* til prædikestolen, måske så præsten kunne sidde ned under prædikenen (jf. *DK Vejle* 697).²⁰

†*Prædikestolsbeklædninger og -omhæng*. I 1700- og 1800-tallet anskaffedes jævnligt nye betræk og omhæng til prædikestolen, førstnævnte til kurvens overkant, sidstnævnte til montering omkring lydhimlen, jf. fig. 104 og 138. Bl.a.: 1) 1749 skænkede Ulrikka Eleonora Fibiger, enke efter løjtnant Peter König, et hvidt, broderet silkeklæde med gulfrynser til at hænge om prædikestolen (jf. †alterdug nr. 3, †begravelse nr. I,5). Samtidig lod hun kurvens overkant beklæde med rødt plys.³⁵⁹ 2) 1759 skænkede Hans Torbjørnsen og hustru en rød fløjlskappe med guldgalonier til samme brug (jf. †messehagel nr. 5 med mere).⁷⁷ 3) 1764 modtog kirken en rød blomstret plyskappe med kamelhårsfrynser til at hænge om prædikestolen (sammen med †alterklæde nr. 4 med mere).⁷⁷ 4-5) 1814 ejede kirken en rød og en grøn kappe til prædikestolen, begge af fløjls med guldgalonier. Solgt 1835.²⁰ 6) 1835, et rødt fløjlsbetræk med guldgalonier, syet af skrædder C. Pedersen.⁷⁷ 7) 1844, af fløjls med gulfrynser og guldtresser.³⁴⁰ 8) 1860, med guldgalonier og frynser.²⁰

STOLE

Stolestader (fig. 47 og 105), 1894, tegnet af H. B. Storck.²⁹⁴ Af pommersk fyr. Endestykkerne, 98 cm høje, afsluttes foroven af en ottekantet medaljon med roset- eller korsmotiv i varierende udformning. De vandrette armlæn hviler på tre udsavede balustre; ryggen har geometriske ornamenter i gennembrudt arbejde. Opstillet i midtskibet i to rækker af hver 12 bænke; 12 tilsvaren-

de (†)stader var opstillet i sideskibene med front mod midtskibet (jf. fig. 16). 1960 blev stolestadebænkene let ombygget og forsynet med løse hynder. Samtidig blev den gamle fernis afætset.⁴¹¹

†*Stolestader*. 1) Formentlig 1500-tallets anden halvdel med senere tilføjelser. Af eg, forsynet med døre og gavle med 'fyldinger med buer og pilastre', der 1833-34 genanvendtes i †stolestader nr. 2 og 1894 som †paneler i sakristiet (jf. ndf.).⁴¹² Stolene er tidligst omtalt af biskop Jacob Madsen, der dog ved sit besøg i 1589 betegnede dem som 'onde', dvs. i dårlig stand. De blev bortlejet til medlemmer af menigheden for 24 skilling.³⁸⁴ 1604 byggedes seks nye stole, formentlig til opstilling i korets vestfag, idet nogle kvindestole, som stod over for prædikestolen, samtidig skulle flyttes.¹³ 1702 pålagde bystyret kirken at øge antallet af stole, da trængsel om søndagen ofte gav anledning til fortræd. Snedker Laurids Lausen udførte da ni mandsstole svarende til dem, der stod i midtskibet. De blev opstillet 'under tårnet', fem i sydsiden og fire i nordsiden.²⁰ 13 mandsstole, som allerede stod i tårnrummet, blev delvist nedbrudt og tømmeret anvendt til otte nye kvindestole i nordre sideskib. Hver stol havde tre pladser og var beregnet for tjenestepiger og andre.

1725 blev stolestaderne forsynet med malede numre.²⁰ Af et samtidigt stolestadereglement samt en oversigt over bortfæstede og udlejede stader fremgår, at mandsstolene omfattede 12 stader i midtskibets sydside samt i alt 19 stader placeret i to rækker under orglet og tårnet, ni i sydsiden og ti i nordsiden. Kvindestolene omfattede 12 stader i midtskibets nordside, samt ni stader i nordsiden af korets vestfag og ti i sydsiden. Dertil kom de otte stader i nordre sideskib, opført i 1702 (jf. ovf.).⁴¹³

Stolestaderne fyldte således kirkerummet i næsten hele dets længde, fra korgitteret til vestindgangen (jf. fig. 71).⁴¹⁴ Opstillingen synes at have været gældende også i 1600-tallet. 1745 blev de otte stole i nordre sideskib repareret sammen med en enkelt stol i midtskibet.²⁰ 1749 blev stolene malet og udsmykket 'med knapper og andre zirkler', bekostet af købmand Hans Torbjørnsen.³⁹⁵

O. 1811 var antallet af mandsstole i tårnrummet reduceret til seks stader i sydsiden, mens de otte

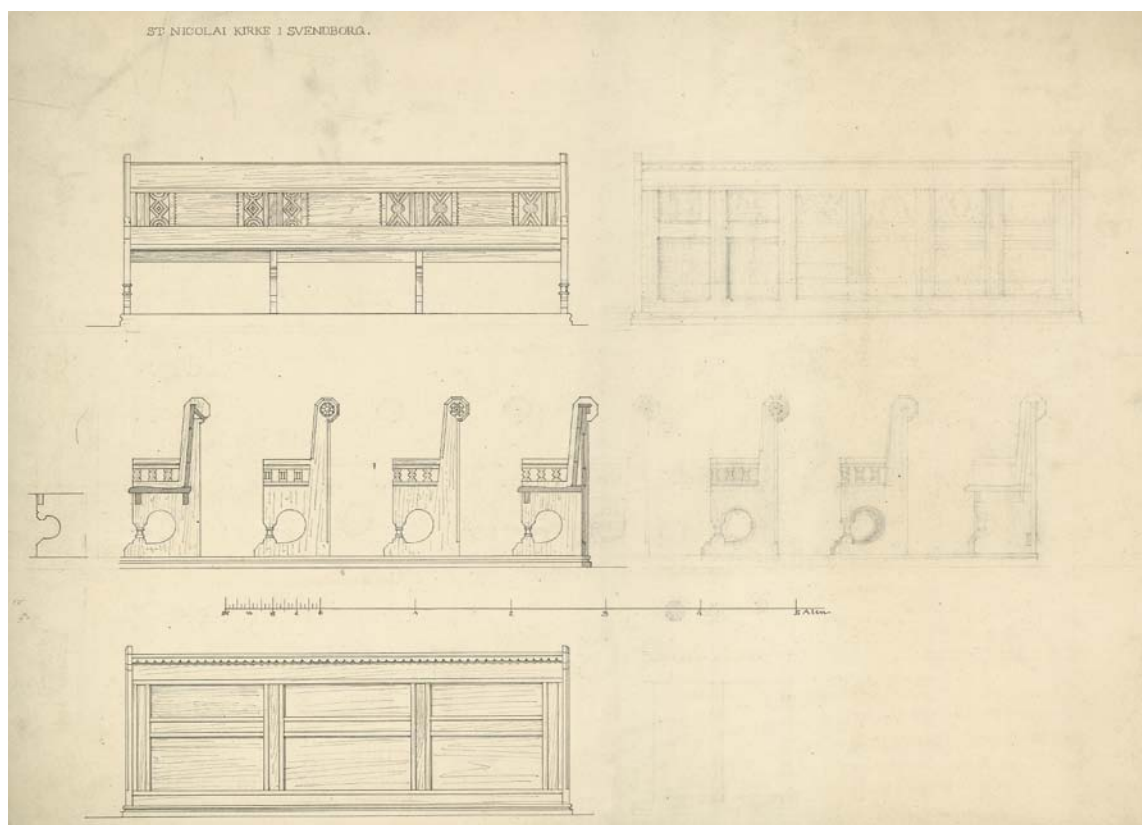

Fig. 105. Forslag til stolestader, 1892-94 (s. 194). 1:50. Tegning af H. B. Storck. – *Proposal for pews, 1892-94. Drawing by H. B. Storck*

stader i rummets nordside betegnedes kvindestole; alle 14 stod ledige. I koret var kvindestolenes antal reduceret til 18.⁷⁷ 1816 trængte stoleværket til reparation.⁷⁷ I forbindelse med den indvendige istandsættelse 1824 blev alle stolegavlens 'spidser' afsavet,⁷⁷ og 1833-34 blev staderne nedbrudt.

2) (Jf. fig. 104, 106, 111 og 138), 1833-34, af fyrre- og egetræ (gavle og døre), sidstnævnte genbrug fra $\dagger$ stolestader nr. 1.⁴¹⁵ Stolene havde endegavle med vandret øvre afslutning samt fyldingsdøre; endvidere for- og bagpaneler med rektangulære fyldinger. De var opstillet i midtskibet og korets vestfag i to blokke, den nordre med 17 stader, den søndre med 12, idet den østligste del af blokken var indrettet som degnestol (jf. ndf. og fig. 10). Yderligere to blokke af hver fire stader var opstillet i midtskibets vestende.

1844 blev stolene malet af maler J. Andersen.²⁷⁸ 1860 blev betalingen for staderne afskaffet.²⁵ I efteråret 1892 blev stolestaderne nedbrudt; for- og

bagpanelerne genanvendtes 1894 som $\dagger$ paneler i sakristiet (jf. $\dagger$ paneler ndf.).

Som vanligt i købstadskirkerne indgik der i stoleværket en række $\dagger$ embedsstole med videre. 1) 'Borgmester- og rådmandsstolen' er tidligst omtalt 1602, hvor borgmester Mads Eriksen sad i den.⁴¹⁶ 1710 blev den repareret, da knapperne var brudt af.²⁰ Stolen, der 1768 betegnes 'magistratens stol', var den forreste mandsstol i midtskibet.⁷⁸ 2) 'Præstens og kapellanens families stol' er omtalt o. 1725, men var fra 'ældre tid' forbeholdt disse, så længe manden var i embedet.²⁷⁶ Den bestod af tre pladser i det syvende stade i korets sydside, dvs. ganske tæt ved prædikestolen. 1811 synes den flyttet til det første stade i midtskibets kvinderække.⁷⁷ 3) 'Kapellanens stol', omtalt 1748 i forbindelse med en reparation.²⁰ Måske identisk med ovennævnte eller med $\dagger$ degnestol ndf. 4) En officersstol er omtalt 1811. Den var indrettet i midtskibets mandsrække.⁴¹⁷

Korbænke (jf. fig. 49), 1953, udført af snedkermester Hans Dau, Ribe, og skænket af Knud Jølver.⁴¹⁸ Af eg; den ene med otte, den anden med 11 sæder hvorpå løse hynder af brunt skind. Rygpanelerne har gennembrudte felter med kors i cirkelslag, mens vangerne mellem de enkelte sæder er oprullet i volutter og prydet med en roset. Opstillet langs nord- og sydvæggen i korets vestfag.

†*Korbænke*, 1894, tegnet af H. B. Storck.¹⁷⁸ To højryggede bænke med gennembrydninger i ryglænene, svarende til stolestadernes. Opstillet langs nord- og sydvæggen i korets vestfag.

†*Skrifestole*. 1) Omtalt 1713, da Israel Handskemager reparerede de to skamler, som stod i den, med søm og læder. 1719 blev stolen udstyret med to †skriftetavler (s. 206), og 1774 blev den stafferet af maler Christian Mørch. 1787 blev skriftestolen ombygget i nyklassicistisk stil, så den fik skikkelse som nr. 2.²⁰

2) 1787–88, udført af snedker Hans Christensen, forsynet med døre med tolv ruder af engelsk glas og udsmykket med ornamenten i nyklassicistisk stil i form af rosetter og urner, leveret af Christian Drejer.²⁰ Begge skriftestole, der kan have været opstillet i korets østfag,⁴¹⁹ blev nedtaget i forbindelse med istandsættelsen 1824.⁷⁹

Præstestole. 1) 1894, udført af H. J. Svendsen, Svendborg, efter tegning af H. B. Storck.¹⁷⁸ Armstol af eg, sæde og ryg er polstret med mørkebrunt skind. Stolen, der var placeret ved opgangen til prædikestolen, står nu i sakristiet. 2) (Jf. fig. 49), 1953, udført af snedkermester Hans Dau, Ribe, og skænket af Knud Jølver.⁴²⁰ Armstol af eg med svejft ryg, sargen har gennembrudte firpas. Ryg og sæde er polstret med brunt skind. Opstillet i korets nordøsthjørne.

†*Præstestol*, omtalt 1753, da den blev repareret af Hans Tømmer; i koret.⁷⁷ Ombetrukket 1824.⁷⁷

Degnestole. 1) 1894, svarende til præstestol nr. 1. Oprindelig placeret over for denne i korets sydside, nu i sakristiet. 2) (Jf. fig. 66), 1953, svarende til præstestol nr. 2, opstillet i korets sydvesthjørne.

†*Degnestole*. En degnestol er tidligst omtalt 1714 ('rektors stol'), da den fik ny lås.⁴²¹ 1824 blev den flyttet fra korets nordside til sydsiden,

vel pga. den nye opgang til prædikestolen, og 1844 blev den erstattet af løse bænke, mens der opsattes en stol til kirkesangeren.⁷⁹ En afskærmet degnestol synes dog bibeholdt eller genopført i korets sydvesthjørne (jf. fig. 10 og 84–85). 1859 udførte snedker S. Lang en ny stol dertil,⁷⁷ og 1873 opsattes et bord, udført af C. Petersen, samt en stol med rørsæde.⁷⁷ Jf. også †embedsstol nr. 3.

Brudestole. 1–2) 1956, tegnet og udført af snedkermester Hans Dau, Ribe, og skænket af Knud Jølver.⁴²⁰ Af eg, 89 cm høje. Den nederste af ryggens to tværstivere er prydet med et kors i cirkelslag. Broderede sæder med roset i røde og blå nuancer på grøn bund. Opstillet ved nordvæggen i korets østfag.

†*Brudestol*, omtalt 1634, 'gammel'.³⁶⁹

†*Lukkede stole*. Fra slutningen af 1600-tallet kendes en enkelt lukket stol. I 1700-tallets første halvdel indrettedes fire lukkede stole, og 1757 lod kirken et pulpitur opføre med fire stole, som bortfæstedes til bedrestillede medlemmer af menigheden (s. 202). 1770 suppleredes med to lukkede stole på orgelpulpituret, og de følgende år indrettedes yderligere tre lukkede stole, således at der 1811 fandtes otte lukkede stole 'i kirken' og seks på pulpiturene.

Formentlig blev de lukkede stole nedbrudt i forbindelse med fornyelsen af stolestaderne 1833–34 og erstattet af nye, placeret i arkadeåbningerne i skibets 1. fag og under orgelpulpituret, sidstnævnte nok samtidige med dette (jf. s. 136). 1859 bestemte man, at disse stole i modsætning til de øvrige stolestader fortsat skulle udlejes.²⁵ De blev taget ned ved restaureringen 1892–94.

1) 1679, indrettet af konsumptionsforvalter Laurids Jørgensen mod betaling af 2 sletdaler til kirken.¹³ Stolens placering er uvis, og den synes ikke omtalt siden.

2) 1711 betalte Anna Margrethe Helverskov, enke efter landsdommer Peder Luxdorph til Fjællebro, 8 sletdaler for en stol under orglet (jf. lysekrone nr. 1).³⁵⁹ Muligvis identisk med en stol, omtalt 1715, hvor to junkere og hofmestre sad, og som hendes søn, Peder Hovenbech, betalte for.⁴²²

3) 1725, indrettet af Niels Jeppesen til sig, sin hustru og deres børn i tårnrummet 'på et sted,

Fig. 106. Indre set mod øst før restaureringen. Foto i Svendborg Museum. – *Interior looking east, before the restoration.*

der tidligere stod øde', vist nok i de to forreste mandsstole i nordsiden.²⁰ 1737 lejede sognepræst Christian Warde stolen,²⁰ derpå kommandørkaptajn Jochum Friis (jf. †gravsten nr. 23), og 1745 blev den fæstet af købmand Jørgen Graae og hustru Margrethe Knudsdatter.⁴²³

4) 1725, indrettet af Thomas Sørensen Breinholm, tilsyneladende i midtskibets sydside eller søndre sideskib. Den var forsynet med dør og vinduer.⁴²⁴ 1747 købte svigersønnen, kornet Beyer, stolen.²⁰ 1773 fik købmændene Hans Torbjørnsen og Anders Albjerg stolen i bytte for deres lukkede stol på pulpituret (nr. 10), og lod den udvide 'hen til pillen'.²⁷⁶ 1783 fæstede byskriver Gottfried Jantzen stolen.²⁰

5) 1725–27, indrettet af kaptajn Johan Frederik von Hobe til sig, sin hustru og sin søn i de to bageste stader i stoleblokken i korets sydside ved arkadeåbningen til sideskibet (jf. †begravelse nr. I,2).³⁵⁹ 1745 fæstede rådmand og byfoged Jørgen Borrings enke, Catharine Weigner, stolen (jf. †messeskjorte nr. 2, epitafium nr. 1); 1774 blev den overtaget af sønnen, Herman Borring.¹³ 1805 blev stolen taget ned og genopført længere tilbage 'til sir for kirken' med nye vinduer og forgyldte lister. Arbejdet udførtes af snedker Lars Henningsen. Stolen fæstedes derpå af Hans Rasmussen.¹³

6) 1748, indrettet af viceadmiral Christian Kønig (jf. †begravelse nr. I,5).²⁰ Uvis placering, 1773

blev den udlejet til sognepræst Nicolai Reiersens hustru, Maren Marie Brask.²⁷⁶

7-10) 1757, opført på kirkens bekostning af tømrer Hans Møller og snedker Johan Carl Helfer på det nyopførte pulpitur (s. 202). Stolene var forsynet med dør og lås. Fæsterne skulle selv male stolene med ens maling, og de måtte ikke strø sand på gulvet, 'da det er dem på kirkegulvet til ulejlighed'. 1758 fæstede prokurator Nicolai Duus den ene stol (betegnet 'nr. 1'), kancelliasessor Brincks enke, Vibeke Hjort, fæstede den næste ('nr. 2 fra orglet'), købmand Peder Jørgensen Graae fæstede den tredje ('nr. 3' (jf. †begravelse nr. I,2)), og købmand Hans Torbjørnsen og hustru Anna Cathrine August fæstede den fjerde sammen med deres svigersøn og datter, købmand Anders Nielsen Albjerg og Helle Maria Torbjørnsdatter ('nr. 4'; placeret som 'den forreste' (jf. †messehagel nr. 5 med mere.)).³⁵⁹ Sidstnævnte byttede sig 1773 til en lukket stol på kirkegulvet (nr. 4), da det for ældre mennesker var svært at gå op ad trappen til pulpituret.²⁷⁶

11-12) 1770 modtog snedkeren betaling for to nye lukkede stole, som blev placeret på orgelpulpituret.²⁰

13) 1774, udført af snedker Niels Henningsen.²⁰ Uvis placering.

14-15) 1779 indrettedes to lukkede stole i nordre sideskib, tilsyneladende ved en ombygning af nogle stolestader. Arbejdet udførtes af snedker Niels Henningsen og Hans Smed; maler Mørck malede stolene lyseblå med ægte, forgyldte lister. De bortfæstedes til henholdsvis frøken Juul og konsumptionsinspektør Groth.²⁰

16-21) Antagelig 1834 og 1849. Opført i arkadeåbningerne i midtskibets 1. fag med front mod dette samt under orgelpulpituret (jf. fig. 10, 84, 106 og 111). Stolene, der var hævet over stolestaderne, var fortil indrammet af balustergitter, svarende til †orgelpulpiturets. Indgangen til de 'lukkede båse' var fra sideskibene.⁴²⁵ Ved fejringen af den nye altertavle 1835 blev balustraderne beklædt med rødt stof.⁷⁹ 1844 blev balustrene malet bronzefarvede og overliggerne mahognifarvede, og på hvælvingerne over stolene anbragtes 'gesimser'.⁷⁹

Løse stole. 1) (Fig. 107). Fem af oprindelig 24 stole fra 1894, tegnet af H. B. Storck.¹⁷⁸ Stolene, 90 cm høje, er af eg med flettet sæde, kopstykket er prydet med et kors i cirkelslag, og ryggen har

Fig. 107. Stole, 1894, tegnet af H. B. Storck (s. 198). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Chairs, 1894, designed by H. B. Storck.*

gennembrydninger beslægtet med stolestadernes. Oprindelig var stolene opstillet i korets vestfag foran bænken, siden i søndre sideskib ved Skt. Birgittas Alter. Nu på orgelpulpituret. 2) (Jf. fig. 49). 22 stole fra 1956, tegnet og udført af snedkermester Hans Dau i Ribe og skænket af Knud Jølver.⁴²⁶ Af eg, 89 cm høje. Ryg med tre gennembrydninger, sæde polstret med brunt skind. I korets vestfag foran korbænkene. 3) (Jf. fig. 62). Ca. 120 stole, anskaffet 1960, tegnet af Hans J. Wegner og fremstillet hos Carl Hansen & Søn, af eg med flettet sæde. I sideskibene og under orglet.

Blandt de *†løse stole* kan nævnes: 1) Omtalt 1750. Stolen, der tilhørte kirken, var opstillet ved siden af borgmester- og rådmandsstolen (jf. ovf.) og benyttedes af Niels Rasmussen.²⁷⁶ 2) 1859; dette år anskaffedes tre nye stole til sakristiet.¹³ 3) 1874. 12 stole med rørsæde, leveret af snedker H. P. Wilhelmsen Hansen og opstillet i koret.⁷⁷ 4) 1880, 18 taburetter, leveret af stolemager P. Heckmann.⁷⁷ 5) 1950, skænket af Knud Jølver. 40 stole af lyst træ med flettede sivsæder. I korets vestfag.⁴²⁶

Blandt de *†bænke* kan nævnes: 1) 1729 udførte Daniel Sandstrøm en lang bæk, som disciplene kunne sidde på i koret.²⁰ 2-4) 1745 reparerede snedkeren to bænke, som stod i søndre sideskib.²⁰ Fra 1758 nævnes tre lange bænke af fyrretræ samme sted.⁷⁷ 5-6) 1754, udført af Christen Snedker og opstillet i våbenhuset.²⁰ 7) 1824 udførte snedker Mads Kruse en lang bæk, som blev opstillet langs korets sydvæg.²⁷⁸

Bord, 1959, udført af Hans Dau, Ribe, og skænket af Knud Jølver til brug ved præstestol nr. 2. Af eg. Sargen har firpas samt trepasformede gennembrydninger. I koret ved opgangen til prædikestolen.

†Borde. 1) Omtalt 1576, 'en skive', i sakristiet.⁸⁸ 2) Omtalt 1634, en gammel egeplade til et langt bord. Pladen var hos præsten.³⁶⁹ 3) 1724, skænket af Helle Trolle sammen med dåbsfad nr. 1 og *†lysearm* nr. 2. Et lille rundt bord af træ, anvendt ved døbefonten.¹³ 4) 1840, et bord med skuffe i sakristiet.⁷⁷ 5-6) 1894, udført af H. J. Svendsen, Svendborg, efter tegning af H. B. Storck.¹⁷⁸ Af eg, til præste- og degnestolen.

†Paneller, fra 1500-1600-tallet, bestående af genanvendte 'endestykker' (dvs. gavle) fra *†stolestader*, 1894 opsat som vægpaneller i sakristiet sammen med nye egetræspaneller, leveret af snedker Landt Christensen.⁴²⁷ Borttaget 1960.⁴²⁸

KISTER OG SKABE

†Kister og skrin. 1-2) Omtalt 1634, to kistebænke, der var hos præsten.³⁶⁹ 3) 1684 nævnes en gammel kiste, som blev brugt til opbevaring af lys.¹³ 4) 1739, en stor 'skuffe' til opbevaring af messetø-

Fig. 108. Pengeblok nr. 1, før 1576, men jernbeslag fra 1779 (s. 200). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Alms post*, no. 1, before 1576, with iron mounting from 1779.

Fig. 109. Pengebøsse nr. 1, 1858 (s. 200). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Offertory box, no. 1, 1858.*

jet.²⁰ 5) 1750, et skrin med to nøgler til opbevaring af kirkens dokumenter, indkøbt af byfoged Manderup Jørgensen.²⁰ 6) 1862, et skrin af pole-ret eg, til kirkens protokoller.²⁰

Skab. 1954, skænket af Knud Jølver.¹⁷ Af mørkbejdset eg med to låger med hver fire kvadratiske fyldinger. Opstillet i sakristiet og anvendt til opbevaring af messetøj.

†*Skabe.* 1) 1576 omtales et indmuret skab til opbevaring af klæder og lys, formentlig i sakristiet.⁸⁸ 2) Samme år nævnes desuden et 'ufærdigt' (dvs. mangelfuldt) skab, som stod i sakristiet.⁸⁸ Det kan være dette, der fra 1634 betegnes 'gammelt'.³⁶⁹ 3) 1758, udført af Johan Snedker og maler Haack. Af fyrretræ, grønmalet og forsynet med lås, anvendt til opbevaring af kirkens ornament.³⁵⁹ Skabet stod oprindelig i koret, men var 1823 i sakristiet.⁷⁷ Bortsolgt 1848.²⁰ 4) 1847, udført af snedker Drejer.⁷⁷ 5) 1873, leveret af snedker C. Christensen. Af mahogni, anvendt til opbevaring af messetøj.⁷⁷

PENGEBEHOLDERE

Pengeblokke. 1) (Fig. 108), omtalt 1576, 'kirkens blok',⁴²⁹ med senere tilføjelser. Den 82 cm høje blok, formentlig af eg, er overalt dækket med pånaglede jernplader med årstallet »1779« i relief foroven og forsynet med tre omløbende bånd, hvoraf de to nederste tjener som lukke over øskner. Endvidere overfaldslukke i form af to hængslede jernbånd som nedentil samles i en spids; alle tre lukker er forsynet med hængelås. Nyere låg med pengeslis af messing. Sortmalet.

1694 leverede Christoffer Klejnsmed en ny lås og reparerede to andre.¹³ 1779 blev blokken beslået med jern overalt og malet.²⁰ Den oprindelige placering er uvis. 1721 stod den uden for korsdøren,²⁰ 1892 under orglet.²³⁶ Nu ved tårnrummets vestvæg, syd for indgangen.

2) 1728, udført af Anders Jensen Snedker, Bent Smed og Niels Jørgensen Klejnsmed.²⁰ Svarende til nr. 1, dog uden årstal. 1892 stod den under orglet;²³⁶ den findes nu ved tårnrummets vestvæg, nord for indgangen.⁴³⁰

†*Pengeblok.* Omtalt 1576, 'de fattiges blok'. 1694 blev den repareret af Jens Snedker.¹³ 1811 var blokken opstillet bag korets søndre stole-række;⁷⁹ 1858 var den 'forgået af ælde'.⁷⁷ Den er formentlig identisk med en pengeblok, som blev fundet i en hvælvlomme over koret i forbindelse med restaureringen 1892-94.⁴³¹

Pengebøsser. 1) (Fig. 109), 1858,²⁰ af jernblik, 14 cm høj, konisk med vandrette profilstave foroven og forneden samt fladt låg med pengerrille og overfaldslukke. Grønmalet. 2-3) Nyere, af messing, 14 cm høje, cylindriske med hvælvet låg med pengerrille.

(†)*Pengebøsser.* 1-2) 1961, tegnet af Rolf Graae.⁴³² Af eg, 26×20×13 cm, hver inddelt i to rum med pengerrille i låget. På forsiden er fordybet versalindskrift, udfyldt med brunrødt, henholdsvis »Menighedsplejen« og »Menighedsbladet«. Bøsserne er ødelagt ved indbrud og opbevares i kælderen.

†*Pengebøsser.* 1) 1728, forsynet med lås, benyttet hver helligdag ved orglet.²⁰ 2-4) 1756 anskaffedes tre jernbøjler, som blev anvendt til ophæng af pengebøsser.²⁰ 1798 blev to bøsser repareret, og

1802 blev den bøsse, der anvendtes til indsamling af penge til de tyrkiske fanger, forsynet med en lås.¹³ 5-6) 1819, til opstilling ved kirkens døre i forbindelse med indsamlinger.²⁰

†*Pengetavler.* 1) 1676 omtales 'kirkens tavle'.¹³ 2-4) 1694 fandtes tre tavler, der alle var forsynede med bjælder;¹³ 1733 var kun en bjælde bevaret.²⁰ 1807 fik en af tavlerne nyt skaff.¹³ 5-7) 1836 blev der anskaffet tre nye tavler.⁷⁹

DØRFLØJE OG †PULPITUR

Udvendige. De udvendige dørfløje stammer fra restaureringen 1892-94 og er udført af tømrer A. Steen efter tegning af H. B. Storck. De er af eg, forsynet med sortmalede jernbeslag, leveret af John Ljungdahl, Svendborg og ferniseret af

dekormaler H. F. Svendsen, København.¹⁷⁸ 1) (Fig. 110). Rundbuet enkeltfløj med to gange fire fyldinger på indersiden. På ydersiden danner påsatte lister to stjerneformede ornament. I sakristiets vestmur. 2-3) (Fig. 110). To enkeltfløje med fladbuet inderside og rundbuet yderside. Hver fløj har på indersiden tre gange fem fyldinger, på ydersiden tungede profiler. I henholdsvis søndre og nordre sideskibs vestfag. 4) Rundbuet dobbeltfløj med to gange fire fyldinger. I tårnets vestmur. 5) Lige afsluttet enkeltfløj med glas for oven, gråmalet. I korforlængelsens sydmur til kælderens.

Indvendige. 1) 1894, rundbuet enkeltfløj, udført som de udvendige fløje og forsynet med en kraftig slå. Mellem koret og sakristiet. 2-4) 1967, tegnet af Rolf Graae, af eg. Lige afsluttet dobbeltfløj

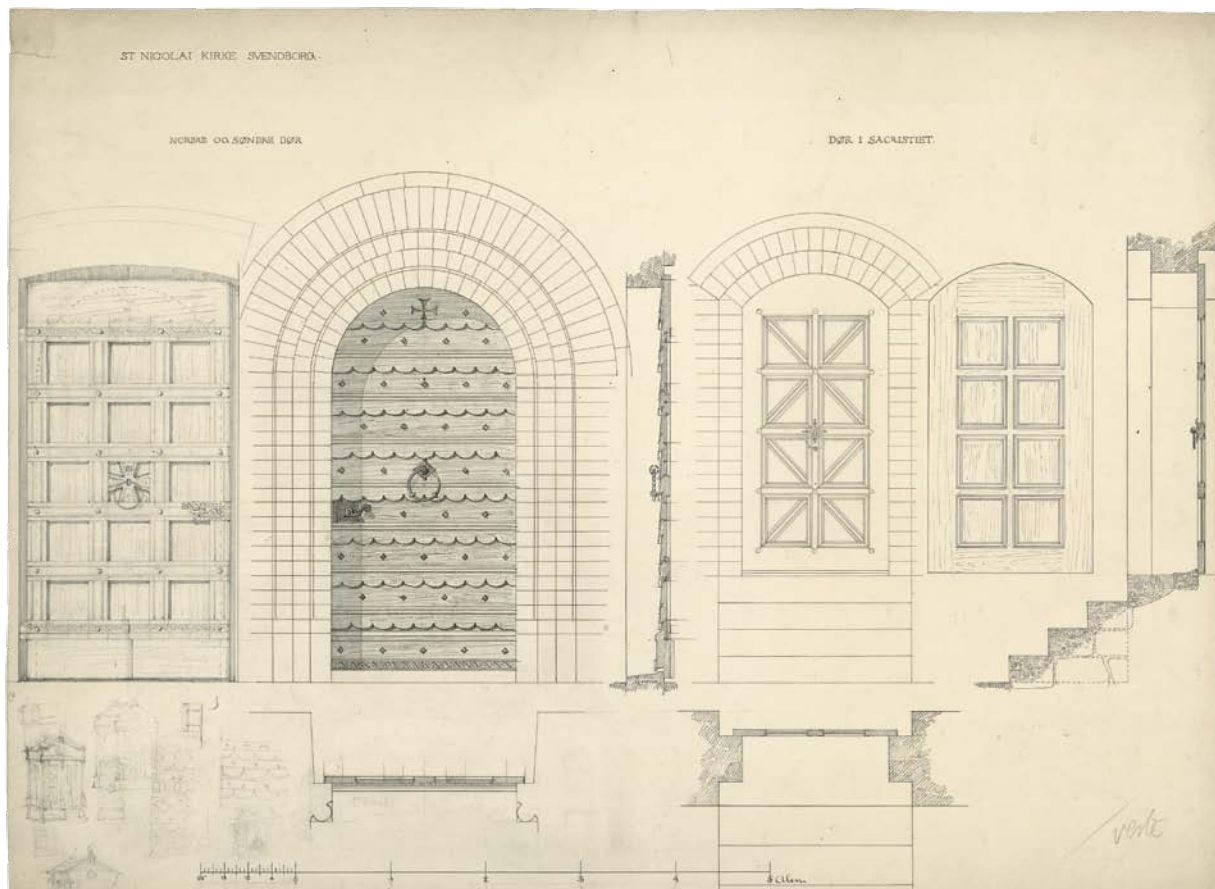

Fig. 110. Forslag til udvendige dørfløje nr. 1-3, 1892-94 (s. 201). Nr. 1 (th.) i sakristiet, nr. 2-3 (tv.) i sideskibene. 1:50. Tegning af H. B. Storck. – *Proposal for outer doors, nos. 1-3, 1892-94. No. 1 in the vestry (right) and nos. 2-3 in the aisles (left). Drawing by H. B. Storck.*

samt to rundbuede enkeltfløje under orgelpulpitret, henholdsvis mellem midtskibet og tårnrummet og til rummene under orglet.

Blandt de *†dørfløje* kan nævnes følgende: *Udvendige*. 1) 1689 blev låsen på døren til kælderen (under sakristiet) repareret af Hans Kruskop, og 1715 lavede Anders Snedker døren, da den ikke kunne lukkes.²⁰ 2) 1738 leverede Otto Snedker dørkarme og en trappe, Erik Smed en hollandsk lås samt hængsler og stabler til den nye dør i sakristiets vestvæg (s. 161).²⁰ 3-6) 1824, tre fyldingsdøre med lås og messingbeslag, der blev indsat henholdsvis i tårnet, i nordre sideskibs vestgavl og i materialgården (det tidligere våbenhus). Endvidere en ny dør i sakristiet.²⁷⁸ 7) 1839, dobbeltfløj, indsat i sakristiets vestvæg som erstatning for en enkeltfløj.⁷⁹ 8) 1860, dobbeltfløj af eg, udført af snedker Christen Christensen, som samtidig fik betaling for at omdanne en gammel dør til en 'gotisk buedør' og ændre den gamle hoveddør (nr. 3), så den kunne benyttes i sakristiet.⁷⁷ I tårnet. 9) 1872 leverede snedker J. C. Rogen en stor dobbeltdør, som forsynedes med dörgreb af messing.⁷⁷ I tårnet. 10) 1878 leverede snedker A. Petersen en dobbeltdør til sakristiet, som forsynedes med dörgreb af ibenholt. Egetræsmalet.⁷⁷ *Indvendige*. 1) 1702 anskaffedes en lås til den nederste dør til tårnet.²⁰ 2-3) 1716-18 nævnes døre i koret og tårnet til hvælvingerne; sidstnævnte var af fyrrebrædder.²⁰ 4) 1823 betales snedker Jørgen Langkilde for en glat dørfløj med karm til kirken.⁷⁷ 5-6) 1836, et panel med to døre anbragt under orglet for at hindre træk.⁷⁹ 7) 1839 indsatte en dobbeltfløj mellem sakristiet og koret som erstatning for den hidtidige enkeltfløj.⁷⁹

Et *vindfang* af eg med dørfløje af glas samt messinggreb er 1967 opsat foran indgangsdøren i tårnets vestvæg.

†Pulpitur. Opført 1757-58 af tømrer Hans Møller og snedker Johan Carl Helfer.²⁰ En trappe førte op til pulpituret; indkøb af bukkehornshængsler og stabler samt en lås med fire nøgler tyder på, at opgangen har været lukket med en dør. På pulpituret opstilledes fire *†*lukkede stole (nr. 7-10). Pulpituret, der var opført i kirkens søndre side,²⁷⁶ blev muligvis taget ned i forbindelse med fornyelsen af stolestaderne 1833-34.

ORGLER

Orgel (jf. fig. 66), 1967, med 32 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa.⁴³³

<i>Hovedværk (manual II)</i>	<i>Brystværk (manual III)</i>
Principal 8'	Trægedakt 8'
Rørfløjte 8'	Rørfløjte 4'
Oktav 4'	Principal 2'
Spidsfløjte 4'	Sivfløjte 1'
Spidsquint 2 ² / ₃ '	Cymbel II
Oktav 2'	Ranket 16'
Mixtur IV-VI	Vox humana 8'
Trompet 8'	Tremulant
	Svelle (trinbetjente låger)
<i>Rygpositiv (manual I)</i>	<i>Pedal</i>
Rørgedakt 8'	Subbas 16'
Quintatøn 8'	Principal 8'
Principal 4'	Gedakt 8'
Gedaktfløjte 4'	Oktav 4'
Gemshorn 2'	Nathorn 2'
Nasat 1 ¹ / ₃ '	Rauschquint III
Sesquialtera II	Fagot 16'
Scharf III-IV	Zink 4'
Krumhorn 8'	
Tremulant	

Cymbelstjerne. Kopler: RP-HV, BV-HV, HV-P, RP-P, BV-P. Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f'. Mechanisk aktion, sløjfevindlader. På vestpulpituret.

Orgelfacaden, tegnet af Rolf Graae, er symmetrisk opbygget med et hovedorgel, rummende hovedværk og brystværk, to lidt tilbagetrukne pedaltårne, sammenbygget med hovedorglet, og et rygpositiv, indfældet i pulpiturbrystningen. Hovedværkets trompetstemme er efter iberiske forbilleder anbragt *en chamade*, dvs. med horisontal placering i facaden.

Orgelpulpituret, 1967, tegnet af Rolf Graae, er opført som en tværgående bro i bueåbningen mellem skibet og tårnrummet med fremspringende brystninger på begge sider. Pulpiturets bjælkeender er forgyldte.

†Orgler. 1) Positiv, omtalt 1576.⁸⁸ Jakob Madsens visitatsbog anfører 1589, at kirken har et 'lidet ufærdigt positiv'.⁴³⁴

2) Anskaffet 1676 eller tidligere.⁴³⁵ Renoveret 1721-22 af Abraham Nielsen Svane, Odense.⁴³⁶ 1759 omtales orglets to manualværker: 'manuallet' og 'rygpositivet'.¹³ 1781 repareredes orglet af Hannibal Nielsen Fischer, Skårup,⁴³⁷ og 1833, da

Fig. 111. Indre mod vest med †orgel nr. 3, 1849 (s. 204). Foto P. N. Saxdorff. – *Interior looking west with †organ no. 3, 1849.*

instrumentet betegnede som ubrugeligt, udførte Peter Mortensen Gudme, Svendborg, nødvendige arbejder ved de tre bælg, vindladerne, vindkanalerne, de to manualklavaturer, pedalklavaturet, traktoren og piberne. Det fremgår i denne

forbindelse, at navnlig rygpositivet bar præg af at have været i brug i mange år.⁴³⁸ Den tidligste angivelse af orglets størrelse er fra 1823, hvor det oplyses, at det har 17 stemmer.⁴³⁹ På vestpulpituret.⁴⁴⁰

Fig. 112. Forslag til orgelfacade, 1894. Tegning af H. B. Storck (s. 206). 1:100. I Danmarks Kunstmuseet. – *Proposal for organ facade, 1894. Drawing by H. B. Storck.*

†Orgelfacaden bestod af to afdelinger: Rygpositivet, i pulpiturbrystningen, og hovedorglet, der synes at have været opbygget med tre tårne og mellemliggende felter. Sognepræsten, Nicolai Reiersen, oplyser 1755 følgende: 'Øverst på orglet findes i de tre udbygninger hvori de største piber sidder »Soli Deo Gloria«, under piberne »Gud til ære, Kircken til Beprydelse, er dette Orgel Verck«. På orglets nederste gesims: »Een hver Som løse for sin pung, Og mig hialp til at lyde, / Riig, fattig, gammel eller Ung, den vil ieg takken yde / Nu Skal hver Piibe i mig er, Jeg har ej anden Tunge / I stemme ret paa sin maneer, Guds ære at ud siunge. / Ære være Gud i det høye Luc: 2.«'.²³⁵ Prospektpiberne var forsøvede.⁴⁴¹ 1752 lod 'en del af de søfarende orglet sirligt male og udpynte'.¹⁷⁸ I forbindelse med orgelreparationen 1833 blev facaden malet af Hans Fr. Trabolt og Berg.¹³

3) 1849 (fig. 111), med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Peter Mortensen Gudme.⁴⁴² Dispositionen lød:⁴⁴³

Manual I

Bordon 16 Fod
Principal 8 Fod
Gedacht 8 Fod
Octav 4 Fod
Fugara 4 Fod
Qvinta 3 Fod
Octav 2 Fod
[Ukendt navn] 1 Fod⁴⁴⁴

Pedal

Subbas 16 Fod
Violon 8 Fod
Octav 4 Fod
Bassun 16 Fod⁴⁴⁶

Manual II

Gedacht 8 Fod⁴⁴⁵
Viola di Gamba 8 Fod
Rohrflöte 4 Fod
Octav 2 Fod

Kopler: I-I (oktavkoppel), II-I, P-P (oktavkoppel). Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-h. Mekanisk aktion, sløjfevindlader. 4 kassebølge.

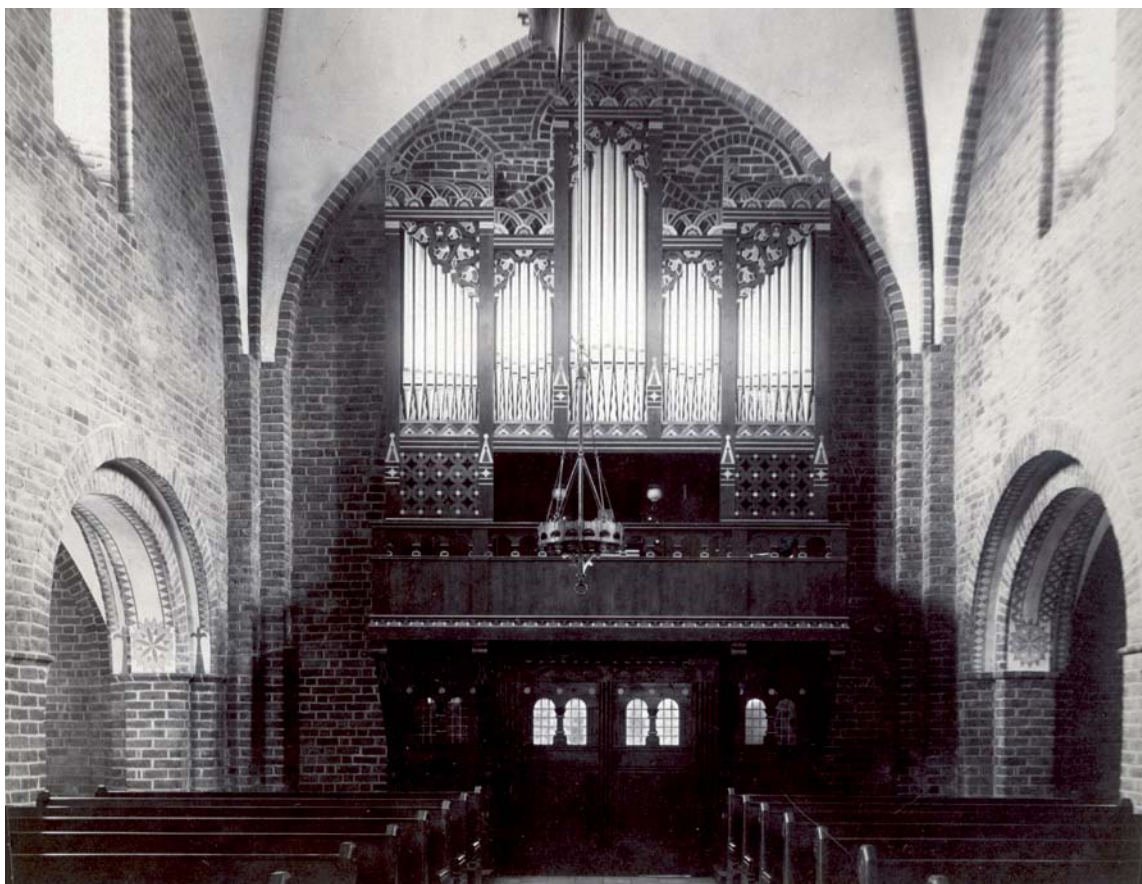

Fig. 113. Indre set mod vest med stolestader (s. 194), orgelfacade og -pulpitur (s. 206) samt lysekrone (s. 210), tegnet af H. B. Storck. Foto Kristian Hude 1910. – *Interior looking west, with pews, organ facade, organ gallery and chandelier designed by H. B. Storck.*

Orglet ombyggedes 1863⁴⁴⁷ og 1875⁴⁴⁸ af Peter Mortensen Gudme. På vestpulpituret.⁴⁴⁹

Orgelfacaden, i nygotisk stil, er beslægtet med Gudme-facaden fra 1856 i Assens Kirke, Odense Amt.⁴⁵⁰ Begge disse facader, der er ganske atypiske for perioden, karakteriseres ved en opbygning med tre spidsbuede storfelter, adskilt af to smalle mellemfelter samt ved en vertikal opdeling af det midterste parti i en større overdel og en mindre underdel. Denne disponering af facaden citerer barokkens typiske facadeopbygning, hvor en midtdel med hovedværk (øverst) og brystværk (nederst) flankeres af et todelt pedalværk. Facadens træværk dekoreredes 1860 af L.V. Berth.⁴⁵¹

4) 1894 (fig. 112-13),⁴⁵² med 14 stemmer, to manualer og pedal, bygget af A. H. Busch & Sønner, København.⁴⁵³

Manual I

Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod
Fløjte 8 Fod
Salicional 8 Fod
Octav 4 Fod
Gemshorn 4 Fod
Octav 2 Fod

Manual II

Gedackt 8 Fod
Fugara 8 Fod
Fløjte 4 Fod
Svelle

Kopler: II-I, I-P. Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d¹.

Pedal

Subbas 16 Fod
Principalbas 8 Fod
Gedacktbas 8 Fod
Trompetbas 8 Fod

1934 foretog Eggert Froberg, Odense, en ombygning og udvidelse, resulterende i følgende disposition (22 stemmer, to manualer og pedal):⁴⁵⁴

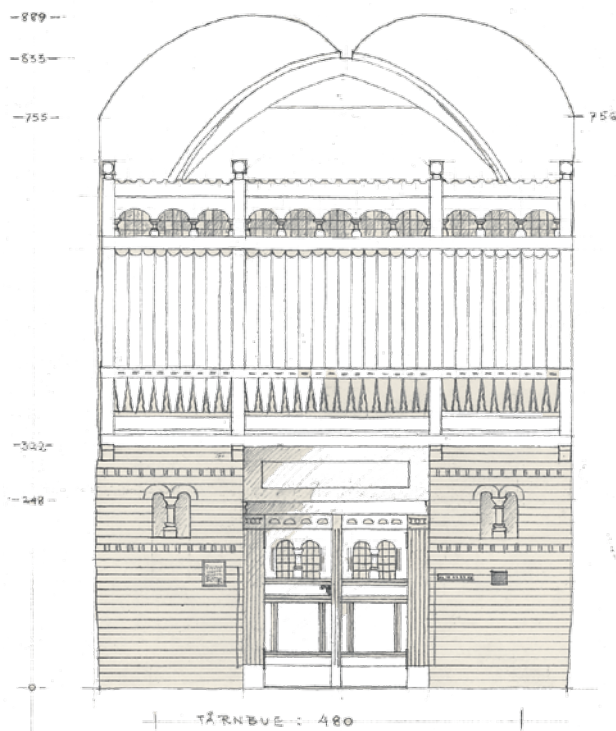

Fig. 114. Bagsiden af $\dagger$ orgel nr. 4 (s. 205). 1:100. Tegning af I. Arthur-Nielsen. – Back of $\dagger$ organ no. 4. Drawing by I. Arthur-Nielsen.

Manual I

Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod
Gedackt 8 Fod
Gemshorn 4 Fod
Octav 2 Fod
Mixtur 3–4 Kor $2\frac{2}{3}$ Fod
Trompet 8 Fod

Manual II

Rørfløjte 8'
Quintatøn 8'
Principal 4'
Dækfløjte 4'
Quinte $2\frac{2}{3}$ '
Nathorn 2'
Terz $1\frac{3}{5}$ '
Sifføjte 1'
Krumhorn 8'
Svelle

Kopler: II-I, I-P, II-P. Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d'. Mekanisk traktur, mekanisk og pneumatisk registratur. Sløjfevindlader, suppleret med pneumatisk supplementsvindlader (keglevindlader) i II og P.⁴⁵⁶ På samtidigt vestpulpitur.

Pedal

Subbas 16 Fod
Principalbas 8 Fod
Gedacktbas 8 Fod
Koralbas 4 Fod⁴⁵⁵
Mixtur 3 Kor 2 Fod
Posaune 16 Fod

Orgelfacaden, der sammen med spillebordet er opstillet i tårnets nedre mellemstokværk (jf. fig. 112-13 og 143-44), er tegnet af H. B. Storck med inspiration fra det sengotiske $\dagger$ hovedorgel i Lübeck Sankt Marien. Den er udført i lakeret fyrretræ med stafferinger i rødt, grønt, blå, gråt, sort og guld. De dekorative detaljer har forbilder i romanske kalkmalerier.⁴⁵⁷ Prospektpiber af tinlegering. Orglets bagside, der kunne ses fra tårnrummet, var udformet som stiliserede orgelpiber, jf. fig. 114.

$\dagger$ Orgelpulpiturer. 1) 1676 eller tidligere. 1781 blev der opsat to svære jernstænger, for at holde orglet ret, 'siden det ville falde forover i kirken'.²⁰ Udbygget 1849 af P. M. Gudme i forbindelse med opsætningen af $\dagger$ orgel nr. 3. I skibets vestende. 2) (Jf. fig. 112-13), 1894, tegnet af H. B. Storck og udført af tømremester A. Steen.¹⁷⁸ Udformet som en pulpiturbro mellem skibet og tårnrummet, hvorunder en dobbelt dørfløj flankeret af brede sidepaneler, foran hvilke var sæder. Dørfløje og paneler var forsynet med rundbuede vinduer med blyndfattede ruder. 1946 blev pulpiturets brystning udsmykket af Kræsten Iversen.⁴⁵⁸

TAVLER

Salmenummertavler (jf. fig. 55), 1894, tegnet af H. B. Storck. Af eg, kronet af en gennembrudt trekantgavl, der ligesom fodlisten er prydet med tovsnoning. Sortmalede skydebrækker med hvide cifre. De i alt 11 tavler er ophængt i skibene og koret.

Blandt de $\dagger$ salmenummertavler kan nævnes: 1) 1700, sortmalet.¹³ 2-3) 1705, af træ.¹³ Tavlerne blev malet 1738.²⁰ 4-7) 1791, udført af Andreas Snedker; med nummerbrækker.²⁰ 1822 blev de malet sorte med hvid inskription, 1824 blev de malet hvide.⁷⁷ Kasseret 1835.⁷⁹ 8-13) (Jf. fig. 84 og 104), 1836, udført af snedkerne J. C. Rogen og S. Lang, rektangulære med svejftet gav. Oprindelig hvidmalede med forgyldte lister og sorte numre; siden sorte med hvide numre.³⁴⁰ 12) 1846, udført af snedker S. Lang, malet og forgyldt.⁷⁷

$\dagger$ Skriftetavler. 1-2) 1719, i $\dagger$ skriftestol nr. 1.²⁰

Præsterækketavle, 1957, skænket af Knud Jølver.⁴⁵⁹ Den store, rektangulære tavle er udført af

Fig. 115. Maleri af Peder Jensen Luccopidan og familie, 1697, malet af Thomas Jacobsen Westerholt (s. 207). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Painting of Peder Jensen Luccopidan and family, 1697, by Thomas Jacobsen Westerholt.*

egetræ; præsternes navne og embedsår står med sortmalede versaler. Opsat foran det tilmurede vindue i tårnrummets sydvæg.

Bygningstavle, 1852, til minde om istandsættelsen af spiret (s. 156). Af kobber, indsat i sekundær ramme af sortmalet træ, 16,5×19,5 cm. Indskrift med fordybet skriveskrift: »An: 1763 blev dette Kirke Spiir opsat. An: 1852 underkastedes det en Hovet Reparation da Kirkens Inspecteurer vare Sognepræsten Licent: theol: Ant: Fred: Silfverberg Byefogden Kammerjunger Chr: v Jessen Borgerrepresentant Seilmager Niels West Kirkens Værgе var Johan Lindegaard Bygmesteren Hans Steen«. Udtaget af spiret i forbindelse med restaureringen 1892-94 sammen med *†bygningstavle* s. 155.²⁴¹ Nu ophængt på tårnrummets sydvæg.

(†)*Meddelelsestavle*, o. 1900, af træ, rundbuet med antisk slyngbånd foroven og indskrift med forgylde antikva vedr. tidspunkter for gudstjeneste, herunder børnegudstjenester og vækkelsesmøder. Brunbejdset. Opbevares i tårnets andet mellemstokværk.

†*Tavle*. 'En lille tavle', omtalt 1753, da kirkeværgen lod den staffere. Tavlen hang i kirkens nordside nær orglet.⁴⁶⁰

MALERI

(Fig. 115), 1697, udført af Thomas Jacobsen (Westerholt). Gruppeportræt af sognepræsten for Landet og Bregninge menigheder på Tåsinge i årene 1672-1717, Peder Jensen Lucoppidan, hans hustru Anna Christine Jørgensdatter Falster og parrets i alt 12 børn.⁴⁶¹

Fig. 116. Detalje af maleri (s. 207). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Detail of painting.*

Det store maleri, 194×245 cm, er udført i olie på lærred og indsat i en profileret, sortmalet ramme fra 1835, bekostet af købmand A. Carre m.fl.⁴⁶² Det viser præstefamilien, prægtigt klædt efter tidens mode, stående med front mod beskueren på mørk baggrund. I midten står Peder Lucoppidan i ornat med venstre hånd lagt mod brystet og en bog i den højre. Ved hans venstre side står hustruen og parrets to døtre. Alle tre er vist i kjole med tætsiddende liv og vid underdel, syet af rød og gylden brokade, hvorover et kort overstykke (manteau), fra hvis ærmer særkens kniplingsbesætning vælder frem. Om halsen og håndleddene har de kæder og armringe af guld og perler, og en fontange hviler på det opsatte hår. Moderen holder en citron i højre hånd, formentlig som et tegn på velstand, mens døtrene bærer vifter; den ældste desuden en blomst. Ved faderens højre side er parrets syv sønner opstillet

i kileformation efter alder, alle barhovedede med halvlangt hår i blonde nuancer. De er klædt i sort, brun eller grå jakke med hvidt kniplingshalsbind over en lang, rød eller blå vest med blanke knapper. De to yngste drenge (fig. 116) har hinanden ved hånden, og den ene holder en lyserød rose.⁴⁶³ Forrest i billedets venstre side ligger parrets tre døde spædbørn på en rød pude, svøbt i hvidt med lukkede øjne og hænderne foldet over brystet. I nederste højre hjørne er malerens signatur »Th. Jacobsen p[...]»⁴⁶⁴ Anno 1697 in Novembri«. ⁴⁶⁵ I øverste venstre hjørne er sekundær, malet giverindskrift med lys antikva: »Dette givet til Nicolai Kirke af Salig Christen Morsing for hen Sogne præst for Landet meenig hed paa Taarsing hands Enke sl. Johanne Morsings Som døde her i Svendborg den 2den Jan(uar) 1776«. ⁴⁶⁶

Omstændighederne omkring maleriets tilblivelse kendes ikke, men antagelig er det oprin-

delig malet som et privat familieportræt og op-hængt i præstefamiliens bolig. Det rummer dog samtidig træk fra epitafiemaleriet, således de døde svøbelsesbørn i forgrunden, og har gennem sin sekundære ophængning i kirken også fået funktion som et dødeminde.⁴⁶⁷

Lokalhistorikeren Hans Rasmussen har sand-synliggjort, hvordan maleriet kan være endt i Skt. Nikolaj Kirke: Efter Peder Jensen Lucoppidan blev sønnen Niels præst, og hans enke (af andet ægteskab) giftede sig med hans to efterfølgere. Den sidste af disse var Christen Henriksen Morsing, der anden gang giftede sig med den Johanne, som gav billedet til kirken i Svendborg, og som vel er flyttet til byen efter ægtemandens død (jf. også *†gravsten* nr. 40-41).⁴⁶⁸ I kirken blev male-riet ophængt over købmand Hans Torbjørnsens stol (*†lukket stol* nr. 4), dvs. formentlig i kirkens sydside. 1830 hang det på midtskibets nordvæg;⁴⁶⁹ måske tæt ved prædikestolen som sidst i århun-dredet (jf. fig. 84), og efter restaureringen 1892-94 over døren til sakristiet; siden er det flyttet til sin nuværende placering på tårnummets nordvæg.

BELYSNING

Kirken oplyses af 13 lysekroner, som på nær en er af nyere dato.

Belysningen synes længe at have været yderst sparsom. 1576-inventariet omfatter et antal sta-ger (jf. s. 183); fra 1684 omtales en lysearm ved prædikestolen. I 1714 og 1715 modtog kirken to lysekroner som gaver, og i årene 1724-30 tre lysearme. 1774 anskaffedes en lysekrone af træ. I anden halvdel af 1800-tallet forbedredes belys-ningen ved opsætning af lysearme og lampetter, bl.a. i forbindelse med indlæggelsen af gas 1869, da der også anskaffedes to kandelabre. Ved hoved-restaureringen 1892-94 blev samtlige lyskilder på nær lysekronen fra 1714 erstattet af 10 hjulkroner, tegnet af H. B. Storck. 1912 blev de ombygget til elektricitet,¹⁷ og i 1940'erne blev de udskiftet med nye i barokstil bekostet af Knud Jølver.

Lysekroner. 1) (Fig. 117), 1714, skænket af arvin-gerne efter Anna Margrethe Helverskov (†1713), enke efter landsdommer Peder Luxdorph (jf. *†lukket stol* nr. 2). Kronen har 2×8 s-svungne

Fig. 117. Lysekronen nr. 1, 1714, skænket af arvinger efter Anna Margrethe Helverskov (s. 209). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Chandelier no. 1, 1714, donated by the heirs of Anna Margrethe Helverskov.*

arme med bladled og muslingeskalsformede lyse-skåle samt otte små pyntearme, der ender i åbne blomsterbægre. Balusterskafte afsluttes forneden af en stor hængekugle med profileret knop; på hver side af kuglen er graveret våbenskjold for slægten Helverskov hvorunder giverindskrift med kursiv: »Sl: Frue Anne Margrete Helverskouf«. Som topfigur ses en vinget kvinde med fane og hellebard, mens ringen til ophæng prydes af to små figurer.

Kronen blev ophængt i hvælvingen ved prædikestolen nytårsaftensdag 1714.²⁰ 1834 blev den flyttet til midtskibet sammen med *†*nr. 1;²⁷⁸ siden atter i koret. Efter restaureringen kortvarigt op-hængt i korets østfag sammen med *†*nr. 1; derpå på sin oprindelige plads i korets vestfag.

Fig. 118. Lysekroner nr. 2, 1894-95. Tegnet af H. B. Storck (s. 118). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Chandeliers no. 2, 1894-95. Designed by H. B. Storck.*

2) (Fig. 118), 1894-95, udført af bronzestøber Oluf Schieltved, København, efter tegning af H. B. Storck.¹⁷⁸ Hjulkrone med tolv lypærer (oprindelig gasblus). Fra det glatte midtskaft udgår bladsmykkede led til en kreneleret krans med buformede gennembrydninger. Skaftet afsluttes forinden af en ring. Oprindelig ophængt i midtskibet sammen med $\dagger$ nr. 13; kort efter flyttet til korets østfag. Formentlig o. 1941 ophængt i sakristiet.

3) 1941, udført af kgl. hofbronzestøber Lauritz Rasmussen og skænket af Knud Jølver. I barokstil med 3×8 s-svungne arme og balusterskaft, som foroven afsluttes af en ring, forneden af en stor hængekugle med drueklaseformet knop. På kuglen er indskrift med versaler: »Skænket 1941 af Knud Jølver født i Svendborg« samt »Udført af

Lauritz Rasmussen kgl. hof-broncestøber«. Ophængt i jernlænke i midtskibets 1. fag.

4) (Jf. fig. 47), 1941, udført af Lauritz Rasmussen og skænket af Knud Jølver. I barokstil med 2×8 s-svungne arme og balusterskaft, der forneden ender i en stor hængekugle med drueklaseknop og indskrift som på nr. 3. Topfigur i form af Skt. Peter med nøgle og bog. Ophængt i jernkæde i midtskibets 2. fag.

5-12) (Jf. fig. 62 og 64), 1942, udført af Lauritz Rasmussen og skænket af Knud Jølver. I barokstil med hver seks s-svungne arme, balusterskaft og stor hængekugle med profileret knop samt versalindskrift »Skænket 1942 af Knud Jølver født i Svendborg«. Ophængt i jernkæder i sideskibene.

13) 1948, skænket af Knud Jølver. I barokstil med otte s-svungne arme med profilhoveder hvorover otte pyntearme med havfrueprofiler. Balusterskaftet ender i en stor hængekugle med versalindskrift »Skænket 1948 af Knud Jølver født i Svendborg« og har som topfigur Neptun ridende på en havhest. Ophængt i jernkæde i tårnrummet.

$\dagger$ Lysekroner. 1) (Jf. fig. 104), 1715, skænket af jomfru Vita Biering.¹³ Krone med 2×8 s-svungne arme med flade lydeskåle, balusterskaft og stor hængekugle med profileret knop. Oprindelig ophængt i korets østfag over giverens murede begravelse ($\dagger$ begravelse nr. I,3). 1834 blev den flyttet til midtskibet sammen med nr. 1,⁷⁹ og efter restaureringen 1892-94 kortvarigt ophængt sammen med denne.

2) 1774, af træ, forgyldt.¹³ Kasseret o. 1800.⁷⁷

3-4) 1894-95, udført af bronzestøber Oluf Schieltved, København, efter tegning af H. B. Storck.¹⁷⁸ To dobbelte hjulkroner med hver 16 gasblus, beslægtede med nr. 2. Fra et glat midtskaft udgik tværstivere, de nedre prydet med bladværk i gennembrudt arbejde, til to krenelerede ringe. Den nederste og største ring havde firpasformede gennembrydninger, mens den øvre havde buformede ditto og desuden var prydet med påsatte englehoveder. Skaftet afsluttedes forneden med en sekskantet, profileret knop. De to kroner, der var ophængt i midtskibet, blev 1941 erstattet af nr. 3-4.

5-12) 1894-95, udført af bronzestøber Oluf Schieltved, København, efter tegning af H. B.

Storck.¹⁷⁸ Otte små hjulkroner med hver seks gasblus, beslægtede med nr. 2. Fra det glatte midtskaft, som afsluttedes af en profileret knop, udgik tværstivere til en kreneleret ring med gennembrudte firpas. Ophængt ved alteret og i sideskibene til 1942, hvor de erstattedes af nr. 5-12.

13) 1894-95, udført af bronzestøber Oluf Schieltved, København, efter tegning af H. B. Storck.¹⁷⁸ Svarende til nr. 2.

†*Lysearme*. 1) Omtalt 1684.¹³ Til to lys. Opsat ved prædikestolen,³⁸⁵ formentlig nedtaget 1858 (jf. †*lampetter* 1-3).

2) 1724, skænket af Helle Trolle, gift med Jørgen Henning Valkendorf til Klingstrup, der døde juleaften samme år, sammen med dåbsfad nr. 1 med mere.²⁰ På vægpladen var indskrift:

»En Lyse-Plade her i Herrens Tempel Sættes
Til ornament og Ziir, Guds Huus maa ej forgiættes
Den her af Walchendorph og Trolle given er,
Dog ej for nogen Roes, men Kirken haver Kier
Gud lyse Selv for dem, som udi mørket vandre
at de ved troens Lys maae deris Sind forandre
Og blive fast derved, at de ej sidde maae
I det forblindet mørk men vel opliuste gaee
Saa Settis Pladen da fast i Guds Tempel Kirche
Holt os ved ordets Lys! der frugtbar Kand udvirke
I os den rette Troe, opliuse vor Forstand,
at vi Kan engang naae vor rette Fædreland.«²³⁵

Tilsyneladende kasseret o. 1800.

3-4) 1730, skænket af arvingerne efter borgmester Evert Nielsen Friis.²⁰ Opsat i korets sydside ved gravsten nr. 3 over den begravelse, hvor han var nedsat (†begravelse nr. I,1).⁴⁷⁰ Tilsyneladende kasseret o. 1800.

5-8) 1858, fire dobbelte lysearme, monteret på zinkplader.⁷⁷

Lampetter. 1-6) 1983, tegnet af Rolf Graae, med hver seks lysdråber. I koret.

†*Lampetter*. 1-3) 1858,⁷⁷ opsat ved orglet og prædikestolen. 4-24) I forbindelse med installation af gas 1869 anskaffedes ca. 20 lampetter, hver forsynet med tre porcelænslys (jf. fig. 106 og 111).⁷⁷ 25-26) 1872, i ligkapellet.²⁰

**Kandelabre* (fig. 119), 1869, leveret af jernstøber D. Løwener, København, for 114 rigsdaler.⁴⁷¹ Malm, ca. 245 cm høje, med 12 arme. Hver stage har cirkulær fod, der hviler på ryggen af tre løver, og todelt skaft med flad midtvulst og akan-

tusmanchet foroven. Fra et lille topspir udgår 12 svungne arme med bladled og flade lyse-skåle med porcelænslys. Opstillet i korets vestfag (jf. fig. 84 og 104). I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 35.782).

KIRKESKIBE OG BEGRAVELSESUDSTYR

Kirkeskib (fig. 120), »Gud er vort haab«, et ældre skib (jf. ndf.) skænket 1845 af sognets skippere og styrmænd.⁴⁷² Fuldrigget fregat med 17 kanoner på hver side. Grønmalet med sorte, hvide og forgyldte detaljer; på hver side af skroget indskrift med forgyldte versaler: »1845 givet af St Nicolai Sogns skippere og styrmænd Gud er vort haab«. I skroget findes en flaske med dokumenter med navnene på de 37 givere samt oplysninger om restaureringer, bl.a. en seddel med »Skibet er i Aa-

Fig. 119. *Kandelabre, 1869 (s. 211). I Svendborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – **Candelabra*, 1869.

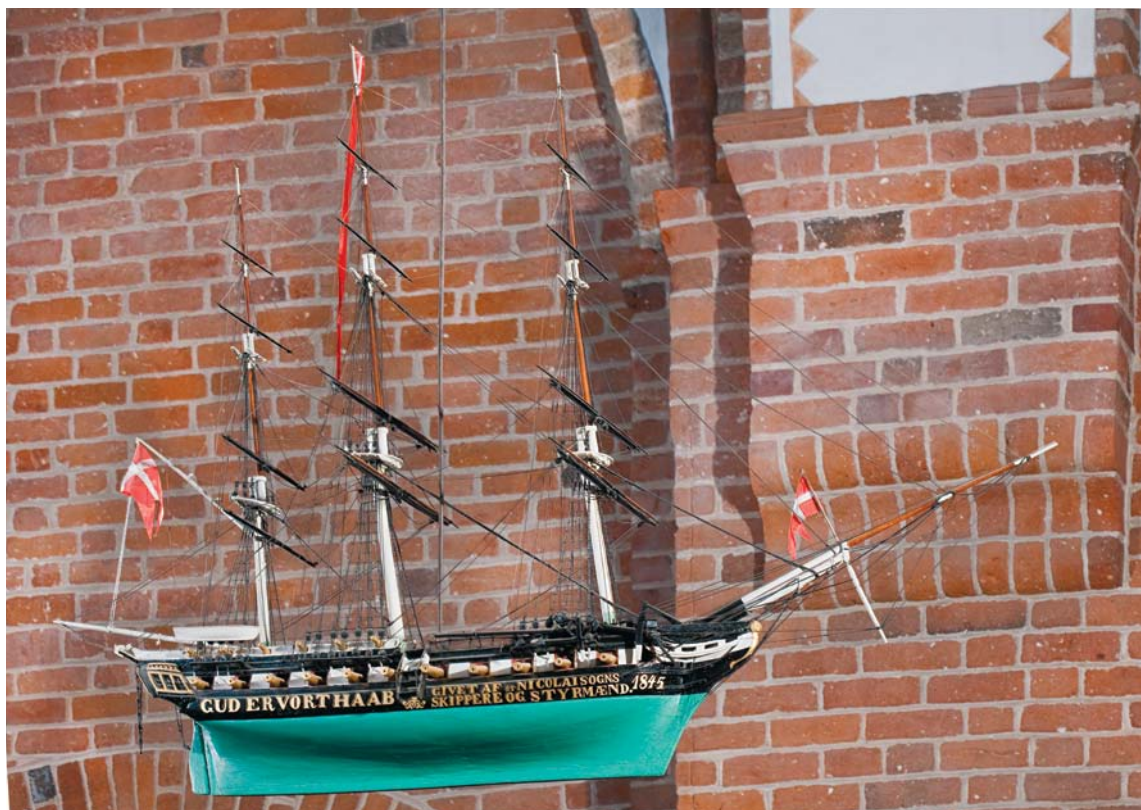

Fig. 120. Kirkeskib, skænket 1845 af sognets skippere og styrmænd (s. 211). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Church ship, donated in 1845 by the captains and mates in the parish.*

ret 1844 i Novbr. og Decbr. Maanet tiltaget og i hver Henseende istandsadt af Styrmand Johan Andreas Flindt.⁴⁷³ 1852 blev det istandsat med sort oliefarve og forgyldning af maler L.V. Berth,⁷⁷ og 1865 og 1872 udførte J. Chr. Fich tilsvarende arbejde.⁷⁷ Restaureret 1894 og 1947, sidstnævnte arbejde bekostet af Knud Jølver.⁴⁷⁴ Skibet er op-hængt i midtskibet mellem 1. og 2. fag.

†*Kirkeskib*, omtalt fra 1724, 'lille'. Ophængt midt i kirken.³⁵⁹ Formentlig kasseret o. 1800.

†*Ligbåre*. 1-2) Omtalt 1634.³⁶⁹ 3) 1675, anskaffet som erstatning for en af ovennævnte.¹³ 1694 havde kirken to ligbåre;¹³ 1738 fik den 'lille' fire nye, svættede ben.²⁰

**Fakkelholder*, af jern, 46 cm høj. To smalle jernbånd er lagt over kors og bøjet, så enderne danner fire ben. I skæringen er en plade, hvortil er fæstnet en stor lysepig. Anvendt i forbindelse med begravelser. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 31.660).

TÅRNUR

Tårnur (fig. 121), 1894, udført af tårnurmagerfirmaet Bertram Larsen, København.⁴⁷⁵ Rødmalet støbejernsværk, ca. 50×125×45 cm; på forsiden påsat plade med »Bertram Larsen København«. Med grahamsgang. 1944 blev værket ombygget og udvidet med kvarterslag af Bertram Larsen, bekostet af Knud Jølver.⁴⁷⁶ Istandsatt 1999. Placeret i et urhus af brunbejdset træ med glas foroven, opsat i klokkestokværket. *Urskiverne* (jf. fig. 6), 1894, mod nord og syd, er udført af Bertram Larsen af galvaniseret jernplade; blåmalede med sorte og røde detaljer samt forgyldte romertal og visere. I sviklerne er forgyldte rosetter, langs kanten en tunget bort.

†*Tårnure*. 1) Omtalt 1589.³⁸⁴ Værket blev jævnlige repareret; bl.a. 1678 af Niels Jonsen Sejrmager, 1716 af smed Niels Hansen i Øster Hæsing (for 30 sletdaler); 1735 af urmager Poul Jilberg og

1740 af urmager monsieur Møller.²⁰ 1725 opførtes et nyt urhus af egetræ med aflåselig dør,²⁰ og 1763 blev værket flyttet til loftet i det nye spir.²⁷⁶ 1771 indgik uret som en del af betalingen for nr. 2.

2) 1771, købt af smeden i Sødinge for 65 rigsdaler.²⁰ Værket kunne gå i 24 timer,⁴⁷⁷ og havde både time- og kvarterslagværk.³⁷ 1785 blev det repareret af Hannibal Fischer for 40 rigsdaler; urhuset ('skuret') blev repareret af snedker Jens Henningsen i 1801.¹³ En gennemgribende reparation af værket gennemførtes 1834 af P. C. Hoffgaard, hvorefter der blev ansat en urmager til at have opsyn med det.³⁷³ Både det og urhuset blev kasseret i forbindelse med restaureringen 1892-94.

†*Urskiver*. 1) Omtalt 1712, da viseren blev malet med gul fernis.²⁰ 1725 blev skiven forbedret med tre egefjælle og malet af Peder Iversen, og 1798 blev den istandsat af maler Klingenberg.²⁰ 2) (Jf. fig. 4 og 13), 1824, mod nord.⁴⁷⁸ Kvadratisk med svejftet gavlstykke. Skiven havde mørk bundfarve og forgyldte romertal og visere; i gavlstykket et kronet »R VII«. 1846 blev den malet og forgyldt af maler Chr. Zehngraf.⁷⁷

KLOKKER

Kirken har fem klokker, hvoraf de tre er senmiddelalderlige, mens de to øvrige er omstøbt 1790 og 1839.

I slutningen af 1500-tallet havde kirken fire klokker, om end kun de tre omtales i de samtidige kilder. Heraf vides de to store at have hængt i tårnet (†nr. 1-2), og en af de små (nr. 1-2) at have tjent som messe klokke ved alteret.⁴⁷⁹ Fra 1684 omtaler kirkens regnskaber alle fire klokker, og 1694 præciseres, at der er to 'brugelige' i tårnet og to 'ubrugelige' i kirken. Den ene af disse (nr. 2) var ophængt under orglet og tjente som slagklokke for kirkens urværk, mens den anden (nr. 1) i år 1700 på sognepræstens foranledning blev hængt op i tårnet. 1763 blev de tre klokker i tårnet ophængt i det nye spir; 1783 blev klokkestolen fornyet.²⁰ 1828 modtog kirken en middelalderlig klokke fra †Klosterkirken (nr. 3), som ophængtes i tårnets lydhul mod vest. I forbindelse med ringningen ved reformationsfesten 1836 faldt en af de store klokker ned på en tværbjælke, dog uden større skade.⁷⁹ Ved restaureringen 1892-94

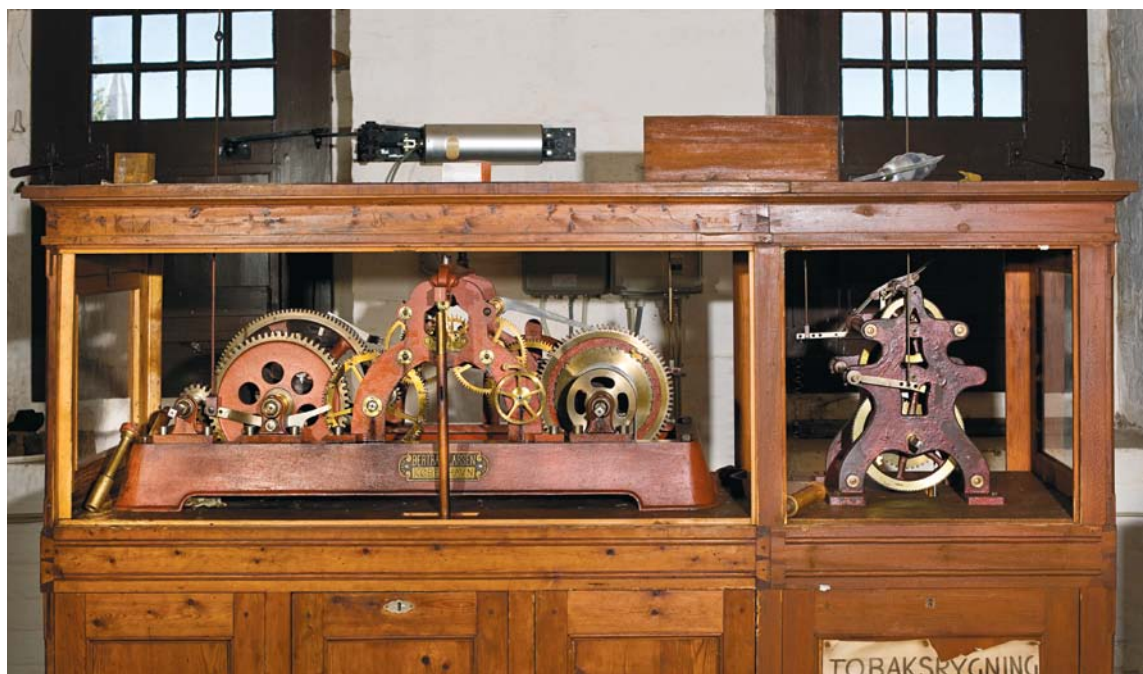

Fig. 121. Tårnur, 1894, udført af tårnurmagerfirmaet Bertram Larsen (s. 212). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Tower clock, 1894, made by Bertram Larsen, tower-clock-makers.*

indrettedes tårnets fjerde stokværk til klokkestokværk. 1958 installeredes elektrisk ringning.²⁶⁹

1) (Fig. 122), o. 1500, formentlig et nordtysk arbejde.⁴⁸⁰ 34 cm i tværmål. Om halsen et skriftbånd med plattysk minuskelindskrift, »des heren wort blift ewich« (Herrens ord forbliver evindeligt). Indskriftens begyndelse er markeret med et lille kors, og som skilletegn er benyttet rosetter. Tredobbelte lister og friser med liljer (foroven) og trebladede ornamenter (forneden) kanter skriftbåndet. Ved overgangen fra legemet til slagkanten er tre lister, om munden to.

Klokkens oprindelige placering er ukendt (jf. ovf.). 1700 blev den 'udhængt' i tårnet, hvor den supplerede de øvrige klokker ved begravelser;¹³ 1763 blev den flyttet til spiret, hvor den i begyndelsen af 1900-tallet tjente som stormklokke.⁴⁸¹ Nu ophængt i koret bag prædikestolen sammen med nr. 2.

2) (Fig. 122), 1500-tallets begyndelse, formentlig støbt af den nederlandske klokkestøber Henrik de Campen den ældre.⁴⁸² 22 cm i tværmål. Om halsen er et tomt skriftbånd hvorover en perlestav og en frise af fine bladornamenter. På legemet ses et skjold med en flakt ørn, byen Campens våben, og ved overgangen fra legemet til slagkanten er tre lister, om munden en enkelt.

Klokkens oprindelige placering er uvis.⁴⁸³ I hvert fald fra 1676 hang den under orglet, hvor den tjente som slagklokke for urværket.³⁵⁹ Efter restaureringen 1892-94 stod den ubrugt hen, og opbevarede derpå i Svendborg Museum.⁴⁸¹ Nu ophængt i koret bag prædikestolen sammen med nr. 1.

3) (Fig. 123), 1512, støbt af Johannes Fastenowe.⁴⁸⁴ 60 cm i tværmål. Om halsen skriftbånd med latinsk minuskelindskrift »ihesus maria franciscus katerina iohannes de vastenoioe me fecit

Fig. 122. Klokker nr. 1 og 2, o. 1500 og 1500-tallets begyndelse (s. 214). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Bells nos. 1 and 2, c.1500 and beginning of the 16th century.*

Fig. 123-124. 123. Klokke nr. 3, 1512, støbt af Johannes Fastenowe (s. 215). 124. Klokke nr. 4, 1790, støbt af D. C. Herbst (s. 215). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 123. Bell no. 3, 1512, cast by Johannes Fastenowe. 124. Bell no. 4, 1790, cast by D. C. Herbst.

anno domini m cccc xii« (Jesus Maria Frans Katharina Johannes Fastenowe gjorde mig år 1512). Et kors markerer indskriftens begyndelse, og som skilletegn er benyttet rosetter. Skriftbåndet kantes af perlestav og fine bladornamenter. Ved overgangen fra legemet til slagkanten er tre lister, om munden to.

1828 blev klokken overført fra den nedrivningsdømte $\dagger$ klosterkirke, og det følgende forår blev den ophængt i tårnet i et lyd hul mod vest,⁷⁷ hvor den hang ubrugt.⁴⁸⁵ Ophængt i slyngebom.

4) (Fig. 124), 1790, støbt af D. C. Herbst i København af $\dagger$ klokke nr. 4 for 107 rigsdaler.²⁰ 79 cm i tværmål. Om halsen indskrift med versaler »Støbt af D. C. (He)rbst Hof Klokke Støber i Kiøbenhavn Aared 1790 Gud alene æren«. Skrift-

båndet kantes af perlestav og akantusbladfriser.

Da klokken i september 1790 blev hængt op i spiret, blev rådstuetjeneren betalt for trommeslag over hele byen, så folk ikke skulle stimle sammen ved den usædvanlige ringning.²⁰ Ophængt i slyngebom.

5) (Fig. 125), 1839, støbt af I. C. og H. Gamst i København af $\dagger$ klokke nr. 2 for 275 rigsdaler.³⁴⁰ 90 cm i tværmål. Om halsen versalindskrift »Støbt af I. C. og H. Gamst Kiøbenhavn anno 1839«. Over skriftbåndet en spinkel bladranke, indrammet af perlestav. Ophængt i slyngebom.

6-7) 1967, to små slagklokker af bronze som benyttes ved time- og kvarterslag.²⁶⁹ Ophængt i spiret.

$\dagger$ Klokker. 1) 1516, 'andengangsklokken'.⁴⁸⁶ 1576

blev klokken betegnet 'mådelig'.⁸⁸ 1678 blev træværket, som klokken hvilede i, fornyet af Hans Tømrer.¹³ 1749 omstøbt til †nr. 3.

2) 1575 eller 1576, 'den store klokke', støbt af klokkestøber Matthias Benninck i Lübeck.⁴⁸⁷ Klokken, der var kirkens største, bar angiveligt indskriften »Anno Domini MDLXXV støbt paa samtlig Meenighedens bekostning i Kircke værgers Knud Willadsens Tiid i Lybech«.²³⁵ 1705 blev klokken, som var 'ganske affældig', taget ned

og forbundet med nyt stangiern.⁴⁸⁸ Formentlig er det denne, der 1736 betegnes 'førstegangsklokken'.²⁰ 1823 tjente den som stormklokke;³⁷ 1839 blev den omstøbt til nr. 5.

3) 1749, 'andengangsklokken', støbt i København af †nr. 1 for 73 rigsdaler.²⁰ 1767 var klokken i stykker og blev omstøbt til †nr. 4.

4) 1767, 'andengangsklokken', støbt af Michael Carl Troschell, København, af †nr. 3 for 40 rigsdaler.²⁰ 1790 var den i stykker og blev omstøbt til nr. 4.

Fig. 125. Klokke nr. 5, 1839, støbt af I. C. og H. Gamst (s. 215). Foto Arnold Mikkelsen 2010. — *Bell no. 5, 1839, cast by I. C. and H. Gamst.*

GRAVMINDER

Overblik. Blot syv gravminder er bevaret i kirken: To epitafier eller mindetavler af gravstensagtig karakter fra midten af 1700-tallet og en mindetavle fra slutningen af 1800-tallet, samt fire gravsten, hvoraf en romansk, en fra o. 1555, en fra o. 1660 og en fra o. 1821 (oprindelig et kirkegårdsmonument).

Vistnok to middelalderlige grave blev konstateret i forbindelse med restaureringsarbejderne 1892-94 (s. 218). I perioden 1550-1650 var kirken ramme om enkelte adelsbegravelse, således Inger Valkendorf (†1555, gravsten nr. 2) og Mette Høeg (†1639), der blev nedsat i samme murede begravelse i koret (†begravelse nr. I,3 med †kisteplade), formentlig sammen med Peder Eggertsen Sandberg til Vestergård, der blev 'indsat' i kirken 1609.⁴⁸⁹ 28. nov. 1632 blev Mette Høegs brodersøn, Christen Høeg, bisat fra kirken.⁴⁹⁰

I 1600- og 1700-tallet tjente kirken som begravelsesplads for medlemmer af byens embedsstand og bedrestillede borgere. De blev gravsat i murede begravelse eller jordsfæstegrave under kirkegulvet (jf. s. 225). Også en række personer med tilknytning til militæret fandt deres sidste hvilested i kirken. I de tilfælde, hvor personer fra Skt. Nikolaj Sogn ønskede at blive begravet i †Klosterkirken, der på denne tid fungerede som gravkirke, tilfaldt betalingen for begravelsen sognekirken.⁴⁹¹

Istandsættelser og ændringer. Ingen gravminder synes bevaret på deres oprindelige plads, muligvis dog med undtagelse af epitafium nr. 1. Den nuværende beholdning er blot en svag afglans af tidligere tiders rigdom. I 1600- og 1700-tallet lå gravstenene tæt i gulvet og væggene var prydet med adskillige epitafier. I sin indberetning 1707 opregner sognepræst Gamaliel Nielsen ikke færre end 13 navngivne †epitafier fra 1500- og 1600-tallet, heraf flere 'anselige', uden dog at beskrive dem nærmere. Sandsynligvis har der været tale om træskårne rammer i renæssance- og bruskbarokstil omkring malerier med religiøse motiver og portrætter af de afdøde. Et enkelt nævnes at være af sten (†epitafium nr. 13). Gamaliel Nielsen anfører endvidere, at der i kirken findes 'en stor del ligsten, men på ingen af dem noget mærkværdigt'.⁴⁹² Indførsler i kirkens regnskabsbøger gør det imidlertid muligt at identificere godt 45 †gravsten, som i 1600- og 1700-tallet blev lagt over døde svendborgensere med gravsted i kirken. Til denne gruppe følger sig desuden en sten fra romansk tid, påtruffet ved restaureringen 1892-94 (†gravsten nr. 1).

Kirken solgte løbende hjemfaldne gravsten til interesserede borgere, som kunne lade dem forsyne med en ny indskrift og lægge dem på deres egen grav. Således købte borgmester Niels Lauridsens enke i 1674 to gamle gravsten, som hun lod flytte til sin mands begravelse i koret (†gravsten nr. 5 og 6, †begravelse nr. I,2).

1767 købte Peder Quist en lille sten for at anvende den på sin hustrus grav i Vor Frue Kirke.⁴⁹³

1805 blev begravelse inde i kirken forbudt, og i de følgende årtier blev der ryddet ud i gravminderne med hård hånd. Første gang i 1810, da der ved en auktion blev solgt 'gamle materialer og epitafier' for 190 rigsdaler.⁴⁹⁴ De følgende år blev kirkens gulve omlagt (jf. s. 160) og mange †gravsten solgt på auktion.⁴⁹⁵

I det følgende er som †gravsten kun medtaget de, som ud fra oplysninger i regnskaberne kan knyttes til et personnavn. Da gravsten som nævnt blev genanvendt, kan det ikke udelukkes, at nogle af dem er identiske.⁴⁹⁶

Fig. 126. Gravsten nr. 1, romansk (s. 220). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Gravestone no. 1, Romanesque.*

MIDDELALDERLIGE GRAVE

1) I nordre pillerække, dvs. mellem midtskibet og nordre sideskib, blev 1894 i forbindelse med restaureringsarbejderne påtruffet en middelalderlig grav, som er kort omtalt i Magdahl Nielsens dagbog. Kun hovedenden og den ene side af graven var bevaret, mens overdækningen var borte. Skelettet var delvis fjernet, dog lå kraniet urørt. Graven blev tildækket igen, og hverken denne eller skelettet er beskrevet nærmere.⁴⁹⁷

2) Murermeister Henrik Madsen berettede 1948, at man under restaureringen 1892-94 var stødt på en muret grav. Liget lå på en flade af munkesten, hvorefter der var muret nogle skifter, som nøjagtig fulgte legemets konturer. Graven var overdækket med munkesten.⁴⁹⁸

EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) (Fig. 127), o. 1742, over Jørgen Borring, rådmann og byfoged, *12. okt. 1698, †1. juli 1742, og hustru Catharine Weigner, *16. marts 1701, †<7. febr. 1773> (jf. †messeskjorte nr. 2, †lukket stol nr. 5).⁴⁹⁹

Rødbrun kalksten, 177×92 cm, indskrift med reliefantikva og -versaler. I hjørnerne er evangelistmedaljoner, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes. Det ovale skriftfelt, som udfylder næsten hele stenens flade, indrammes af akantus og kronet af en vase med blomster, forneden et vinget dødningehoved. Stenen er sortmalet med ornamenter i gråt og guld, evangelistmedaljonerne polykrome på rød bund. Indskriften er forgyldt. Farvelaget er istandsat 1994 på grundlag af en ældre staffering.

Sin gravstensagtige karakter til trods har monumentet formentlig altid været placeret i lodret stilling som et epitafium, således som det også fremgår af indskriften (»Til ære og Efter Minde Er denne Steen her op Reist ...«). Muligvis var det oprindelig opsat over ægteparrets begravelse i †Klosterkirken.⁵⁰⁰ Senest i forbindelse med nedbrydelsen af kirken 1828 er den dog flyttet til sin nuværende placering i korets østvæg, nord for alteret.

2) (Fig. 128), 1760,⁵⁰¹ over Hendrich (Henrik) Georg Nissen, kontrollør ved Svendborg toldsted, *1. april 1696 i Prets, †7. marts 1756, og hustru Anna Dorteia Schröder, *14. aug. 1696 i Boltenhagen i Pommeren, †□□ 17□□.

Rød kalksten, 120×71 cm, med afrundede hjørner. Indskriften med fordybet skriveskrift udfylder hele stenens flade. Oprindelig indmuret over parrets gravsted ved døbefonten i søndre sideskibs vestende. Nu opstillet mod tårnrummets sydvæg.

3) O. 1886, over Emil Frederik Vilhelm Warburg (Warburg), sognepræst 1859-1886 (jf. sygesæt nr. 2; alterstager nr. 2). Mindetavle af gråsort granit, 60×37,5 cm. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med guld. Tidligere opsat i koret øst for døren til sakristiet, nu indmuret i sakristiets vestvæg.

†*Epitafier*. I 1737 modtog Knud Maler betaling for at male otte epitafier,⁵⁰² formentlig dog i første række for at male baldakinlignende udsmykninger omkring monumenterne (jf. †kalkmalier s. 167). 1749 blev to store epitafier i nordsiden renoveret på Anders Albjergs bekostning,²⁷⁶ og i forbindelse med opførelsen af †pulpituret 1757 (s. 202) måtte et epitafium genopsættes et andet sted. Samtidig blev det istandsat af en maler.⁷⁷

1) Formentlig o. 1550-1650, over Mads Fedder, rådmann. 1707 beskrevet som en lille firkantet tavle af træ med næsten helt udvisket indskrift. Indmuret i nordvæggen i koret.⁵⁰³

2) Opsat 1592, over Albert von Steenverdis (Stenvert). Epitafiet hang på pillen i korets sydside (jf. †gravsten nr. 3).⁵⁰³

3) Opsat 1595, over Dorte, 'hr. Christophers'. I sydsiden, vest for nr. 4.⁵⁰³

4) Opsat 1604, over Lydrich von Campens (Lytleff van Campen). I sydsiden, øst for nr. 3.⁵⁰³

5) Opsat 1611, over Voldborrig (Voldborg) Jørgen Michælsen. 'Anseligt'. I nordsiden, øst for nr. 9.⁵⁰³

6) Opsat 1614, over Henning Øster Badskers (Badskærer). I nordsiden, øst for nr. 5, lige ved prædikestolen.⁵⁰³

7) Opsat 1645, over Niels Lauridtzen Schriver (Skriver). I nordsiden, 'opad imod koret', vest for nr. 11.⁵⁰³

Fig. 127. Epitafium nr. 1, o. 1742, over rådmand og byfoged Jørgen Borring (†1742) og hustru Catharine Weigner (†1773) (s. 218). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Epitaph no. 1, c. 1742, for Jørgen Borring (†1742,) Alderman and town bailiff, and his wife Catharine Weigner (†1773).

8) Opsat 1656, over Peder Simonsen. 1707 betegnet som 'en tavle'. I sydsiden, vest for nr. 12.⁵⁰³

9) Ophængt 1660, over Thomas de Haes, en af de fornemste borgere i den fortræffelige by Alkmaar, våbendrager i den højædle herre Joh(an) Wilhelm (Willem) Joseph van Gents kompagni, †6. jan. 1660.⁵⁰⁴

Epitafiet bestod af to firkantede tavler af træ. På den øverste var malet afdødes våben (en oprejst hare og som hjelmprydelse et harehoved), på den nederste stod indskriften. I nordsiden, øst for nr. 11.

10) Opsat 1664, over Johan Petersen Struck (tolder og rådmand). 'Anseligt'. I nordsiden, øst for nr. 6 og prædikestolen (jf. †begravelse nr. I, 5 med *kisteplade nr. 1).⁵⁰³

11) Opsat 1672, over Jørgen Jensen Friis. 1707 betegnet som 'en tavle'. I nordsiden, lige ved siden af nr. 7.⁵⁰³

12) Opsat o. 1675 ('for nogle til 30 år siden') over Hans Castesen Slagter. Først i 1702 blev epitafiet stafferet på rådmand Peder Tygesens bekostning.⁵⁰⁵ I sydsiden, vest for nr. 3.

13) O. 1677, over Lauritz (Laurids) N(ielsen) Heldvad (Hellevad), (sognepræst, †1677), og hans fire hustruer Bodild (Bodil) Nielsd(atter), Megrete (Margrete) Andersd(atter), Sara Hermandsd(atter) og Megrete (Margrete) Hansd(atter).⁵⁰⁶ 1707 blev monumentet beskrevet som en aflang, firkantet sten med en træramme omkring, hvorpå afdødes navne stod skrevet.⁵⁰⁷ Indmuret i korets nordside nær alteret.⁵⁰⁸

GRAVSTEN

1) (Fig. 8 og 126), romansk, af grå granit, svagt trapezformet, 104×36/32 cm, med indhugget kors. Korsarmene er svagt trapezformede med fligede ender, og i korsskæringen er en cirkel. Stenen, der oprindeligt må have ligget på kirkegården eller eventuelt i kirkens gulv, var 1893 indsat som sokkel ved den nordøstre stræbebille i korgavlen.⁵⁰⁹ Nu opstillet mod tårnrummets nordvæg.

2) (Fig. 129), o. 1555, over Inger Valkendorf, enke efter Knud Urne til Søbygård (†1543), †1555 (Jensen, *Gravsten* nr. 304).⁵¹⁰

Lys grå kalksten, 203×136 cm. Stenen er revnet over øverste venstre hjørne, og den nederste del, hvor indskriften samt to evangelistmedaljoner har været placeret, er afbrudt. Medaljonerne i de øvre hjørner har symbolvæsener med skriftbånd, tv. Mattæus, th. Johannes; sidstnævnte med svage spor af indskrift »Io...«. På stenens midtfelt ses afdøde stående let drejet mod venstre under en portal, hvis diminutive bueslag hviler på to svære pilastre med profilerede kapitæler. Pilastrenes forside er prydet med bladranker, og foran deres baser ses våbenskjolde for Urne (tv.) og Valkendorf. Inger Valkendorf bærer hue og er klædt i en lang, folderig kåbe med kort skulderslag og tomme nedhængende ærmer over kjole og forklæde, hvorunder hendes tåspidser stikker frem. Hendes skikkelse er fyldig, og mavens runding tydelig

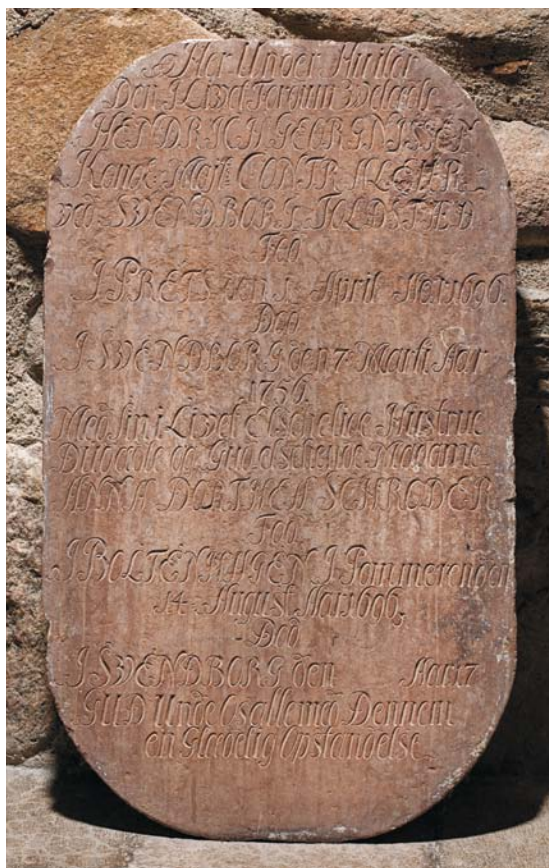

Fig. 128. Epitafium nr. 2, 1760, over kontrollør Henrik Georg Nissen (†1756) og hustru Anna Dorthea Schröder (s. 218). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Epitaph no. 2, 1760, for Henrik Georg Nissen, superintendent (†1756), and his wife Anna Dorthea Schroder.*

under tøjet. Hun holder armene foran livet og har en rosenkrans i højre hånd; et sent eksempel på anvendelse af denne andagtsrekvisit.⁵¹¹

Stenen henføres af Chr. Axel Jensen (*Gravsten I*, 208 f.) til Hans Maler i Roskilde.⁵¹²

Oprindelig lå stenen i korgulvet foran alteret over Inger Valkendorfs begravelse (†begravelse nr.

I,3). Den er formentlig solgt fra kirken i forbindelse med renoveringen af koret 1824, og tjente 1888 som gulv i et brændeskur i Skattergade.⁵¹³ Året efter blev den opsat mod tårnrummets nordvæg.

3) (Fig. 131), o. 1660,⁵¹⁴ over Povel (Poul) Rasmussøn (Rasmussen) Bosen, rådmand, †<1678>,

Fig. 129. Gravsten nr. 2, o. 1555, over Inger Valkendorf (†1555) (s. 220). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Gravestone no. 2, c. 1555, for Inger Valkendorf (†1555).*

<68> år gammel, med sin første hustru Kiersten (Kirsten) Iørgensdatter (Jørgensdatter), †1660, 50 år gammel, og Bodil (Bodil) Madtsdatter (Madsdatter) (Friis), †<1726>, <84> år gammel (jf. †alterklæde nr. 2 med mere).⁵¹⁵

Lys grå kalksten, 180×99 cm, indskrift med reliefversaler i forsænkede bånd. Hjørnemedaljoner med evangelister, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes; mellem de to førstnævnte ses et Jesumonogram »IHS«. Gravskriften, hvorunder er et dødningehoved på krydslagte knogler, indrammes af et ovalt skriftbånd med skriftsted (Fil. 1,21) samt (muligvis sekundær) ejerskrift vedrørende familiens begravelse (†nr. I,1). Stenen er gråmalet med en smal, grøn stribe langs kanten, evangelistmedaljonerne er polykrome og indskriften forgyldt på rød bund. Bemalingen er udført 1994 på grundlag af ældre

farvespor. Af undersøgelsen fremgik, at stenen tidligere havde været overmalet med lys grå farve.

Oprindeligt lagt over familiens murede begravelse i koret syd for alteret. 1723 lod Bodil Friis stenen optage og indmure i korets østvæg syd for alteret over begravelsen.⁵¹⁶

4) (Fig. 130), o. 1821, over Morten Andersen Ravsted, †1742, †1821. Stenen er rejst af afdødes datter.

Grotte af grå sandsten med indfældet tavle af hvidt marmor og kronet af tilsvarende, sekundært kors, 110,5×59 cm. Grottens forside er prydet med efeu i relief. På tavlen er indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Monumentet, der oprindeligt må have stået på kirkegården, er opstillet i nordre sideskib ved pillen mellem 2. og 3. fag.

†Gravsten. 1) Romansk, med udsmykning som gravsten nr. 1. 1893 lå stenen med korsudsmykningen opad under den østligste pille mellem midtskibet og søndre sideskib.⁵¹⁷

2) Genanvendt 1600. Dette år erhvervede Tyge Hansen en gammel, itubruddet gravsten, som lå på hans hustru Gertrud Skrædders grav, og købte samtidig lejersted til sig selv under samme sten.¹³

3) O. 1602, over Albert von Stenvert. Han betalte 13 daler for stenen, hvorpå hans navn var hugget (jf. †epitafium nr. 2).⁵¹⁸

4) 1654, over borgmester Peder Lauridsen, hans hustru Maren, †1674, og parrets afdøde datter Anna. Stenen lå ved hustruens stol, dvs. formentlig i korets 2. fag eller i midtskibets nordside.¹³

5) Genanvendt 1674, over Jens Villadsen, formentlig med sekundær indskrift over borgmester Niels Lauridsen. 1674 købte sidstnævntes enke, Cathrine, stenen sammen med nr. 6 og lod den flytte til hans gravsted i koret (†begravelse nr. I,2).¹³

6) Genanvendt 1674, over ukendt. Borgmester Niels Lauridsens enke, Cathrine, købte stenen sammen med nr. 5 og lod den flytte til hans gravsted i koret (†begravelse nr. I,2). På stenen måtte hun lade hugge, 'hvad hun selv synes forsvarligt kan være'.¹³

7) Genanvendt 1675, formentlig med sekundær indskrift over Hans Poulsen Flensborg og hustru Anneke, †1698. 1675 købte Hans Poul-

Fig. 130. Gravsten nr. 4, o. 1821, over Morten Andersen Ravsted (†1821) (s. 222). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Gravestone no. 4, c. 1821, for Morten Andersen Ravsted (†1821).*

Fig. 131. Gravsten nr. 3, o. 1660, over rådmand Poul Rasmussen Bosen (†1678) og hustruerne Kirsten Jørgensdatter (†1660) og Bodil Madsdatter (†1726) (s. 221). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Gravestone no. 3, c. 1660, for Poul Rasmussen Bosen (†1678), Alderman, and his wives Kirsten Jørgensdatter (†1660) and Bodil Madsdatter (†1726).

sen stenen, der lå uden for korsdøren, sammen med den begravelse, den lå over (†begravelse nr. II,3).¹³

8) Genanvendt 1680, formentlig med sekundær indskrift over Margrete Hansdatter, enke efter Jørgen Jørgensen og sognepræst Laurids Hellevad (jf. †epitafium nr. 13). Stenen blev bekostet af Margrete Hansdatters og Jørgen Jørgensens svigerdatter, Anna Boesdatter (enke efter råd- og handelsmand Jørgen Jørgensen), som lod den flytte fra dens oprindelige plads i tårnrummet til Margrete Hansdatters grav neden for prædikestolen.¹³

9) 1687, over Hans Nielsen, †1687, Jørgen Pedersen Lucoppidan, †1723 og deres hustru Margrethe, †1726. Stenen lå over deres begravelse i midtskibet ud for døren til våbenhuset (†begravelse nr. II,4).⁵¹⁹

10) 1694, over overformynder Peder Nielsen, †1710, og hustru, †1694. Stenen lå på parrets gravsted i søndre sideskib.¹³

11) 1719, over ukendt, formentlig også med indskrift over skipper og købmand Jens Hansen Færgemand, †1742. 1719 erhvervede han en lille gravsten, som blev lagt over 'et lig', mod at give 500 lybske tagsten til kirken. 1742 blev han selv begravet i midtskibet, i hvilken forbindelse en gravsten omtales.⁷⁷

12) Før 1724, formentlig med indskrift over Rasmus Hansen. Stenen lå på hans grav i midtskibet.⁷⁷

13) Før 1726, formentlig med (muligvis sekundær) indskrift over Søren Cordtsen, †1726, og hustru Christine, †1737. Stenen lå over parrets gravsted i midtskibet.⁷⁷

14) 1737, over kapellan Hans Andersen Ploug, †1744, og hustru, †1737. Stenen lå over parrets gravsted i midtskibet.⁷⁷ Ved Hans Plougs død blev der desuden lagt fire små fliser på graven.

15) 1738, over Margrete, Peder Rasmussens hustru, †1738. Stenen lå på hendes grav i midtskibets vestende.⁷⁷

16) 1739, over Peder Graaes hustru, †1739. 'Et lille stykke sten' blev lagt på hendes gravsted i tværgangen ved prædikestolen.⁷⁷

17) 1739, over Jørgen Knudsen Graae, †1739. Stenen lå i midtskibets vestende.⁷⁷

18) Genanvendt 1740, over Hans Quist, †1746, og hustru, †1740. En lille, hjemfalden sten, som lå på kirkegården, blev lagt på deres grav i søndre sideskib.⁷⁷

19) Genanvendt 1740, over en søn af rådmand Henrik Hyldtoft, †1740. En hjemfalden sten fra kirkegården kom på graven i søndre sideskib.⁷⁷

20) 1741, over Johan August og hustru, begge †1741. En lille sten; i midtskibet.⁷⁷

21) 1743, over Hans Rasmussen Øxendrup, †1763, og hustru, †1743. I midtskibet.⁷⁷

22) 1744, over Hans Jørgen Klingenberg, †1748, og hustru, †1744. En lille sten; i midtskibet.⁷⁷

23) O. 1745, over kommandørkaptajn Jochum Friis, †1745 (jf. †lukket stol nr. 3), måske også med indskrift over datteren Vibeke, †1746. En lille sten; i midtskibet.⁵²⁰

24) 1746, over Peder Jensen. 'Et stykke af en sten', som blev lagt på hans grav i midtskibet.⁷⁷

25) 1747, over Søren Tønder, †1747. I midtskibet.⁷⁷

26) 1749, over løjtnant Carl Edvard Lindenfeldt, †1749. I midtskibet.⁷⁷

27) 1753, over Carl Hansen, †1753, og hustru, †1759. 'Et stykke sten' blev lagt på gravstedet i søndre sideskibs vestende, lige ved døbefonten.⁷⁷

28) Før 1754, formentlig med sekundær indskrift over Gregers Henriksens kone, †1754. 'Et stykke sten', som lå på gravstedet i midtskibets vestende under orglet.⁷⁷

29) 1754, over kirkeværge Erik Pedersens hustru, †1754. En lille sten; i søndre sideskib.⁷⁷

30) Før 1756, over byfoged Manderup Jørgensens mor, †1756. 'Et stykke sten'; i gangen fra våbenhuset til kirken.⁷⁷

31) 1756, over Madam Tybring, †1756. I koret.⁷⁷

32) 1756, over Søren Tommesen, †1756. I midtskibet.⁷⁷

33) 1758, over Birgitta Tolder, †1758. I midtskibet.⁷⁷

34) 1761, over kræmmer Niels Becks hustru, †1761. I midtskibet.⁷⁷

35) 1761, over rådmand Knud Jørgensen Graae, †1761, og hustru, †1773. I søndre sideskib.⁷⁷

36) 1764, over Hans Clausens hustru, †1764. I sydsiden af midtgangen nær korsdøren.⁷⁷

37) Genanvendt 1765, formentlig med sekundær indskrift over tre døtre af købmand Hans Torbjørnsen, Anne Kirstine, Helle Maria og Kirsten, alle †februar 1765. En bred sten, som lå i midtskibet, blev lagt over pigernes grav sammesteds.⁷⁷

38) 1770, over Gomme Gommesen, †1770. I midtskibet.⁷⁷

39) 1775, over jomfru Morsing, †1775. En lille sten; i søndre sideskib.⁷⁷

40–41) 1776, over Johanne Morsing, †1776 (jf. maleri s. 207). To små sten blev lagt på hendes gravsted i søndre sideskib; den ene muligvis identisk med nr. 39.⁷⁷

42) 1776, over Christopher B. Dams hustru, †1776. I midtskibet.⁷⁷

43) 1782, over byfoged Manderup Jørgensen, †1782, og hustru, †1790. I midtskibet.²⁰

44) Genanvendt 1782, formentlig med sekundær indskrift over Niels Aarslev, †1788, og hustru, †1782. En gammel, beskadiget sten, der blev lagt på gravstedet i søndre sideskib.²⁰

45) 1782, over Maria Kirstina Hviid, f. Friis, †1782 (jf. †begravelse nr. I,5 med *kisteplade nr. 4). I koret.²⁰

46) 1786, over Simon Rye, †1803, og hustru, †1786. I søndre sideskib.²⁰

47) 1788, over Niels Albjerg Clausen, †1886. Hans enke betalte for at lægge en ny sten på graven i søndre sideskib.²⁰

†BEGRAVELSER

Som almindeligt i købstadskirker rummede Skt. Nikolaj Kirke et stort antal eftermiddelalderlige †begravelser i form af murede grave eller jordfæstegrave.

Den eneste kendte fortegnelse over †begravelser findes i *Danske Atlas* (1774) og omfatter fem murede begravelse i koret (dvs. korbygningens østfag, jf. note 496). En af dem var indrettet senest i midten af 1500-tallet (nr. I,3), tre andre formentlig i 1600-tallet (nr. I,1, 2 og 4), og den sidste i 1723 (nr. I,5). De nærmere omstændigheder omkring deres indretning er ikke kendt. Også i midtskibet (inklusive korets vestfag, jf. note 496) har der været murede begravelse, men oplysningerne om disse er sparsomme.⁵²¹

De mange jordfæstegrave fordelte sig over hele kirken med en særlig høj koncentration i søndre sideskib.⁵²² Det skyldes formentlig, at gravstederne i sideskibene var blandt de billigste i kirken (jf. ndf.). Søndre sideskib havde desuden det fortrin, at der ikke var opstillet sto-

lestader, som hindrede adgangen til gulvet, sådan som det fra 1702 var tilfældet i nordre sideskib (jf. s. 194). Også gangen mellem midtskibets stolestader rummede mange begravelse. Kun våbenhuset og sakristiet synes ikke at have været taget i anvendelse som gravpladser.

I den tæt møblerede kirke kunne det alligevel være vanskeligt at komme til begravelse. Både i 1706, da Anna Erichsdatter blev begravet ved prædikestolen, og i 1713, da Bodil Tolders blev gravsat foran døren til våbenhuset, blev liget nedsat 'under stor besværlighed'.²⁰ 1732 blev Oluf Hviids spædbarn begravet ved døbefonten, 'hvor ingen større lig kunne placeres'.⁷⁷

I 1600-tallet kunne betalingen for begravelse have form af arbejdskraft eller naturalier. Således betalte glarmester Henning i 1641 for et lejersted ved at udføre arbejde ved kirkens vinduer,¹³ og 1676 betalte Jørgen Rasmussen sit gravsted inden for kirkedøren med 3 sletdaler og 100 gamle mursten.¹³ 1682 blev taksterne for begravelse fastsat som følger: Et voksent lig i koret kostede 24 rigsdaler, et barn under seks år 6 rigsdaler. I midtskibet fra korsdøren til den vestlige tværgang var prisen henholdsvis 12 og 4 rigsdaler, og fra den vestlige tværgang til tårnet henholdsvis 8 rigsdaler og 2 rigsdaler og 4 mark. I tårnrummet og i sideskibene skulle en voksen betale 6 rigsdaler, et barn 2 rigsdaler. En gravsten kostede 4 rigsdaler. Det blev samtidig fastslået, at de, der ønskede at købe en af de murede begravelse i kirken, skulle lade benene af de tidligere ejere opbevare i en benkiste eller i et lille rum i begravelse.⁸⁷

Enkelte nød fri begravelse i kirken. Det gjaldt først og fremmest sognepræsterne, som uden beregning blev nedsat i jordfæstebegravelse i midtskibet (Laurids Hellevad †1677; Nicolai Reiersen †1778), ved alteret (Gamaliel Nielsen †1718) eller ved prædikestolen (Søren Storm †1734).²⁰ Sognepræst Hans Frick valgte 1723 at købe en muret begravelse i koret (nr. I,5).⁷⁸ En embedsbegravelse for kirkens præster, som det kendes fra f.eks. Odense Skt. Hans Kirke (*DK Odense* 1495), har der ikke været.

I særlige tilfælde kunne andre bevilges fri jordefærd. Således blev orgelbygger Abraham Svane i juli 1722 begravet under orglet uden beregning. Han var på det tidspunkt midt i en større reparation af instrumentet (jf. s. 202).⁷⁷ 1701 fik Hans Jørgensen Havsten sit gravsted i søndre sideskib til reduceret pris, da det lå 'tæt på muren på et ringe sted'.²⁰ Den sidste begravelse i kirken synes at have fundet sted 1804, da madam Schiøtt blev begravet i søndre sideskib.¹³

Ændringer og istandsættelser. De mange begravelse satte deres præg på kirkegulvene. Næsten hvert år måtte nogle grave efterfyldes med jord og grus og gulvet over dem omlægges. 1744 meddelte kirkeværgen, at man ikke kunne komme frem og tilbage i kirken pga. sunkne begravelse, hvis ikke gulvet blev repareret.¹³ 1805 blev begravelse i kirken forbudt. De murede begravelse i koret blev fyldt op i forbindelse med renovering af

denne del af kirken i 1824;⁵²³ formentlig blev også de murede begravelser i midtskibet sløjfet i denne periode.⁵²⁴ I forbindelse med restaureringen 1892-94 blev de knogler, man fandt under gravning inde i kirken, nedlagt mellem sakristiet og sideskibet.⁵²⁵

I det følgende beskrives først de fem murede begravelser i koret, som er omtalt i *Danske Atlas*, i den rækkefølge og med det navn, de er betegnet ved der. Dernæst omtales et antal begravelser, som ud fra oplysningerne i kirkeregnskaberne vides eller må antages at have været murede, kronologisk ordnet efter første omtale.⁵²⁶ De under begravede nævnte datoer er, hvor andet ikke er nævnt, den dato, hvor betalingen for begravelsen er indført i kirkens regnskaber. De mange jordfæstegrave er ikke beskrevet, og oplysninger om disse må søges i regnskabsbøgerne.

I. Murede begravelser i koret:

1) *Doktor, kgl. konfessionarius Peder Jespersen og hustru Bodil (Madsdatter) Friis' begravelse* (jf. †alterklæde nr. 2 med mere, †lysearme nr. 3-4). Syd for alteret med ventilationshul gennem muren. Begravelsen blev erhvervet 1660 af Bodil Friis' første ægtemand, rådmand Poul Rasmussen Bosen, i forbindelse med hans første hustru, Kirsten Jørgensdatters død, mod betaling af 40 sletdaler og et par voksløys. På graven lagde han en sten (gravsten nr. 3).¹³ 1723 købte Bodil Friis begravelsen, 'for sig og sine arvinger'. Hun lod gravstenen optage og indmure i væggen syd for alteret og dækkede i stedet graven med en ny sten, hvis udformning dog ikke kendes.²⁷⁶ Samtidig blev graven istandsat. I forbindelse med overtagelsen skænkede hun i alt 218 sletdaler til kirken, hvoraf renterne skulle bruges til »Capellets Reparation«, samt til vedligeholdelse af begravelsen.⁵²⁷

Begravede: Kirsten Jørgensdatter 1660; Poul Rasmussen Bosen 1678; Peder Jespersens svigersøn, borgmester Evert Nielsen Friis, 15. okt. 1728 (antagelig her, jf. †lysearme nr. 3-4); Jesper Friis' hustru Anna 20. marts 1771; Jesper Friis 2. febr. 1784.

2) *Købmand Peder Jørgensen Graaes begravelse*. I sydsiden, mellem sydmuren og alterskranken og strækkende sig mod vest fra sidstnævnte.²⁷⁶ Begravelsen havde tidligere tilhørt borgmester Niels Lauridsen, hvis enke, Cathrine, 1674 lod den dække med to gravsten (†gravsten nr. 5 og 6). 1719

lod Niels Lauridsens svigersøn, Jørgen Ernst von Hobe til Nielstrup,⁵²⁸ begravelsen reparere, og reserverede den derpå for sig og sin 'adelige familie'. 1727 overdrog han begravelsen til sin bror, kaptajn Johan Frederik von Hobe (jf. †lukket stol nr. 5). 1751 fraskrev dennes søn, en løjtnant von Hobe til Nielstrup, sig retten til den, hvorefter den blev købt af Peder Jørgensen Graae for 16 rigsdaler.²⁷⁶

Begravede: Ritmester Ditlev Nissen, †1654, 47 år gammel (jf. †bæger s. 182, †gravudstyr s. 229);⁴⁷⁰ borgmester Niels Lauridsen, †for 1674; hans søn 1681; Johan Frederik von Hobe 7. juni 1737; hans enke 17. sept. 1740; Peder Jørgensen Graaes lille datter 20. aug. 1760; Peder Jørgensen Graae 12. sept. 1763.

3) *Jomfru Vita Bierings begravelse*. Foran alterbordet. Vita Biering erhvervede begravelsen i 1715 for 45 sletdaler; en lysekrone, hun samme år skænkede til kirken blev ophængt over den (†lysekrone nr. 1).³⁵⁹ Begravelsen havde tidligere tilhørt Inger Valkendorf og Knud Urne til Søbygård, og førstnævntes gravsten lå på den, delvis skjult af alterskranken (gravsten nr. 2).⁵²⁹ Siden tilhørte graven Mette Jakobsdatter Høeg.¹³ 1756 var den hjemfalden til kirken, 1760 blev den repareret.⁷⁷

Begravede: Inger Valkendorf 1555; Mette Jakobsdatter Høeg 1639 (jf. †kisteplade); Margaretha Bremer 'begravet i alterfoden' 4. maj 1724.

†*Kisteplade*, o. 1639, over »Frue Mette Høeg Jacobs Datter«.⁴⁷⁰

4) *Købmand og guldsmed Ole Ryes begravelse*. Neden for alteret, lige foran korsdøren, mellem Mette Høegs og Hans Enevoldsens begravelser (nr. I,3 og II,1).²⁷⁶ 1641 købte borgmester Hans Hansen begravelsen for 50 sletdaler.¹³ Begravelsen gik, formentlig via borgmester Peder Hansen, i arv til Peder Pedersen, degn i Bjerreby på Tåsinge, som 1751 solgte den til Ole Rye.²⁷⁶ 1737 betalte kirken for at få begravelsen repareret, da bjælkerne i den var rådnet bort, og ejeren ingen midler havde.⁷⁸

Begravede: Thomas Hansen, farbror til borgmester Peder Hansen, med sit barn 1676;⁵³⁰ Peder Hansens søn 1684; Peder Hansen 8. okt. 1716; Ole Rye 7. sept. 1757.

Fig. 132-133. 132. *Kisteplade nr. 1, 1677, over Maria Johansdatter Struck (†1677) (s. 227). 133. *Kisteplade nr. 2, 1730, over Otto Madsen West (†1730) (s. 227). I Svendborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 132. Coffin plate no. 1, 1677, for Maria Johansdatter Struck (†1677). 133. Coffin plate no. 2, 1730, for Otto Madsen West (†1730).

5) *Viceadmiral Christian König og arvingers begravelse* (jf. †lukket stol nr. 6). I korets nordøstlige hjørne mellem sakristiet og alteret, 'fra hovedmuren til pillen'. I sidste del af 1600-tallet tilhørte begravelsesstedet formentlig byfoged Christen Hellevad. 1723 købte sognepræst Hans Hansen Frick begravelsen for 24 rigsdaler og lod den opmure og omdanne til en åben begravelse.²⁷⁶ 1747/48 solgte hans arvinger den til kirkeværge og købmand Hans Torbjørnsen; den havde da ikke været benyttet i 20 år.⁵³¹ 1749 solgte Torbjørnsen begravelsen videre til Ulrika Eleonora Fibiger, enke efter søløjtnant Peter König, for 50 rigsdaler (jf. †alterdug nr. 3; †prædikestolsbetræk nr. 1).²⁷⁶

Begravede: Johan Petersen Strucks datter, Maria, †1677 (*kisteplade nr. 1), to børn af Christen Hellevad 1695 og 1696; Christen Hellevad 1698; Hans Fricks hustru 1720;⁵³² Otto Madsen 16. maj 1730 (*kisteplade nr. 2); Peter Königs far, Christian König, 23. maj 1749 (*kisteplade nr. 3); Maria Kirstina Hviid 21. dec. 1782 (*kisteplade nr. 4).

*Kisteplader. 1) (Fig. 132), 1677, over Maria Johansdatter (Johansdatter) Struck, †1677 (jf. †epitafium nr. 10). Kobber, 19×16 cm, oval, med indskrift med versaler. Langs kanten er bort af ciselerede

blomster og blade. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 13.335).

2) (Fig. 133), 1730, over Otto Matzøn (Madsen) V... (West), †1730 (jf. nr. 4). Kobber, 17×15,2 cm, fragment med versalindskrift. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 13.336).

3) (Fig. 134), 1749, over Christian Koning (König), viceadmiral, *1677 i København, †7. maj 1749. Han blev kadet år 1700, sekundløjtnant 1703, premierløjtnant 1706, kaptajn 1709, kaptajn 1710, ...tajn 1714, schoutbynacht 1735 og ...dant 1736. 1° g.m. Christ... Skou, 2° g.m. E... Bly, 44×27 cm, fragment af en oval kisteplade (nederste del mangler) med indskrift med kursiv. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 13.342).

4) (Fig. 135), 1782, over Maria Kirstina Friis, *25. okt. 1707 i Svendborg, 1° g.m. Otto Madsen West i 1724-30 (jf. nr. 2), 2° g.m. Axel Hviid i 1730-48, der døde som forpagter på Glorup og blev begravet i Svindinge Kirke. Med sidstnævnte fik hun tre sønner og otte døtre, hvoraf en søn og to døtre døde før faderen, mens sønner og fem døtre overlevede hende. †17. dec. 1782. Metal, 33,5×17,5 cm, oval, med indskrift med fordybet skriveskrift. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 13.341).

Fig. 134–135. 134. ★Kisteplade nr. 3, 1749, over viceadmiral Christian König (s. 227). 135. ★Kisteplade nr. 4, 1782, over Maria Kirstina Friis (†1782) (s. 227). I Svendborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 134. Coffin plate no. 3, 1749, for Vice-Admiral Christian König. 135. Coffin plate no. 4, 1782, for Maria Kirstina Friis (†1782).

II. Murede begravelser i midtskibet:

1) *Hans Enevoldsens begravelse*. Formentlig i korets 2. fag foran korsdøren, ved siden af Ole Ryes begravelse (nr. I,4). Begravelsen omtales kun 1641.¹³

2) *Borgmester Peder Lauridsen og hustrus begravelse*. Beliggende ved hustruens stol, dvs. i korets 2. fag eller ved stolerækken i midtskibets nordside. Erhvervet 1654 og dækket af en gravsten (†gravsten nr. 4).¹³

Begravede: Peder Lauridsens datter Anna, †før 1654; hans hustru Maren 1674.

3) *Hans Poulsen Flensborgs begravelse*. Beliggende uden for korsdøren, dvs. i korets 2. fag. Hans Poulsen købte begravelsen 1674/75 for 45 slet-

daler mod, at en anden grav i kirken, hvor hans barn var begravet, tilfaldt kirken.¹³ Dækket af en gravsten (†gravsten nr. 7). Efter beliggenheden at dømme muligvis identisk med Hans Enevoldsens begravelse (nr. II,1).

Begravede: Hans Poulsens barn, †før 1674 og flyttet fra en anden grav i kirken; sammes barn 1678; hans hustru Anneke 1698; Hans Poulsen 1701.

4) *Hans Nielsens enke, Margrethes, begravelse*. Beliggende i 'den store gang lige ud for den lille våbenhusdør', dvs. i midtgangen i korets 2. fag og fra 1723 rækkende ind under kvindestolene i korfagets sydside.⁷⁸ Margrethe erhvervede begravelsen i 1687 for 75 rigsdaler, antagelig i forbindelse med ægtemandens død, og lod den dække af en sten (†gravsten nr. 9).¹³ Da hendes anden

ægtemand døde i 1723, lod hun begravelsen udvide med 1 alen i bredden og 1 alen i længden, så der var plads til tre lig.⁷⁷ 1736 blev der lagt et bræt på sydsiden af graven langs med gravstenen, og 1743 blev begravelsen repareret med brug af fire bjælker og 13 fyrredeller.⁷⁷

Begravede: Hans Nielsen o. 1687; Jørgen Pedersen Lucoppidan 9. dec. 1724; Margrethe, enke efter Jørgen Pedersen Lucoppidan, 5. marts 1727.

5) *Rådmand Peder Tygesens begravelse.* I midtskibet. I forbindelse med ritmester Løvenhjems begravelse 1752 blev graven renset, og der blev lagt loft af brædder over den.⁵³³

Begravede: Peder Tygesens mor, Margrete, 1702; Peder Tygesen 19. nov. 1710; ritmester Caspar Christopher Løvenhjem 29. juli 1752; muligvis overauditor Seidelins hustru 1. sept. 1752.⁵³⁴

†*Benkiste(?)*. En kasse, ca. 62×41 cm, indeholdende knoglerne af en voksen blev 1892 fundet i pillerækken i midtskibets sydside i forbindelse med restaureringen.²⁴¹

Ikke stedfæstede *★kistebeslag*. 1) (Fig. 136), o. 1700. Rundt ornament af blik, 19,3 cm i tværmål, forgyldt, i form af et Jesumonogram »IHS« i

gennembrudt arbejde inden for en cirkulær ramme, alt med ciseleret mønster. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 13.337). 2) (Fig. 137), o. 1700. Skjoldformet ornament af kobber, 18,5×15,5 cm, med drevet og ciseleret motiv af den opstandne Kristus med sejrspanen stående på graven, omgivet af soldater. I Svendborg Museum (SOM inv. nr. 13.338). 3) O. 1700, fragment, metal, 8,3×7 cm, med ciselering. I Svendborg Museum (SOM inv. nr. 13.339).⁵³⁵

†GRAVUDSTYR

†*Gravfaner*. 1) Antagelig 1600-tallet, over ukendt. 1755 var fanen, der hang i koret, 'halvt nedfalden'.²³⁵

2) O. 1654, over Ditlev Nissen, †26. juni 1654, 47 år gammel (jf. †bæger s. 182, †begravelse nr. I,2). På fanen var malet et våbenskjold med en hjort, og derunder indskriften »Hier Ligdt Begraben Der Edle Feste, und Manhaft Dedlof Nissen Gewesener Rit Mester Der Kron Polen So: Gestorben in Svenborg den 26 Junio Anno 1654 Alter 47 Jahr«. ²³⁵ I koret.

†*Lyse- eller mindeskjolde*. 1-2) 1766, to skjolde, hvorpå var malet 'kongens navn og ciffer' (Frede-

Fig. 136–137. 136. ★Kistebeslag nr. 1, o. 1700 (s. 229). 137. ★Kistebeslag nr. 2, o. 1700 (s. 229). I Svendborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 136. Coffin mount no. 1, c.1700. 137. Coffin mount no. 2, c.1700.

Fig. 138. Indre set mod øst før restaureringen. Foto i Svendborg Museum. – *Interior looking east, before the restoration.*

rik V), opsat på alterlysene sammen med sort flor i anledning af kongens død.⁷⁷

3-4) Genanvendt 1840 til udsmykning af kirken i forbindelse med Frederik VI's bisættelse. To skjolde af blik til opsætning på alterlysene. Skjoldene, der oprindeligt tilhørte en privatmand, blev til lejligheden malet og forgyldt af maler C. F. Rasmussen samt forsynet med to kroner af blik.²⁰ 1861 var skjoldene ødelagt af ælde.²⁰

5-6) (Jf. fig. 138), o. 1850, to skjolde med på-malet, hvidt kors og sørgeflor, ophængt på væggen på hver side af altertavlen (oprindeligt på alterlysene) til minde om faldne frivillige i Tre-årskrigen.⁵³⁶

7-8) (Jf. fig. 138), o. 1850, to skjolde med malet indskrift og sørgeflor, opsat på alterlysene, måske i forbindelse med Christian VIII's eller Frederik VII's død.

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Svendborg Amt i almindelighed s. 59-60 og forkortelser vedr. Svendborg Amt s. 61-64.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET (RA). *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*, 1. kontor. Journalsager RR 1062 (1891).

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Stiftsøvrigheds arkiv*: Svendborg Skt. Nikolaj Kirkes regnskaber 1701-1883 (*Stiftsøvr.ark.* Rgsk.). *Kirkeinspektionsarkivet*: Svendborg Skt. Nikolaj Kirkes regnskaber 1569-1879 (*Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). – Emneordnede sager 1708-1882 (*Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager). – Inventarprotokol m.m. 1725-99 (*Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.). – Reparationer og inventar 1824-46 (*Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.). – Kirkens restaurering 1885-97 (*Kirkeinsp.ark.* Rest.). *Svendborg Skt. Nikolaj præstearkiv*. Kirkebøger (*Præsteark.* Kirkebøger). *Sunds Herreds Provstiarkiv*: Register over kirkernes indkomster 1576 (*Sunds Hrds. Provstiark.* Reg. over indk.). – Liber copiarum 1565-1813 (*Sunds Hrds. Provstiark.* Liber copiarum). *Svendborg byfoged*. Auktionsprotokol 1801-15.

SVENDBORG BYHISTORISKE ARKIV. Skt. Nicolai Kirke.

KIRKENS ARKIV. Synsprotokol 1892 ff. (Kirkens arkiv. *Synsprot.*).

KONGELIGE BIBLIOTEK (KB): GKS 2351. 4°. Udskrift af Præsteskabets i Fyens Stift Antegnelser om Kirkerne i Fyen og underliggende der i Stiftet, for det meeste samlede og indgivne til Stiftets Øvrighed 1706-07, med nogle faae Tegninger af Gravsteder og Vaabener.

DANMARKS KUNSTBIBLIOTEK (Samlingen af arkitekturtegninger). Udateret notat af H. B. Storck. Hylde 513, mappe 14, dok. 215.

NATIONALMUSEET (NM). *Notebøger*: N. L. Høyen VIII, 2 ff. (1830). Jacob Kornerup VI, 6 ff. (1892). Jan Steenberg IV, 43 ff. (1930). *Indberetninger mv.*: Breve fra H. Wandall til H. B. Storck (1885-88). J. B. Løfler (1889) (Valkendorfs gravsten). Breve fra J. Magdahl Nielsen m.fl. til H. B. Storck (1892-94). J. Magdahl Nielsens restaureringsdagbog (1892-94). N. J. Termanen (1947) (maleri). Rolf Graae (1959) (inventar). Karsten Larsen (1994) (gravminder). John Rimer (2001) (alterkande).

TEGNINGER

LAFYN. *Kirkeinspektionsarkivet*. Grundrids af kirke og kirkegård 1700-1800.

NATIONALMUSEET (NM). *Bygning*: Usigneret opstalt og snit af portal på nordsiden af koret, vinduesstik (skitse) 1884. – Usigneret plan med indtegnning af spørgsmål (forarbejde i forbindelse med undersøgelser, H. Wandall?, udateret). – Plan (med ligrum og varmeapparat) ved H. Wandall (udateret, 1880'erne). – Udsnit af korets nord- og sydfacade (vinduesspor) ved H. Wandall (udateret, 1880'erne). – Opstalt af nordfacade (kopi på papir) ved H. Wandall (udateret, 1880'erne). – Situationsplan af kirkens omgivelser ved H. Wandall (udateret, 1880'erne). – Usigneret kalke af korforlængelsen med måleblad på lille vindue mod sakristi og plan af arkadepille med halvsøjle (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret opstalt af korgavl indvendig (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret kalke af vindue (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret kalke af østgavlens trekant (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret kalke af tværsnit, højkirkens vestlige hvælv (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret opstalt af vinduer med angivelse af antal (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret kalke af plan med kor og korforlængelse, længdesnit af korforlængelse (H. Wandall?, udateret, 1880'erne eller 1890'erne). – Usigneret plan med koter (H. Wandall?, udateret, 1885?). – Usigneret kalke af kor og korforlængelse, sydfacade, udformning af korforlængelsens vindue (H. Wandall?, udateret, 1886?). – Usigneret tegning med detaljer af rundbuer på kor og krydsende rundbuer (H. Wandall?, udateret, 1886?). – Otte blade med plan, opstalter, længdesnit, tværsnit ved H. Wandall 1886. – Seks blade med plan, opstalter, længdesnit, tværsnit med forslag til restaurering ved H. B. Storck 1887. – Usigneret tegning med udsnit af tårnets vestfacade (del af Storcks forslag?, udateret, 1880'erne?). – Kort over matriklerne øst for kirken ved N. T. S.(?) Hansen 1891. – Usigneret forslag til lighus (H. Wandall?, udateret, 1892?). – Kalker af sydfacaden, plan, tværsnit, kopier af forslag ved H. B. Storck (udateret, 1890'erne?). – Usigneret kalke af sydfacade af skib og sideskib (udateret, 1890'erne?). – Usigneret måleblad af korets nordfacade (udateret, 1890'erne?). – Usigneret forslag med

opstalt af sakristiets vestfacade samt detalje af dør og vindue (udateret, 1890'erne?). – Usigneret opstalt med udsnit af kor og skib, nordfacade med portal og vinduer (udateret, 1890'erne). – Usigneret måleblad og rekonstruktion af portal på korets nordside (udateret, 1890'erne?). – Usigneret opmåling af detaljer fra piller og hvælvvederlag (udateret, 1890'erne?). – Usigneret opmåling af udsnit af bufrise (udateret, 1890'erne?). – Usigneret kalke af spids arkadebue (udateret, 1890'erne). – Usigneret kalke med opstalt og tværsnit af nordre dør (udateret, 1890'erne?). – Usigneret kalke med opstalt og tværsnit af sakristidør (udateret, 1890'erne?). – Usigneret kalke af østgavlens trekant (udateret, 1890'erne). – Usigneret opmåling af vinduer med angivelse af antal (udateret, 1890'erne?). – Usigneret opmåling af tårnets tagværk (udateret, 1890'erne?). – Usigneret kalke af sakristidør (udateret, 1890'erne?). – Usigneret plan af apsisfundament mod syd og opstalt af østgavlens trekant (J. Magdahl Nielsen?) 1893. – Usigneret kalke, opstalt af sydfacade, skib, og ét korfag (J. Magdahl Nielsen?) 1893. – Tre usignede kalker af kalkmalet indskrift (J. Magdahl Nielsen?) 1893. – Snit af korgavl med hældning ved J. Magdahl Nielsen (udateret, 1893?). – Usigneret opmåling og måleblad af østgavlens trekant (J. Magdahl Nielsen?, udateret, 1893?). – Usignede kalker af vindue i tårnets vestfacade (J. Magdahl Nielsen?, udateret, 1893?). – Usigneret plan over opvarmning (udateret, 1893?). – Opmåling af dør til sakristi ved H. B. Storck 1894. – Usigneret forslag til kirkegårds-låge (H. B. Storck?, udateret, 1892-94?). – Fem blade med plan, længdesnit, tværsnit ved J. Magdahl Nielsen 1898. – Fire blade med detaljer af hvælvpillen, opstalt af korets nordfacade ved P. Holsøe (udateret, 1890'erne?). – Usigneret perspektivtegning af nordre sideskib (Mogens Clemmensen?, udateret). – Udsnit af tårnets vestfacade, dør og vindue ved Rolf Graae (udateret, 1960'erne eller 1970'erne?). – Opstalt af tårn og orgel ved Rolf Graae 1962. – Opstalt af indgangsparti i tårn ved Rolf Graae 1967. – Udsnit af tårnets vestmur og dør indefra ved Rolf Graae 1971. *Inventar*: Forslag til alter ved H. B. Storck 1892-94. – To kalker til alterstager ved H. B. Storck 1892-94. – Forslag (delvist farvelagt) og kalke til alterskranke ved H. B. Storck 1892-94. – Tre blade og en kalke med prædikestol ved H. B. Storck 1892-94. – Forslag og kalke med stolestader ved H. B. Storck 1892-94. – Kalke med plan for anbringelse af stolestader formentlig ved H. B. Storck 1892-94. – Tre blade med forslag til dørfløje ved H. B. Storck 1892-94. – To blade med forslag til orgelfacade ved H. B. Storck 1892-94. – Forslag til lysekrone ved H. B. Storck 1892-94. – Forslag til dåbsfad ved H. B. Storck o. 1900. – Låg fra †(?)oliegemme ved Valdemar Vaaben o. 1915. – Opmåling af orgel ved Rolf Graae 1962. – *Gravminder*: To kistebeslag ved Valdemar Vaaben 1915.

DANMARKS KUNSTBIBLIOTEK (Samlingen af arkitekturtegninger). *Bygning*: 15 udaterede blade med plan, opstalter, længdesnit og tværsnit med forslag til restaurering ved H. B. Storck. – Opmåling af kælder under koret, plan samt fire snit ved A. Jensen 1946. – Kalke af den indvendige nordlige side af kor, plan, snit og opstalt ved A. Jensen 1949. – Kalke af den indvendige sydlige side af kor, plan, snit og opstalt ved A. Jensen 1949. – Kalke af detalje af østligste søjle i hovedskibets sydside, plan, snit og opstalt ved A. Jensen 1949. – Opmåling af våbenhus (tårn), plan ved A. Jensen 1957. – Udateret opmåling af våbenhus (tårn), plan, snit og opstalt af vestvæg ved A. Jensen. – Udateret opmåling af fløjstang ved A. Jensen. *Inventar*: Forslag til orgelfacade (farvelagt) ved H. B. Storck 1894.

KUNSTINDUSTRIMUSEET. Forslag til alter (farvelagt) ved Joakim Skovgaard 1894.

DEN HIRSCHSPRUNGSKE SAMLING. Skitse til alter ved Joakim Skovgaard 1894.

LITTERATUR

Joachim Begtrup, *Forsøg til en Beskrivelse over Svendborg Kjøbstæd med Grundtegnning*, Odense 1823 (Begtrup). – Vilhelm Lorenzen, »St. Nikolaj Kirke i Svendborg«, *Aarsskrift for Svendborg Amts Historiske Samfund*, 1911, 115-52 (Lorenzen). – Johannes Olsen, *Svendborg Bys Historie*, Svendborg 1919 (Olsen 1919). – Knud Jølver, *St. Nicolai Kirke i Svendborg*, Svendborg 1942 (Jølver 1942). – Knud Jølver, *St. Nicolai Kirke i Svendborg*, Svendborg 1953 (Jølver 1953). – J. O. Bro-Jørgensen, *Svendborg Købstads Historie I*, Svendborg 1959 (Bro-Jørgensen). – Ove Marcussen, *Svendborg Købstads Historie II*, Svendborg 1960 (Marcussen). – Henrik M. Jansen, »På sporet af vikingetidens Svendborg. Udgravningerne i sommeren 1972«, *FyMi* 1972, 43-62 (Jansen 1972). – Henrik M. Jansen, »Svendborgs befæstning i middelalderen. De arkæologiske undersøgelser sommeren 1973«, *FyMi* 1973, 49-67 (Jansen 1973). – Henrik M. Jansen, »Et middelalderbysamfund tager form«, *Fynske Minder tilegnet Erling Albrechtsen på 70 års dagen*, 1974, 168-188 (Jansen 1974). – Helle Reinholdt, *Middelalderbyen Svendborg*, Gylling 1992 (Reinholdt). – Martin Poulsen, »Sct. Nicolai kirkegård i Svendborg. Udgravningerne i sommeren 1995«, *ÅrbSvendborg* 1995, 18-28 (Poulsen). – Hans Krongaard Kristensen, »Sct. Nicolai Kirkes bygningshistorie«, *ÅrbSvendborg* 2000, 70-86 (Kristensen 2000). – *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008.

Historisk indledning ved Rikke Ilsted Kristiansen med bidrag af Sven Rask. Beskrivelse af kirkens omgivelser og bygning, kalkmalerier og glasmalerier ved Marianne

Goral Krogh Johansen. Inventar ved Rikke Ilsted Kristiansen med bidrag af Birgitte Bøggild Johannsen (†altartavle nr. 2) og Ole Beuchert Olesen (orgler). Gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen. Arkivalielæsning ved Bjørn Westerbeek Dahl m.fl. Revision af latinske oversættelser ved Peter Zeeberg. Engelsk oversættelse ved Joan F. Davidson. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet jan. 2011.

NOTER

- ¹ *Reinholdt* 32 ff.
- ² *DiplDan* 3, VI, nr. 225.
- ³ *DiplDan* 2, XII, nr. 24. Kun Vor Frue Kirke nævnes udtrykkeligt, men da der ikke fandtes flere kirker i byen på det tidspunkt, er der ingen tvivl om, at den anden kirke er Skt. Nikolaj. Om de to kirkers indbyrdes status, se s. 67.
- ⁴ *FyAktst* I, 102 f.
- ⁵ *FyAktst* I, 109 f.
- ⁶ *Repert* 2, nr. 2193.
- ⁷ *Frederik I.s Registranter* 283 f.
- ⁸ *FyAktst* I, 115 ff.; *Reinholdt* 94.
- ⁹ *ÆldDaArkRegV*, 2, 1040; *Reinholdt* 94.
- ¹⁰ LAFyn. *Sunds Hrds. Provstiark*. Reg. over indk.
- ¹¹ *Jacob Madsen* 191.
- ¹² *KirkehistSaml* V, 3, 285.
- ¹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.
- ¹⁴ LAFyn. *Fyns bispeark*. Synsforretninger og andre indb. om kirkebygninger 1631-1702.
- ¹⁵ Birgitte Bøggild Johannsen, »Fra Reformation til hovedrestauration: sogn og kirke i nyere tid«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 138 f. (*Bøggild Johannsen 2008b*).
- ¹⁶ *Kronens Skøder* V, 70. Om sognets præstegårde se Otto Jonassen, *Tre tårne og andre fortællinger fra Svendborg*, Ringe 2000, 48 ff.
- ¹⁷ Kirkens Arkiv. *Synsprot*.
- ¹⁸ Senest fra o. 1700, måske tidligere, blev værgemålet varetaget af en enkelt person.
- ¹⁹ Således har regnskabsføreren bl.a. noteret, at magistraten og sognepræsten godkendte opførelsen af flukkede stole 1725 (s. 196) og omsmeltingen af en tvinflaske 1736 (s. 182), ligesom udbetalingen af løn til orgelbyggeren efter en reparation i 1721 (s. 202) og til urmageren i 1735 (s. 213), m.m. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.; *Bro-Jørgensen* 132.
- ²⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.
- ²¹ *FyAktst* I, 115 f. Se også *Bro-Jørgensen* 146 f. og 420.
- ²² *ÆldDaArkRegV*, 2, 1040.
- ²³ *KancBrevb* 12. marts 1640; *Bro-Jørgensen* 150.
- ²⁴ *Marcussen* 688.
- ²⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Emneord. sager.
- ²⁶ 1624 blev det besluttet, at bønderne på Thuro, der

hidtil havde hørt til Skt. Nikolaj Kirke, fremover skulle have Bregninge Kirke på Tåsinge som deres sognekirke, jf. *KancBrevb* 22. okt. 1624. Ordningen har formentlig kun været gældende få år. Da Ellen Marsvin i 1640 lod en kirke bygge på Thuro, oplystes det, at øboerne havde søgt Svendborg Kirke siden arilds tid, jf. *KancBrevb* 12. marts 1640.

²⁷ *FyAktst* I, 118.

²⁸ *KancBrevb* 20. nov. 1637.

²⁹ *Frederik I.s Registranter* 107; *DaKancReg* 15. aug. 1536.

³⁰ Magdahl Nielsen fandt ganske vist fundamenter fra den nedrevne apsis og fragmenter af et ældre gulv (jf. s. 140 og 172), da man i forbindelse med restaureringen 1892-94 afgravede kirkegulvet og gravede ud til fykælder under koret, men der er tale om observationer, ikke deciderede udgravninger. Niveauet på den nuværende kirkes gulv er formentlig ganske tæt på niveauet for den senromanske kirkes gulv, men der har aldrig været foretaget arkæologiske undersøgelser i dette, hvilket muligvis kunne give svar på spørgsmålet om kirkens evt. forløbere.

³¹ *Jansen 1972* 52-54; Per O. Thomsen, »Arkæologiske udgravninger ved Sct. Nicolai Kirke«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 258.

³² *Jansen 1974* 176 ff.; *Thomsen* (note 31) 263.

³³ *Thomsen* (note 31) 258.

³⁴ *Poulsen* 18-28; *Thomsen* (note 31) 264-74. Desuden udgravningsberetninger i Svendborg Museum, j.nr. SOM 00.390, SOM 94.313, SOM 01.057, SOM 01.227, 482 Korsgade 4, NK IV.

³⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 20. og 26. okt. 1892; brev fra Magdahl Nielsen til Storck 21. okt. 1892.

³⁶ NM. Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling. Fundprot. 1949/50 nr. 2239.

³⁷ *Begtrup* 46.

³⁸ NM. Magdahl Nielsens dagbog 17. okt. 1892. Ved restaureringen 1892-94 konstateredes en tøndehvælvning under alteret, formentlig en muret begravelse. Den omtalte dør i gavlen er antagelig identisk med en niche, som aldrig har været brudt igennem (s. 142).

³⁹ Johs. Olsen, »Notat om Sct. Nicolai Kirke«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 391; jf. også Kai Uldall, »Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid«, *Fortid og Nutid* 9, 1931-32, 241.

⁴⁰ Lars Bisgaard, »Gildernes religiøse rolle i det middelalderlige Svendborg – om en genfundne liste over altre i Sct. Nicolai og Vor Frue«, *ÅrbSvendborg* 1996, 42. Listen, der desuden omfatter de otte altre i Vor Frue Kirke, kan dog også være affødt af Christian III's skrivelse af 25. august 1540 om registrering af det fynske altergods og således skulle dateres til 1540-41, jf. samme, *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Gylling 2001, 180.

⁴¹ De kan have haft forbindelse til byens håndværker-gilder, men det er ikke dokumenteret i kilderne, jf. *Bisgaard 2001* (note 40) 180 f.

⁴² *FyAktst* I, 115 f.

⁴³ *Repert* 2, nr. 9392.

⁴⁴ *Repert* 2, nr. 10408.

⁴⁵ LAFyn. *Sunds Hrds. Provstiark*. Liber copiarum (28. marts 1524). Skrok blev 1536 indsat som kirkens første sognepræst efter reformationen.

⁴⁶ LAFyn. *Sunds Hrds. Provstiark*. Liber copiarum (1. eller 2. febr. 1532).

⁴⁷ *Bisgaard* 2001 (note 40) 180 ff.

⁴⁸ Gården i Skattergade var 1532 udlejet til den adelige Thale Brockenhuus, 1541 boede jomfru Kirstine Clausdatter i den. LAFyn. *Sunds Hrds. Provstiark*. Liber copiarum (1. eller 2. febr. 1532); *FyAktst* I, 115 f.

⁴⁹ *Repert* 2, nr. 2235.

⁵⁰ *Bisgaard* 2001 (note 40) 181. Alteret ejede desuden en gård til kapellanen, jf. *Bisgaard* 1996 (note 40) 56.

⁵¹ *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen* 1. C. Nyrup (udg.), Kbh. 1899-1900, 255 f.

⁵² *FyAktst* I, 115 f. Godset omfattede fire huse og gårde samt fem boder. Jf. også LAFyn. *Sunds Hrds. Provstiark*. Liber copiarum, hvor Skt. Gertruds boder omtales 1554.

⁵³ *Repert* 1, nr. 6176.

⁵⁴ *Bisgaard* 1996 (note 40) 49 f., og *samme* 2001 (note 40) 181. Jf. også *FyAktst* I, 1529 var en af alterets ejendomme bortskødet til borgmester Hans Skriver; *Frederik I's Registranter* 205 (6. maj 1529).

⁵⁵ *KglRetDom* II, 630.

⁵⁶ *Bisgaard* 2001 (note 40) 181.

⁵⁷ *DaDomme* I, 292 ff. (nr. 132).

⁵⁸ *Præsteindb* 1807 237.

⁵⁹ Svendborg Museum. Optegnelse fra 1954 af museumsinspektør Ove Marcussen, der har konstateret en brolagt vej 3,3 m under nuværende overfladeniveau ved krydset Gerritsgade/Møllergade/Korsgade/Brogade. Afgravningen 1892-94 fremgår af et fotografi i NM, nr. 1125, hvor man ser nordre sideskib under restaureringen. Kirkens sokkel er gravet fri mod øst (mod vest ser den ud til at mangle), og en vandret linje på murværket markerer, hvor overfladeniveauet var inden afgravningen. Der er to vandrette linjer, hvoraf den øverste formentlig er sporene af en tjæret sokkel, mens den nederste er den tidligere overflade. *Thomsen* (note 31) 264; NM. Korrespondance vedr. Sankt Nicolai Kirkeplads.

⁶⁰ *Marcussen* 914.

⁶¹ Oplysning fra museumsinspektør Johs. Olsen, der registrerede fundet i 1922. Der findes ingen j.nr. på sagen; *Jansen* 1972 54. Muren er også registreret i 1991, udgravningsberetning på Svendborg Museum med j.nr. SOM 91A205. Endvidere LAFyn. *Stiftsøvr. ark*. Rgsk.

⁶² *Bro-Jørgensen* 890.

⁶³ Kirkens arkiv. *Synsprot.*; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Inv. prot.

⁶⁴ *Thomsen* (note 31) 253-272.

⁶⁵ Denne plan er i *Bøggild Johannsen* 2008b (note 15) 125 dateret til o. 1700. Der synes dog at være grund til at sætte dateringen lidt senere (jf. s. 161).

⁶⁶ *Begtrup* 49; *Marcussen* 890.

⁶⁷ *Begtrup* 140.

⁶⁸ *Olsen* (note 39) 391-95; LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.; *Kirkeinsp.ark*. Rep. og inv.

⁶⁹ *Marcussen* 890.

⁷⁰ NM. Sag vedr. afståelse af areal med j.nr. 577/68.

⁷¹ NM.

⁷² *Jansen* 1972 54; *Jansen* 1974 178; *Thomsen* (note 31) 258.

⁷³ *Jansen* 1974 178 f.; *Thomsen* (note 31) 258.

⁷⁴ *Jansen* 1974 178 f.

⁷⁵ *Jansen* 1972 74; *Thomsen* (note 31) 262.

⁷⁶ *FyAktst* I, 107 f.

⁷⁷ LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.

⁷⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.; *Kirkeinsp.ark*. Inv. prot.

⁷⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rep. og inv.

⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Emneord. sager; *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

⁸¹ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 28. april 1894.

⁸² Grøften kendes kun fra skriftlige kilder; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.

⁸³ På en anden plan fra o. 1750 i Frederik V's Atlas ses også tre indgange, nemlig mod nord, øst og syd. På dette tidspunkt var området mod Korsgade dog fuldt bebygget, hvilket ikke fremgår af planen, og den kan således ikke betragtes som helt troværdig.

⁸⁴ *Poulsen* 19.

⁸⁵ 1823 beskrev Joachim Begtrup fordelingen således, at den søndre og vestre del var for betalende, mens den nordre var for de fattige. *Begtrup* 33.

⁸⁶ På hele udgravningsområdet havde man dog kun lov til at gå ned i 50 cm's dybde, og der blev således efterladt et ukendt antal grave.

⁸⁷ LAFyn. *Fyns bispeark*. Sunds Herreds breve; *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

⁸⁸ LAFyn. *Sunds Hrds. Provsti*. Reg. over indk.

⁸⁹ Kirkeordinansen 1537 (1539) påbød, at der kun skulle være en latinskole i hver købstad. *DaKancReg* 204 (4. nov. 1541); Birgitte Bøggild Johannsen, »Kirkens indretning og brug i middelalderen«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 106 (*Bøggild Johannsen* 2008a).

⁹⁰ *Thomsen* (note 31) 258. Svendborg Museum. Udgravningsberetning j.nr. SOM 94.313.

⁹¹ *Begtrup* 64; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

⁹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. Her nævnes 750 tagsten fra fire fag af præstegården, som blev revet ned. Dertil var der 1100 mursten fra et andet gammelt hus i præstegården og 260 mursten fra skillerummet mellem præstegården og kirkegården.

⁹³ *Begtrup* 44 f.; *Jonasen* (note 16) 48 f.

⁹⁴ *Jonasen* (note 16) 48 ff.

⁹⁵ Angivelsen af at præstegården ligger på hjørnet af Gerritsgade og Badstuestræde, går tilbage til den tid, hvor Sankt Nicolai Gade endnu ikke eksisterede. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Kronens skøder* V, 70. Det er muligvis denne bygning, som 1854 averteredes til nedbrydning og fik en afløser, som stod færdig samme efterår. Facaden ud mod Gerritsgade var syv fag lang med tre fags kvist over midtpartiet. Denne præstegård blev dog nedrevet allerede 1897, hvor Johannes Magdahl Nielsen opførte Nicolaigården, nu Sankt Nicolai Apotek, på stedet (jf. s. 79). Det var også Magdahl Nielsen, som 1898 stod for byggeriet af den nye præstegård i Sankt Nicolai Gade beliggende på et stykke af den gamle præstegårdshave. Den blev opført som et vinkelbygget anlæg i grundmur og med tegltag samt tre små kviste. *Bro-Jørgensen* 890 f.; NM.

⁹⁶ NM. Wandalls opmåling (fig. 5) fra 1886.

⁹⁷ Forslaget afleveredes i 1892, men det må være ældre, da Wandall på dette tidspunkt var flyttet til Kolding, hvor han var forstander på Teknisk Skole. NM.

⁹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.; Magdahl Nielsens dagbog 14. okt. 1892.

⁹⁹ Karin Kryger, »Sct. Nicolai Kirke i 1800-tallet«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 169; Kirkens arkiv. *Synsprot.*; RA. *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*, 1. kontor. Journalsager RR 1062 (1891).

¹⁰⁰ Svendborg Museum. Udgravningsberetning j.nr. SOM 93-185.

¹⁰¹ *Begtrup* 45 f.

¹⁰² Høyen, notebog VIII, 1830, 2 f.

¹⁰³ *Triap* 1. udg., 683; *Triap* 2. udg., 166 f.

¹⁰⁴ *Triap* 3. udg., 567.

¹⁰⁵ *Triap* 3. udg., 568.

¹⁰⁶ *Lorenzen* 6-34.

¹⁰⁷ *Olsen* 1919 74-88.

¹⁰⁸ *Triap* 4. udg., 595 f.

¹⁰⁹ Steenberg, notebog IV, 1930, 48 og 61.

¹¹⁰ Jan Steenberg, *Studier i Dansk og Nordtysk Teglstensarkitektur i det 13. Aarhundrede*, København 1935, 66-71.

¹¹¹ Steenberg, notebog IV, 1930, 138-142, 145.

¹¹² Johan Plesner, »Lübeck og Danmark ved Aar 1200«, *Scandia* IX, I, 1936, 145 ff.

¹¹³ Hans Lassen, »Das romanische Lübeck«, *Acta Archaeologica* XIV, 1943, 1-54.

¹¹⁴ Hans Lassen, »Svendborgs Middelalderlige Kirker«, *Danmark* 4. Aargang, København 1944, 513.

¹¹⁵ *Triap* 5. udg., 554 ff.

¹¹⁶ *Bro-Jørgensen* 60.

¹¹⁷ *Jansen* 1972 43-62; *Jansen* 1974 168-188.

¹¹⁸ *Reinholdt* 34 f.

¹¹⁹ Hans Krongaard Kristensen, »Sct. Nicolai Kirkes bygningshistorie«, *ÅrbSvendborg* 2000, 70-86; Hans Krongaard Kristensen, »Sct. Nicolai Kirkes middelalderlige bygningshistorie«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 31-75 (*Kron-*

gaard Kristensen 2008). De to fremstillinger af bygningshistorien er stort set overensstemmende. Se desuden Paul Narowrocki, »Der frühe dänische Backsteinbau. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarzeit«, *Studien zur Backsteinarchitektur*, 9, Berlin 2010, 285-292.

¹²⁰ Kaare Lund Rasmussen, »Arkæometriske undersøgelser af Sct. Nicolai Kirke«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 277-316.

¹²¹ *Jacob Madsen* 194 ff.

¹²² Resen, *Fyn* 239.

¹²³ *DaAtlas* III, 530-39, kort indsat mellem s. 530 og 531.

¹²⁴ *Kryger* (note 99) 146.

¹²⁵ NM. Korrespondance mellem Wandall og Storck.

¹²⁶ NM. Tegninger af Wandall, Storck og Magdahl Nielsen (fig. 10-25).

¹²⁷ NM. *Tegninger af ældre nordisk Architektur*, 4. Samling, 3. Række, H. B. Storck (udg.), København 1905.

¹²⁸ NM. Magdahl Nielsens dagbog 28. okt. 1892. På korets sydside blev soklen gravet frem ved Storcks restaurering, den havde indtil da været skjult.

¹²⁹ Der skal tages højde for, at gulvet i kor og korforlængelse er hævet pga. fyrrkælderens underkorforlængelsen.

¹³⁰ NM. Magdahl Nielsens dagbog 25. aug. 1893 og 19. jan. 1894. Fundamenterne ses også på hans plan fra 1898 (fig. 22).

¹³¹ *Poulsen* 15; *Thomsen* (note 31) 271.

¹³² De middelalderlige sten i korforlængelsen er 9×11-12×27-27,5 cm. I koret er stenene 9×11,5×27-27,5 cm, mens sideskibenes varierer lidt fra fag til fag. Nordre sideskibs ligger i størrelsen 7,5-8×11-11,5×26-28, og søndre sideskibs er 7,5-8×12×26-27.

¹³³ Storcks sten er generelt 9 cm tykke. Lorenzen har mål på flere typer, som dog ikke helt stemmer med det, der kan erkendes på stedet: korforlængelse 8×13×27; kor 8×14×26; tårn 9×14×26; sakristi 8,5×13×27,5. *Lorenzen* 123, 146 og 149.

¹³⁴ *Lorenzen* 124. Lorenzen beskriver kirken som »muret paa den i Middelalderen sædvanlige Maade: Muren bestaar af to én Sten tykke Skaller, Mellemrummet er udfyldt med Kampesten i Mørtel«.

¹³⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 12. maj 1893.

¹³⁶ *Jansen* 1974 177 ff.; *Thomsen* (note 31) 263.

¹³⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 10. april 1893. Magdahl Nielsen skriver, at de krydsende rundbuer til dels var borthuggede, men at de udmærket lod sig rekonstruere.

¹³⁸ Samme fænomen ses på Horsens Vor Frelsers Kirke. *DK Vejle* 5404 og note 143.

¹³⁹ NM. Omfanget af forstyrrelsen fremgår af Wandalls opstalt af sydsiden fra 1886 (fig. 14), hvor sideskibets tag ses at dække det nederste af cirkelblændingen.

¹⁴⁰ *Krongaard Kristensen* 2008 (note 119) 36.

¹⁴¹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 25. og 26. april

Fig. 139. Buefrise og gesims på korforlængelsens nordside (s. 115), set fra sakristiets loftsrum. Foto Mogens Vedso 2011. – *Arcading and cornice on the north side of the chancel extension, seen from the loft of the vestry.*

1893. Magdahl Nielsen fandt først, under nedbrydning af højkirkenes gesims, en del formsten anvendt som fyld. Senere fandt han dog også bag sakristitaget stenene siddende på deres oprindelige plads i en treleddet gesims med rester af en rundbuefrise under.

¹⁴² Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 52. Den oprindelige buefrise på korets sydside ses på Wandalls opstalt af sydsiden fra 1886 (fig. 14). Der ser ud til at have været bevaret ca. 8 alen.

¹⁴³ Magdahl Nielsen fortæller, at ved bortgravning af den jord, som dækkede fundament og det nederste af murværket, viste det sig, at fundamentet under nordre sideskib var i meget dårlig stand. Hele vejen hen faldt løse kampesten ud, og murværket var 'råddent' og forvitret. NM. Magdahl Nielsens dagbog 1. og 5. dec. 1892.

¹⁴⁴ NM. Magdahl Nielsens dagbog 27. maj 1893.

¹⁴⁵ Nordre sideskib var ifølge Magdahl Nielsen skalmuret indtil gesimsen, der på sideskibene var nyopført samtidig med skalmuringen. NM. Magdahl Nielsens dagbog 30. juni 1893. Lorenzen 140; Henrik Madsen, »Angaaende Sct. Nicolai Kirke i Svendborg« (1948), Svendborg Sct. Nicolai, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 359 (appendiks 2).

¹⁴⁶ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 24. juni 1893. Den tidligere gesims på sideskibene må være Hancks. I en afsluttende murerregning fra D. Pedersen dateret 1824 nævnes arbejdet med gesimsen under begge sideskibstage. LAFyn. Stiftsovr.ark. Rgsk.

¹⁴⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 20. april 1893. Sporene ses også på et fotografi taget af Johan Hermann i 1892 (fig. 44). Fotografi uden nr., men tilhørende H. Storcks samling med j.nr. 1922:608.

¹⁴⁸ NM. Magdahl Nielsens dagbog 12. april 1893.

¹⁴⁹ NM. Sporene ses på fotografi nr. 1937:254, men kan også konstateres på stedet.

¹⁵⁰ Lorenzen 140; NM. Magdahl Nielsens dagbog og brev til Storck 10. juli 1893. Magdahl Nielsen skrev, at der på nordsiden af højkirken fandtes en tandsnitfrise under rundbuefrisen. I dag ses en savsnitfrise, og Magdahl Nielsen må have skrevet forkert i dagbogen. Han mente i øvrigt ikke, at der havde været en tilsvarende mod syd, da der i så fald ikke ville være plads til de vinduer, som han havde fundet spor af. Sydsiden har da i dag også kun rundbuefrise og gesims. Til gengæld har Magdahl Nielsen måttet indskyde et almindeligt skifte mellem rundbuefrisen og gesimsen for at få det til at gå op.

¹⁵¹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 5. juli 1893. Her findes også små tegninger af teglstenssoklens profil. Krongaard Kristensen beskriver profilet som »aftrappet med en rundkant over en skråkant« og får her byttet om på de to led, da han henviser til Lorenzen 140; Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 40.

¹⁵² NM. Magdahl Nielsens dagbog 28. okt. 1892. Soklen på korforlængelsens nordside er skjult af sakristiet.

¹⁵³ NM.

¹⁵⁴ NM. Magdahl Nielsens dagbog 19. jan. 1894.

¹⁵⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 6. april og 6. juni 1893. Ommuringen har dog ikke omfattet alt murværk på de fem stræbepiller, da der stadig ses en stor del oprindeligt murværk.

¹⁵⁶ *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 53; *Madsen* (note 145) 359; NM. Magdahl Nielsens dagbog 26. okt. 1893 og 14. febr. 1894; brev fra Magdahl Nielsen til Storck 28. okt. 1893.

¹⁵⁷ Der kan have eksisteret en vestportal, som ikke længere vil kunne spores pga. gennembrydningen til det senmiddelalderlige tårn.

¹⁵⁸ I den tykke ende er stenene 9 cm, mens de i den tynde ende er 8 cm. De øvrige normalsten i portalen er 8 cm. Registreret på stedet sammen med Hans Krongaard Kristensen i september 2010.

¹⁵⁹ Dørens tilstand umiddelbart før Storcks restaurering ses på et foto fra 1892 (fig. 44). NM. Foto i Storcks samling j.nr. 1922:608. Desuden ses udvidelsen af døren på Wandalls opmåling af detaljer fra 1886 (fig. 45).

¹⁶⁰ På et fotografi (fig. 42) ses nordre sideskib i den første fase af Storcks restaurering. Pudsens er endnu ikke fjernet, men der anes en større uregelmæssighed

omkring det vestlige vindue, som sikkert stammer fra døren. Foto nr. 1124. NM. Wandall konstaterede, at »derimod alt var ødelagt i den nordre Side, saa der kun fandtes et stort Hul, med uregelmæssigt afhugget Murværk«. NM. Brev fra Wandall til Storck 30. dec. 1886. Desuden Magdahl Nielsens dagbog 20. april 1893.

¹⁶¹ Wandall beskrev dog i et brev 29. nov. 1886 til Storck, at han havde fundet spor af døre der, hvor sideskibenes vestlige vinduer nu sad. Han spurgte, om han skulle lede efter profilering inde i murværket. Svaret kendes ikke. NM.

¹⁶² NM. Magdahl Nielsens dagbog 20. april 1893.

¹⁶³ NM. Brev fra Wandall til Storck 30. december 1886.

¹⁶⁴ NM. Wandalls opstalt af sydsiden fra 1886 (fig. 14) og Storcks forslag fra 1887 (fig. 20).

¹⁶⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 11. april 1893. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 10. maj 1893.

¹⁶⁶ Vinduespartiet er afbilledet på et fotografi uden nr. fra Storcks samling, j.nr. 1922:608. NM.

¹⁶⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 16. juni 1893.

¹⁶⁸ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 19. maj 1893.

¹⁶⁹ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 24. juni 1893.

¹⁷⁰ Wandall registrerer ikke nogen friser eller gesims på sideskibene, de er først tilføjet på Storcks forslag fra 1887 og modereres formentlig undervejs, efterhånden som man finder flere spor.

¹⁷¹ Feks. Vor Frelsers Kirke i Horsens. *DK Århus* 5473.

¹⁷² NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 10. maj 1893.

¹⁷³ NM. Magdahl Nielsens dagbog 16. juni 1893. Det nordre sideskib har i øvrigt haft en nyere dør på samme sted som vinduet. Den har formentlig opslugt alle spor af et ældre vindue.

¹⁷⁴ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 7. april og 19. maj 1893. Magdahl Nielsens dagbog 1. og 8. juli 1893. *Lorenzen* 141.

¹⁷⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 1. juli 1893. Han har dog ikke hele tiden været så sikker, idet han i et brev til Storck 10. maj 1893 omtalte en opmåling af to forskellige vinduer fundet i midtskibet. Noget kunne altså tyde på, at der virkelig har været spor af flere sæt vinduer.

¹⁷⁶ Høyen, notebog VIII, 1830, 2 f. Høyen mente dog, som tidligere nævnt, at tegningen var korrekt (jf. s. 88).

¹⁷⁷ De fleste vinduer af samme slags vil på dette sted være kalkede, hvorfor der godt kan være andre eksempler.

¹⁷⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

¹⁷⁹ Ligheden understøttes af murstensproverne, der viser, at teglstenene i korforlængelsens østgavl og i skibets vestgavl kommer fra samme lerkilde. *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 55.

¹⁸⁰ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 28. okt. 1893. Magdahl Nielsen nævner i brevet, at Danstrup

Fig. 140. Korforlængelsens østre stræbepille på nordsiden (s. 121), set fra sakristiets loftsrums. Foto Mogens Vedso 2011. – *The eastern buttress on the north side of the chancel extension, seen from the loft of the vestry.*

Fig. 141. Detalje af vægpille i nordre sideskib (jf. fig. 138). Foto Mogens Vedsø 2011. – *Detail of pilaster in the north side-aisle.*

havde anbefalet en anbringelse af en åbning nederst i vinduet, så der kunne komme varm luft ind i sakristiet.

¹⁸¹ Kryger (note 99) 148.

¹⁸² En indskrift fundet under Storcks restaurering angav dog, at kirken skal være blevet kalket allerede i 1566 (s. 167). Lorenzen 152.

¹⁸³ Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 35.

¹⁸⁴ Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 39.

¹⁸⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 14. febr. 1894.

¹⁸⁶ Den pudsede triumfbue ses på et fotografi fra 1892 (fig. 48) med nr. 1126 fra Storcks samling j.nr. 1922:608. NM. Henrik Madsen beretter om en ommuring, hvor dele af de tilstødende hvælv ligeledes måtte ommures. Madsen (note 145) 360. Sluttelig beretter også Magdahl Nielsen om, at buen skulle nedtages, og at der var revner så store, at man kunne stikke hånden derind. NM. Magdahl Nielsens dagbog 6. jan. 1893.

¹⁸⁷ Der findes ingen oplysninger fra Storcks restaurering om disse halvsøjler. Man må gå ud fra, at man har fundet spor undervejs, som har vist noget andet end Wandalls opmåling, og at man har rekonstrueret halvsøjlerne korrekt.

¹⁸⁸ Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 43 og note 66. Krongaard Kristensen beskriver det som en karakteristisk ledføjning med rundstav og minimale fals på pillehjørner i senromanske bygninger præget af dom-

kirken i Lübeck. I Skt. Nikolaj Kirke mangler dog en lille fals mellem rundstav og pilleflade.

¹⁸⁹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 5. nov. 1892.

¹⁹⁰ NM. Magdahl Nielsens dagbog 5. nov. 1892 og 7. jan. 1893. Magdahl Nielsen omtaler også det manglende led. Oplysningen om nedrivningen af tilmuringerne var oplyst til Magdahl Nielsen af en 80-årig snedker, C. Jørgensen, som selv havde deltaget i arbejdet.

¹⁹¹ På to fotografier (fig. 48 og 54) fra Storcks samling j.nr. 1922:608 fremgår situationen ved to forskellige faser af restaureringen. Begge fotografier er fra 1892 (nr. 1128 og uden nr.), og det første viser arkadebuerne mod syd, hvidkalkede og med tydelige spor af det daværende gulvniveau. Det manglende inderste led af buerne og gipsindramningen fremgår også, ligesom Hancks store nygotiske vinduer i midtskibet. På det andet fotografi ses arkadebuerne i nord, efter at pudsen er banket ned. Den vestligste bue har bevaret det inderste led af buen og halvsøjlen, som bærer den. De øvrige fremviser 'ar' efter de inderste led, og de to østlige arkadebuer har desuden spor af det led på pillerne, som havde båret inderste bueled. Under det forhøjede gulvniveau var de endda bevaret i mere eller mindre god stand. NM.

¹⁹² NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 16. jan. 1894.

¹⁹³ Tredje arkade fra øst har en forskel på halvandet skifte (øst højere end vest), den midtdelende gjordbue i søndre sideskib en forskel på et skifte (syd højere end på arkadepillen), søndre sideskibs vestgavl en forskel på et skifte (syd højere end nord), og endelig er der den vestligste gjordbue i søndre sideskib, som er anbragt et skifte lavere end i resten af sideskibet. Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 45 f.

¹⁹⁴ Madsen (note 145) 359.

¹⁹⁵ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Rest. NM. Magdahl Nielsens dagbog 22. nov. 1892 og 4. juli 1893.

¹⁹⁶ Krongaard Kristensen 2008 (note 119) 48.

¹⁹⁷ På et fotografi (fig. 59) fra Storcks samling j.nr. 1922:608 ses udhugninger i murværket umiddelbart øst for halvsøjlen, mens der vest for også anes en mulig udhugning e.l. Det er uklart, hvor omfattende disse forstyrrelser endte med at blive, og om de evt. er årsagen til det nuværende uregelmæssige murværk omkring halvsøjlen. NM.

¹⁹⁸ Konstateret på stedet sammen med Hans Krongaard Kristensen i september 2010.

¹⁹⁹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 13. dec. 1892. Magdahl Nielsen beskriver, at murerne udhuggede forvitrede og dårlige sten indvendig på ydermuren mod nord. Han fortæller også, at det drejede sig om temmelig store partier, omtrent hele siden i den del, der havde ligget under det gamle gulvniveau.

²⁰⁰ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 28. juli 1893.

²⁰¹ Teglstensprøver fra både gulv og alterbord viser, at flere sten kommer fra samme sted som korets og ski-

Fig. 142. Tiltretning af hvælv i korforlængelsens nordside (s. 143). Foto Marianne Goral Krogh Johansen 2010. – *Adjustment of the vaulting in the chancel extension*

bets teglsten. Der er dog også sten, som kommer andetsteds fra, hvilket tyder på, at gulv og alterbord delvis er omsat. *Lund Rasmussen* (note 120) 282.

²⁰² NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 6. nov. 1893.

²⁰³ Den store udskiftning af sten kan skyldes Storcks generelle restaurering, men det kan også tænkes, at årsagen er indmuring af et epitafium (nr. 1), der sidder helt ud til nordmuren.

²⁰⁴ Det kan heller ikke afgøres, om de fortsætter under gulvhøjde.

²⁰⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 15. okt. 1892. Se s. 142.

²⁰⁶ NM. Foto (fig. 48) nr. 1126 fra Storcks samling j.nr. 1922:608.

²⁰⁷ *Lorenzen* 147 f. Lydpotten findes i Svendborg Museum, inv.nr. SOM 447.

²⁰⁸ Mogens Clemmensen, *Ældre Nordisk Arkitektur*, København 1923; *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 68.

²⁰⁹ Steenberg, notebog IV, 1930, 54–55.

²¹⁰ *Plesner* (note 112) 145–151; *Lassen 1943* (note 113) 40 f.; *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 39 f. og 70 f.

²¹¹ Bl.a. *Lorenzen* 144; *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 68–75.

²¹² Steenberg, notebog IV, 1930, 53 f.; *Lassen 1943* (note 113) 29 f.; *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 39 f.

²¹³ Domkirken i Lübeck blev i gotisk tid ombygget til en hallekirke og fremtræder ikke i dag med sit romanske udseende.

²¹⁴ *DK Maribo* 1564–70.

²¹⁵ TL-dateringer udført af dr.scient. Kaare Lund Rasmussen. *Lund Rasmussen* (note 120) 277–315.

²¹⁶ Alle hvælv i korforlængelse, kor og skib er pudset på undersiden. På oversiden har de siden 1958 været dækket med mineraluld, hvorfor en nærmere undersøgelse ikke er mulig.

²¹⁷ *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 57.

²¹⁸ *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 49 og 57.

²¹⁹ *DK Århus* 1050 og fig. 40,1. Hvælvene i Vor Frue Kirke dateres til 1300-tallet.

²²⁰ Ribbeprofilerne er opmålt med laserafstandsmåling af Bo Linell i 2008. *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 59. Her synes ribbeprofilerne ikke at være så ens. Ser man imidlertid på Jan Steenbergs opmålinger, som findes i hans notesbog, er ligheden mellem vestfagets og korets ribber langt større. Det er dog uklart, om der er tale om opmålinger eller blot skitser. NM.

²²¹ *Lorenzen* 146.

²²² *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 58. Hans Krongaard Kristensen argumenterer her for samme kronologi, da ingen af ribbeprofilerne efterligner de kendte højgotiske ribbeprofiler fra ↑Gråbrødreklostret i Svendborg indviet 1361. Vestfagets hvælv kunne således være opført inden dette tidspunkt og korfagenes efter. Fra udgravninger ved klostret findes ribbeprofiler, som ligner profilerne fra koret i Skt. Nikolaj. De fundne profiler fra klostret er tilmed dateret til senmiddelalder.

²²³ NM. Magdahl Nielsens dagbog 31. maj 1893.

²²⁴ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 21. juni 1894.

²²⁵ I en murerregning fra 1824 skal D. Pedersen have betaling for forskellige arbejder, bl.a. lukning af den forrige indgang i den nordre side, 'som under sakristigulvet var indgang'. LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk. »Beretning ved sognepræst J. C. A. Krebs og byfoged J. Nellesmann 1824«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylding 2008, 399 f. (appendiks 8).

²²⁶ En sådan indretning ses i Nysted, hvor gavlen kan fremvise spor af åbninger i to stokværk. Der har muligvis været hvælv i det øverste stokværk. *DK Maribo* 179 f.

²²⁷ Kælderen under korforlængelsen er undersøgt for spor af en evt. dør, hvis vanger i så fald måtte fortsætte under det nuværende gulv. Der ses ingen spor pga. skalmuring og puds.

²²⁸ NM. Magdahl Nielsens dagbog 17. dec. 1892.

²²⁹ Der findes et udateret og usigneret forslag til en tårngesims, hvor der er to kvartstemsfremspring adskilt af en kvartrundstav. Dette forslag er således ikke kommet i anvendelse. NM.

²³⁰ Dette bekræftes af Magdahl Nielsen, som 21. dec. 1892 skrev til Storck, at nordsiden af tårnet næsten ikke havde en dårlig sten. NM.

²³¹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 27. maj 1893 og brev fra Magdahl Nielsen til Storck 28. maj 1893. Det

fremgår både af murværket og af et foto, Kristian Hude nr. 4613. NM.

²³² *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 65.

²³³ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 12. dec. 1892. Her omtales, at tømmerne er i færd med at oplægge bjælkelag i tårnet.

²³⁴ *Krongaard Kristensen 2008* (note 119) 67.

²³⁵ KB. *Kallske saml* 377. 4°.

²³⁶ NM. Magdahl Nielsens dagbog 10. okt. 1892.

²³⁷ De 100 sten til søndre sideskib er formentlig brugt til afdækning af kamme, da sideskibet som nævnt fik bly på to år tidligere.

²³⁸ Her findes en uoverensstemmelse mellem oplysningerne i Kirkeinspektionsarkivet og Stiftsovrighedens arkiv. Førstnævnte omtaler et anker i hvert hjørne af den østlige hvælving, mens sidstnævnte siger den østlige gav. En anden kilde fra samme år nævner dog to jernankre, som er blevet lagt i den østre gav, og det må være den, der er tale om.

²³⁹ Kapellet ved søndre udskud, som omtales, må være søndre sideskib, der tidligere, ligesom nordre sideskib, kaldtes kapel.

²⁴⁰ NM. Magdahl Nielsens dagbog 4. okt. 1893. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 16. okt. 1892. Brevet må være fejldateret mht. årstal, da disse arbejder først foregik i 1893.

²⁴¹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 6. okt. 1893.

²⁴² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. *DK Odense* 1324 f.

²⁴³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. *Krebs og Nellemann* (note 225) 399 f.

²⁴⁴ Her menes den senromanske dør på nordsiden af koret, som nu lå inde i materialhuset (det tidligere våbenhus).

²⁴⁵ *Krebs og Nellemann* (note 225) 399 f.

²⁴⁶ Dørens placering nævnes ikke, men der kan være tale om den dør, der før Storcks restaurering fandtes i vestgavlen af nordre sideskib.

²⁴⁷ SOM 16307-1850.

²⁴⁸ NM. Magdahl Nielsens dagbog 7. januar 1893.

²⁴⁹ LAFyn. *Fyns Guvernements arkiv* nr. 126. Diverse dokumenter 1823-40.

²⁵⁰ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Der kan her være tale om vinduet i østre side af sakristiet, hvilket dog nok ikke er tilfældet, da det var blevet skiftet året før (jf. s. 148).

²⁵¹ Om dette vidner den kobberplade, som oprindeligt blev anbragt i spiret, men som nu hænger i tårnrummet (s. 207).

²⁵² Kirkesynet havde bl.a. hæftet sig ved den dårlige tilstand på korets østlige sydside. Der må her være tale om de nyere, gule sten, som Hanck havde anvendt, og som man altså må have opdaget allerede på dette tidlige tidspunkt. Det anføres i hvert fald, at muren bør nedbrydes og genopføres med nye materialer. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

²⁵³ NM. Brev fra Wandall til Storck 16. juni 1885.

²⁵⁴ NM. Storcks redegørelse til ministeriet 28. maj 1887. Forslaget er på Storcks vegne underskrevet af V. Mørk Hansen, som muligvis også har stået for en del af udarbejdelsen. Storck var på dette tidspunkt syg af årebetændelse og på rekreation. *Kryger* (note 99) 163 note 34.

²⁵⁵ NM. Brev fra Wandall til Storck 29. nov. 1886.

²⁵⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest. Selv om Wandall var flyttet, benyttede Storck hans lokalkendskab og bad ham om anbefaling af forskellige håndværkere. Wandall anbefalede bl.a. murermestrene H. og P. Madsen som »særlig habile Folk«. Det blev i sidste ende også dem, som fik opgaven.

²⁵⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 4. og 5. okt. 1892.

²⁵⁸ NM. Magdahl Nielsens dagbog 7. okt. 1892.

²⁵⁹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 13. og 14. okt. samt 2. nov. 1892. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 3. nov. 1892. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

²⁶⁰ NM. Magdahl Nielsens dagbog 22., 23. og 28. nov. 1892.

²⁶¹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 7. dec. 1892.

²⁶² NM. Magdahl Nielsens dagbog 13. og 17. december 1892 samt 6. april 1893.

²⁶³ NM. Magdahl Nielsens dagbog 11., 20., 25. og 26. april 1893.

²⁶⁴ I november 1892 indgik Kirkeinspektionen en overenskomst med fru Freudenthal, som ejede et skur, der lå op til kirkens østgavl. I denne overenskomst aftalte man, at skuret skulle opgives, så kirken kunne få et lille areal mod øst. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest. NM. Magdahl Nielsens dagbog 26. okt. 1893.

²⁶⁵ *Kryger* (note 99) 169.

²⁶⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest; *Bro-Jørgensen* 888. Udgifterne var fordelt på følgende bidragydere: Staten med 37.000 kr. og lån for 74.500 kr., mens resten kom fra private donatorer.

²⁶⁷ *Kryger* (note 99) 162.

²⁶⁸ NM. Ole Olesen, »Orglerne i Sct. Nicolai Kirke«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 231.

²⁶⁹ Rikke Ilsted Kristiansen, »Sct. Nicolai Kirke i 1900-tallet«, *Svendborg Sct. Nicolai*, Kaare Lund Rasmussen (red.), Gylling 2008, 195.

²⁷⁰ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 13. sept. 1894.

²⁷¹ NM. J.nr. 820/2007.

²⁷² Forskellen i højden på gulvene i henholdsvis midt- og sideskibe skyldtes, at gulvet lå ni tommer højere i sideskibene. NM. Magdahl Nielsens dagbog 31. okt. 1892 og 9. nov. 1892.

²⁷³ NM. Magdahl Nielsens dagbog 29. okt. 1892.

²⁷⁴ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 9. nov. 1892.

²⁷⁵ Det er lidt uklart, hvad der foregår. Der er formentlig blot tale om en opfyldning af sammensunkne grave.

²⁷⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.

- ²⁷⁷ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. *Begtrup* 45.
- ²⁷⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.
- ²⁷⁹ Svendborg Museum inv.nr. SOM 14851b-f1894.
- ²⁸⁰ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 12. okt. 1892.
- ²⁸¹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 13. juni 1893.
- ²⁸² Oplysning i udateret brev fra Storck til Wandall før restaureringen. Brevet er muligvis fra 1886. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest. Svar fra Wandall 29. nov. 1886, hvor han fortæller, at han ikke havde kunnet finde spor af døren. NM.
- ²⁸³ NM. Udsnit af plan med påførte kommentarer (fig. 72).
- ²⁸⁴ NM. Magdahl Nielsens dagbog 8. juni 1893.
- ²⁸⁵ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 29. aug. og 18. dec. 1893.
- ²⁸⁶ NM.; *Ilsted Kristiansen* (note 269) 196.
- ²⁸⁷ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 18. dec. 1893.
- ²⁸⁸ NM. J.nr. 269/83 og 785/84. Her gør arkitekt Lars Mindedal rede for situationen på følgende måde: »Taget på skibets sydside har tilsyneladende været udskiftet for år tilbage, hvorimod nordsidens tag er af meget gl. dato, og nu er i en sådan stand at fortsatte reparationer ikke længere er økonomisk forsvarlige«.
- ²⁸⁹ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 2. juni 1893.
- ²⁹⁰ NM. Magdahl Nielsens dagbog 14. juni 1894.
- ²⁹¹ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 28. maj 1893.
- ²⁹² Maleri i privateje. Det er afbilledet i *Kryger* (note 99) 144.
- ²⁹³ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 16. og 26. maj 1894.
- ²⁹⁴ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 14. juni 1894.
- ²⁹⁵ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Bro-Jørgensen* 885.
- ²⁹⁶ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Beliggenheden af kedelhuset fremgår af Wandalls plan fra 1886 (fig. 10). NM.
- ²⁹⁷ NM. Brev fra arkitekt Marinus Andersen til menighedsrådet samt tegninger til projekterne i 1938 og 1949.
- ²⁹⁸ *Lund Rasmussen* (note 120).
- ²⁹⁹ *Lund Rasmussen* (note 120) 293-296.
- ³⁰⁰ *Lund Rasmussen* (note 120) 299.
- ³⁰¹ *Lund Rasmussen* (note 120) 296-300.
- ³⁰² *Lund Rasmussen* (note 120) 297.
- ³⁰³ Proveniensbestemmelser udført af dr.scient. Kaare Lund Rasmussen. *Lund Rasmussen* (note 120).
- ³⁰⁴ *Lund Rasmussen* (note 120) 280-284.
- ³⁰⁵ *Lund Rasmussen* (note 120) 285.
- ³⁰⁶ *Lund Rasmussen* (note 120) 284 f.
- ³⁰⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 8. nov. 1893.
- ³⁰⁸ Kornerup, notebog VI, 1890-92, 71 ff.
- ³⁰⁹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 2. nov. 1892.
- ³¹⁰ Kornerup, notebog VI, 1890-92, 69.
- ³¹¹ Kornerup, notebog VI, 1890-92, 68.
- ³¹² NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 9. jan. 1893.
- ³¹³ NM. Magdahl Nielsens dagbog 13. okt. 1892. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 21. okt. 1892. Englene i vestenden ved orglet ses på et fotografi, som er dateret 1903, men som uden tvivl stammer fra afdækningen under restaureringen. Et af Hancks spidsbuede vinduer er på fotografiet stadig intakt. NM.
- ³¹⁴ NM. Magdahl Nielsens dagbog 6. jan. 1893. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 9. jan. 1893. Reiersen har dog en lidt anden tolkning og bestemmer det manglende årstal til 1567. KB *Kallske saml* 377. 4°.
- ³¹⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 13. og 14. okt. 1892.
- ³¹⁶ *Ilsted Kristiansen* (note 269) 180; Kirsten Malling, *Kræsten Iversen. En maler og hans udsmykningskunst*, Kbh. 2005, 93.
- ³¹⁷ *Ilsted Kristiansen* (note 269) 182; Malling (note 316) 94.
- ³¹⁸ *Ilsted Kristiansen* (note 269) 182 f.; Malling (note 316) 96.
- ³¹⁹ Carsten Bach-Nielsen, *Sømanden og døden. En ikonografisk skitse om de druknede og de reddede i nordisk kirkekunst*, Højbjerg 2009, 129.
- ³²⁰ For en mere udførlig gennemgang af farveholdning og motiver se Malling (note 316) 91-96; *Ilsted Kristiansen* (note 269) 180-186. Udkast til glasmalerierne i korgavlen 152×145 cm og i vestenden af sideskibene 100,5×79,5 cm.olie på lærred, signeret K. I. 1939/40. Inv.nr. 36.210 og 36.211, Svendborg Museum.
- ³²¹ Kirkens Arkiv. *Synsprot.*; *Ilsted Kristiansen* (note 269) 185.
- ³²² NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 21. okt. 1892.
- ³²³ H. B. Storck og J. Skovgaard samarbejdede i flere tilfælde om udformning og farvesætning af nyt kirkeinventar, bl.a. til Tveje Merløse Kirke, der blev istandsat samtidig med Skt. Nikolaj (DK *Holbæk* 2991 ff.). Fremhæves må dog især samarbejdet om udsmykningen af Viborg Domkirke. Jf. også *Kryger* (note 99) 170. Storck udførte inventar til adskillige kirker, bl.a. Helligåndskirken i København (1878-80, DK *KbhBy* I 625 ff.) og Stege Kirke (1907-09, DK *Præstø* 203 ff.).
- ³²⁴ LAFyn. *Sunds Hrds. Provsti*. Reg. over kirkernes indk. Inventariet nævner desuden en ny og en gammel regnskabsbog; førstnævnte kan være identisk med den ældst bevarede regnskabsbog, dateret 1569, mens sidstnævnte må regnes for tabt. Om ældre kilder til kirkens historie jf. også *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 78 ff.
- ³²⁵ *Jacob Madsen* 194. I visitatsbogen er beskrivelsen og den ledsagende tegning (fig. 9) af Skt. Nikolaj Kirke fejlagtigt anbragt under overskriften 'Vor Frue Kirke i Svendborg' og omvendt, jf. s. 92 samt *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 81 og *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 116.

³²⁶ Første del af regnskabsbogen fra 1569 (note 324) omfatter først og fremmest kopier af kirkens skøder på ejendomme og andre rettigheder, jf. LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk.

³²⁷ Gamaliel Nielsens indberetning er bevaret i afskrift i LAFyn. *Topografica*. 6. Præsteindb. 1706–07, samt i KB. GKS 2351. 4°. Nicolai Reiersens beretning er bevaret i afskrift i KB. *Kallske saml* 377. 4°.

³²⁸ *Begtrup* 45 ff.

³²⁹ NM. Magdahl Nielsens dagbog samt breve fra Magdahl Nielsen m.fl. til Storck. Hertil slutter sig en stor mængde tegninger, jf. s. 92. Jf. også RA. *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*, 1. kontor. Journalsager RR 1062 (1891). Endvidere findes i Danmarks Kunstbibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger, et udateret notat af Storck med bemærkninger vedr. inventaret.

³³⁰ De seneste trykte, kildebaserede redegørelser for kirkerummets møblering gennem tiden findes i *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 85 ff. og *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 116 ff. samt *Kryger* (note 99) 143 ff. og *Ilsted Kristiansen* (note 269) 179 ff.

³³¹ De påtales ikke af biskop Jacob Madsen ved hans besøg i 1589, sådan som det var tilfældet mange andre steder. *Jacob Madsen* 194 ff.

³³² *Jacob Madsen* 194. Omstændighederne omkring flytningen er dog ukendte. I Fjenneslev Kirke (*DK Sorø* 336 f.) blev et korbuekrucifiks flyttet for at give plads til en lektorieprædikestol, jf. Marie-Louise Jørgensen, *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, 2009, 39, men der er ingen vidnesbyrd om en tilsvarende situation i Skt. Nikolaj Kirke. En eventuel forgænger for den nuværende prædikestol kan blot have haft form af en flytbar læsepult.

³³³ Således dækker betegnelsen 'midtgangen' i periodens skriftlige kilder over såvel det nuværende midtskibs to fag som korbygningens vestfag, mens 'koret' alene betegner korbygningens østfag (korforlængelsen). I den følgende inventarbeskrivelse vil genstandenes placering blive anført ved de moderne betegnelser: midtskibet (evt. 1. (øst-) eller 2. (vest-) fag) samt koret (evt. 1. (øst-) eller 2. (vest-) fag).

³³⁴ Om Knud Jølvørs donationer se også Svendborg Avis 2. marts 1953 samt *Ilsted Kristiansen* (note 269) 179 f.

³³⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 9. april 1894; LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rest. Som medhjælpere havde Skovgaard malerne Johannes Kragh og Niels Larsen Stevns. En kopi af alteret med enkelte afvigelser, skåret af sidstnævnte under Skovgaards tilsyn i 1895–96, findes i Skovgaard Museet (inv.nr. 19.437) (tidligere i Kunstindustrimuseet, jf. Nina Dahlmann Olesen, »Biografi. Joakim Skovgaards liv og virke«, *Joakim Skovgaard*, Iben Overgaard m.fl. (red.), Viborg 2006, 156). Skitser til alteret findes i Den Hirschsprungske Samling (inv.nr.

6004–32) samt i Kunstindustrimuseet (Danske kunstneres dekorative tegninger) (fig. 78) og i NM (fig. 79).

³³⁶ NM. Magdahl Nielsens dagbog 15. okt. 1892.

³³⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 8. okt. 1892; RA. *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*, 1. kontor. Journalsager RR 1062 (1891) (9. nov. 1893).

³³⁸ Hans Krongaard Kristensen, *The Franciscan Friary of Svendborg*, Ringe 1994, 75, og samme, »Nedrivning af klosterkirken i Svendborg – og hvad der blev bevaret«, *ÅrbSvendborg* 1996, 29. Pladen nævnes ikke blandt de genstande, kirken i 1828 modtog fra ↑Klosterkirken. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³³⁹ Avisudklip 25. april 1960 i Svendborg Byhistoriske Arkiv.

³⁴⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Rep. og inv.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³⁴¹ Kirkens arkiv. *Synsprot.*; *Ilsted Kristiansen* (note 269) 195.

³⁴² H. B. Storck tegnede beslægtede altre til bl.a. Herning Kirke 1889 (*DK Ringkøbing* 435) og Skarp Salling Kirke (Ålborg Amt, Slet Hrd.), begge udført i farvede fliser (majolika) i samarbejde med Thorvald Bindesbøll, samt til Bjernede Kirke 1892 (*DK Sorø* 363) og Tveje Merløse Kirke 1894 (*DK Holbæk* 2992), begge som Skt. Nikolaj-alteret skåret i træ og malet og forgyldt i samarbejde med Joakim Skovgaard. Inspirationen fra Valdemarstidens gyldne altre ses i talrige kirker med alterpartier fra første halvdel af 1900-tallet, f.eks. i Skjoldbjerg (1919–21), Grindsted (1921–23) og Stenderup (1926) (*DK Ribe* 2327, 2240 og 1598:), alle tegnet af arkitekt Harald Lønborg-Jensen, eller i Silkeborg Kirke (1941–43) (*DK Århus* 6287), udført af maler og billedhugger Gunnar Hansen.

³⁴³ *Jacob Madsen* 194. Sidefløje med malede apostle (i modsætning til træskårne) kendes fra Jacob Madsens beskrivelse af en ↑altertavle i Asperup Kirke (Odense Amt, Vends Hrd.; *Jacob Madsen* 345) samt fra altertavlen i Svanninge Kirke (Sallinge Hrd.), hvor malerierne dog er sekundære fra 1837. Jf. også *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 77 f.

³⁴⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv. Heinrich Edelen udførte desuden altermalerier til Rudkøbing (Langelands Nørre Hrd.), Mårum (*DK Frborg* 1205) og Ishøj kirker (*DK KbhAmt* 534) samt et maleri til Kronborg Slotskirke (*DK Frborg* 630).

³⁴⁵ Jf. omtalen af altertavlen i H. C. Andersens dagbog 4. aug. 1830, i Niels Oxenvad, »H. C. Andersen i Svendborg 1830 – og i 1836«, *ÅrbSvendborg* 1991, 86.

³⁴⁶ *Begtrup* 46; jf. også *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 140.

³⁴⁷ Stikkene efter Thorvaldsens figurer i Vor Frue Kirke ses bl.a. i J. M. Thiele, *Den danske Billedhugger Bertel Thorvaldsen og hans Værker*, II, Kbh. 1832.

³⁴⁸ Venligst meddelt af Thorvaldsens Museum.

³⁴⁹ Fonten var også gengivet i kobberstik i J. M. Thiele,

Den danske Billedhugger Bertel Thorvaldsen og hans Værker, I, Kbh. 1831 (A 555). Et tilsvarende grisaillemaleri efter et relief af Thorvaldsen er bl.a. Christen Købkes version af Natten i Davids Samling.

³⁵⁰ Udateret notat af H. B. Storck i Danmarks Kunsthbibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger.

³⁵¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Jesper Maler medvirkede også ved udførelsen af altertavlen til byens anden sognekirke, Vor Frue, i 1604, jf. LAFyn. *Svendborg Vor Frue kirkeinspektionsarkiv*. Kirkeregnskabsbog 1569-1694. En maler og snedker af dette navn udførte i perioden 1592-1632 en lang række altertavler og prædikestole til forskellige østjyske kirker, jf. *DK Århus* 6634, men hvorvidt de to er identiske, eller der blot er tale om navnefæller, lader sig ikke sikkert afgøre på det foreliggende grundlag. Flertallet af de østjyske altertavler, der alle findes i landsbykirker, har dog en simplere struktur med kvadratisk, søjleindrammet midt- og topfelt, med undtagelse af $\dagger$ altertavlen i Ejstrup Kirke, der var tredelt med fire indrammende søjler (*DK Århus* 4194).

³⁵² KB. *Kallske saml* 377. 4°; *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 138 f.

³⁵³ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Maler Lange er muligvis identisk med maleren Johan Lange, Fåborg, der bl.a. udførte malerarbejde på fynske herregårde, jf. *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 126.

³⁵⁴ Arbejdet udførtes af maler Hans Fr. Trabolt, der 1826 modtog et gratiale på 20 rdlr. for at have malet altertavlen tilfredsstillende. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³⁵⁵ Samtidig stafferede han prædikestolen og orglet for en samlet sum på 289 rdlr. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³⁵⁶ NM. Magdahl Nielsens dagbog 7.-8. okt. 1892. Jf. også brev fra Magdahl Nielsen til Storck 12. okt. 1892 og Storcks udaterede notat (note 350).

³⁵⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 21. okt. 1892.

³⁵⁸ LAFyn. *Sunds Hrds. Provsti.* Reg. over indk. Jf. også *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 95.

³⁵⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Inv.prot.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³⁶⁰ Særligt tydingen af femte og sjette felt på øvre skaffled forekommer usikker. Endvidere fremgår 'ave' ikke, som anført i *Fynsk Kirkesølv* 47, men må antages underforstået. Samtidig skal det bemærkes, at guldsmeden har præget s'erne omvendt.

³⁶¹ Jf. også *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 95. Giveren kunne da muligvis være Mette Hardenberg ($\dagger$ efter 1549), g.m. Markvard Rønnow til Hvidkilde ($\dagger$ 1506) og ejer af en gård i Svendborg; som foreslået på <http://www.fynhistorie.dk/node/16504>; besøgt 27. aug. 2010.

³⁶² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Om Jens Jacob Samsing, se *Jonasen* (note 16) 53-61.

³⁶³ Under indskriften, hen over skriftfeltets rammelinjer, er sekundært(?) graveret bogstaverne »ELAD«, må-

ske for Jens Jacobsens hustru, Elisabeth Absalonsdatter. Jf. *Jonasen* (note 16) 58.

³⁶⁴ Grandt-Nielsen anfører i *Fynsk kirkesølv*, 120, at oblatæskan er fremstillet 1693, dog uden kildeangivelse.

³⁶⁵ *Fynsk kirkesølv* 30 f. og 74, jf. også *Bøje* 143.

³⁶⁶ Stagerne i Vor Frue Kirke er dateret 1858, men må altså være udført efter et ældre udkast. I Hansted Kirke findes en kopi af stagerne, anskaffet 1862, som i højde svarer til stagerne i Svendborg (*DK Århus* 4844).

³⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.; NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 25. nov. 1894.

³⁶⁸ *Isted Kristiansen* (note 269) 193 f.

³⁶⁹ LAFyn. *Fyns bispeark.* Sunds Hrds. breve.

³⁷⁰ Særlige lysestager anvendt i forbindelse med bryllupper. LAFyn. *Sunds Hrds. Provsti.* Reg. over indk.

³⁷¹ *Jølver* 1942 20.

³⁷² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Biblen, der mangler titelbladet m.m., er identificeret ud fra oplysninger i Povl Otzen, »Illustrationerne i Frederik den Andens bibel 1589«, *Fund og Forskning* XIII, 1966, 51-70, særligt s. 68.

³⁷³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Rep. og inv.

³⁷⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Begtrup* 49.

³⁷⁵ I Svendborg Museum er der sket en sammenblanding, således at et fragment af et kistebeslag (nr. 3, s. 229) fejlagtigt er blevet opfattet som det nævnte låg.

³⁷⁶ Den almindeligst forekommende form, jf. Thomas W. Lassen, »Chrismatorier til bare to slags olie«, *Hikuin* 6, 1980, 59 ff. Jf. f.eks. også *DK Århus* 2825 og *DK Ribe* 2825.

³⁷⁷ Henholdsvis for (oleum) sanctum (til indvielse af personer eller genstande), (oleum) infirmorum (til syge og døende) og (oleum) catechumenorum (ved dåb eller konfirmation). Jf. *KultHistLeks* art. Lirtugiska kärl sp. 625. På fig. 94 er s'et dog utydeligt.

³⁷⁸ Anne-Grete Thestrup, »Messehageler i Svendborg Provsti«, *ÅrbSvendborg* 1991, 108-10.

³⁷⁹ Ifølge *DaAtlas* VI, 778 skænkede parret også et alterklæde 1759, men dette kan ikke bekræftes i de øvrige kilder.

³⁸⁰ I rgsk. anføres salg af to røde messehagler 1835, men da hverken $\dagger$ nr. 5 eller $\dagger$ nr. 6 omtales i de følgende års inventarier, må det formodes at være disse to, der sælges. Jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³⁸¹ Under rådgivning af Joakim Skovgaard, jf. brev fra Magdahl til Storck 10. okt. 1894, i NM. Jf. også LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

³⁸² Jf. Oscar Reutersvärd, *Paradisets källa och de gotländska »Paradisfuntarna«*. Eitt bidrag till studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfuntarna, Borås 1967, 76, hvor fonten henføres til type 1a, Visby-typen. En blandt mange beslægtede fonte findes i Svendborg Skt. Jørgens Kirke (oprindelig i $\dagger$ Skt. Albani Kirke i Odense (*DK Odense* s. 1741)); jf. også *Bøggild Johannsen 2008a* (note 89) 89.

³⁸³ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Fonten er undersøgt af Annette Landen, der vurderer, at kumme og fod er

af samme gotlandske kalksten og formentlig samtidige. Foden er dog bearbejdet og behugget i senere tid. Venligst meddelt af Annette Landen, Konstvetenskap, Åbo Akademi, september 2010.

³⁸⁴ Jacob Madsen 194.

³⁸⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Begtrup* 47.

³⁸⁶ Således anførte biskop C. T. Engelstoft 1865, at 'den gamle døbefont af sten er opsat igen', jf. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyens Stift. (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog)*, 1853, håndskrift i NM og Olaf Olsens excerpt heraf i Danmarks Kirkers arkiv. Formentlig har fonten dog hele tiden befundet sig i kirken. Således noterede Høyen i 1830 (notebog VIII, 2), at han 'ved indgangen gennem sakristiet bemærkede en døbefont som den i Skt. Jørgensgården'.

³⁸⁷ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 25. nov. 1894.

³⁸⁸ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 25. nov. 1894; *Jølver* 1942 20.

³⁸⁹ Antagelig ordene 'Gott sei mit uns', jf. ndf. Fadet, der er beskrevet i præsteindberetningen 1755 (KB. *Kallske saml* 377. 4°), omtales også af *Begtrup* 47, der dog synes at blande det sammen med det dåbsfad, som Helle Trolle skænkede 1724 (nr. 1).

³⁹⁰ Sophus Michaëlis, »Mogens Ballins Værksted«, *Kunst* IV, 1901, 28 ff., genoptrykt i *Mogens Ballins værksted*, Teresa Nielsen (red.), Vejen Kunstmuseums Forlag 2010, 101-03. Det fremgår, at kanden egentlig var en ølkande.

³⁹¹ Teresa Nielsen, »Mogens Ballins Værksted«, *Mogens Ballins værksted*, Teresa Nielsen (red.), Vejen Kunstmuseums Forlag 2010, 91 f. samt oversigt over stempler i samme 156 f.

³⁹² *Isted Kristiansen* (note 269) 193.

³⁹³ Hans Rasmussen var angiveligt malet »med sit efter Papistisk Muncke moede skaarne Haar«. KB. *Kallske saml* 377. 4°.

³⁹⁴ Her gengivet efter afskriften i præsteindberetningen 1755 (KB. *Kallske saml* 377. 4°). I normaliseret form lyder indskriften '1. Hr. Hans Rasmussen levede 1532/ 2. Hr. Christiern Clausen Skrok præst 1537 levede 1560/ 3. Hr. Mikkel Christensen levede 1568 og 1575/ 4. Hr. Mikkel Steegand døde 1580/ 5. Hr. Jens Sørensen præst 1580 døde 1594/ 6. Hr. Poul Andersen præst 1594 døde 1597/ 7. Hr. Segud Jørgensen præst 1597 levede 1618/ 8. Hr. Peder Wiborg præst i 5 eller 6 år/ 9. Hr. Hans Zachariesen præst et års tid døde 1628/ 10. Hr. Laurits Nielsen Hellevad præst 1628 døde 1677/ 11. Hr. Hans Lauritsen Hellevad vicepastor 1669 præst 1677 døde 1691/ 12. Hr. Gamaliel vicepastor 1687 præst 1691' (jf. Wiberg, *Præstehist* III, 228 f.). Jf. også *DaAtlas* IV 778 f. og *Begtrup* 47 samt *Lund Rasmussen* 367 f.

³⁹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.; *DaAtlas* VI, 778.

³⁹⁶ Citeret efter afskriften i præsteindberetningen 1755 (KB. *Kallske saml* 377. 4°).

³⁹⁷ *Begtrup* 48; jf. også *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 139 f.

³⁹⁸ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 29. okt. 1894.

³⁹⁹ Ved rensning af krucifikset konstateredes, at lænde-klådet havde været forgyldt, og stafferingen synes således i hvert fald i nogen grad at være baseret på ældre farvelag. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

⁴⁰⁰ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 16. nov. 1894; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

⁴⁰¹ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 10. juli 1894. Nedtagelsen kan måske være sket i forbindelse med forandringen af altertavlen 1835, som foreslået af Kryger (note 99) 146 f.

⁴⁰² NM. Magdahl Nielsens dagbog 14. febr. 1894 og brev fra samme til Storck samme dato.

⁴⁰³ Ifølge H. F. Svendsen havde Skovgaard tegnet alle fire evangelister 'i hurtighed; men langt bedre, end jeg kunne have fået dem'. Desuden havde han 'malet et af hovederne og givet mig nogle vink'. NM. Brev fra H. F. Svendsen til Storck 30. sept. 1894, jf. også brev fra Magdahl Nielsen til Storck 24. sept. 1894.

⁴⁰⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.; *DaAtlas* VI, 778.

⁴⁰⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv. Storck vurderede i første omgang, at lydhimlen var fornyet samtidig med opgangen ('lydhimlen er ny, vist nok Chr. VIII, og uden nogen betydning i nogen henseende', jf. notat i Danmarks Kunstbibliotek (note 350), og 'lydhimmel og trappe er fra Christian VIII's tid og i meget dårlig stand', jf. RA. *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*, 1. kontor. Journalsager RR 1062 (1891)). Efter alt at dømme har der dog blot været tale om en modernisering af den oprindelige himmel.

⁴⁰⁶ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Prisen for ornamenterne var 12 rdlr.

⁴⁰⁷ Samtidig med altertavlen og orglet, jf. note 355.

⁴⁰⁸ Overslag 21. sept. 1894 og regning 15. dec. 1894 fra F. Oxelberg omfattede 'reparation af prædikestolen med ny underdel, ny trappe med panel samt afslutningspiedestaler, nyt underpanel ved lydhimlen med reparation af denne' for 845 kr. samt billedskærerarbejde for 65 kr. Regning fra dekorationsmaler H. F. Svendsen omfattede 'rensning og restaurering i guld og farver i den oprindelige skikkelse samt maling af 4 evangelister. Panel mellem himmel og prædikestol med det danske våben, opgangen til prædikestolen med panel ind- og udvendigt samt bunden af prædikestolen, alt malet for nyt i stil med prædikestolen'. Der synes således næppe at være udført en helt ny lydhimmel som anført i *Kryger* (note 99) 172 f.

⁴⁰⁹ *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 116 f.; Jensen, *Snedkere* 68, dog uden kendskab til, at de nævnte eksempler fra Rørup og Gelsted udgjorde (dele af) den genbrugte Odensestol, jf. *DK Odense* 577.

⁴¹⁰ Jf. note 405.

⁴¹¹ NM. Indb. ved Rolf Graae 1959. De borttagne bæn-

ke fra sideskibene opbevares i tårnets andet mellemstokværk.

⁴¹² Pilasterudsmykningen blev fjernet, før materialet blev genanvendt. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

⁴¹³ Det synes at have været vanskeligt at få afsat disse otte stader; flere af dem blev først bortfæstet i slutningen af 1740'erne, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.

⁴¹⁴ Ud over de 1702 opstillede stole i nordre sideskib omtaler planen også stole i søndre sideskib. Ingen af de bevarede oversigter over stolestader eller andre oplysninger i kirkens regnskaber tyder dog på, at der har været stolestader i søndre sideskib; derimod har det været møbleret med løse bænke (jf. *†bænke* nr. 2-4).

⁴¹⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 5. okt. 1892 og 7. jan. 1893.

⁴¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Inv.prot.

⁴¹⁷ Det fremgår ikke entydigt, om den var indrettet i det første eller det sidste stade i rækken. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁴¹⁸ Hans Dau havde udført stolestader til Ribe Domkirke, delvis efter tegning af arkitekt H. C. Amberg (*DK Ribe* 450 f.).

⁴¹⁹ Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens Bygning og Brug*, 113.

⁴²⁰ *Isted Kristiansen* (note 269) 190.

⁴²¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Rektor ved latinskolen var tillige degn i Skt. Nikolaj Kirke, jf. *Olsen 1919* 140.

⁴²² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Peder Pedersen Hovenbech var søn af Anna Margrethe Helverskov og hendes første ægtemand Peder Hansen Hovenbech.

⁴²³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Inv.prot.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. I Inv.prot. er noteret, at stolen kaldes »de Fuxers stol«. Muligvis er den identisk med jomfru Vita Bierings stol (jf. *†lysekrone* nr. 1, *†begravelse* nr. I,3), som oberstløjtnant Fuchs enke som arving betalte for i 1730.

⁴²⁴ Stolen var placeret på sydsiden af mandstolene under den »3. Sybe«, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Inv.prot.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁴²⁵ *Madsen* (note 145) 360.

⁴²⁶ *Isted Kristiansen* (note 269) 189.

⁴²⁷ NM. Brev fra Magdahl Nielsen til Storck 12. okt. 1892 og 20. nov. 1894; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.

⁴²⁸ NM. Indb. ved Rolf Graae 1959.

⁴²⁹ Blokken er første gang omtalt i inventarlisten fra 1576 sammen med *†pengeblok*. Året forinden noteredes i kirkens regnskaber, at kirkeværge, styrmand Henrik Friis' enke aflagde regnskab for fem års blokpenge. LAFyn. *Sunds Hrds. Provsti.* Reg. over indk.; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁴³⁰ To nyere skilte, opsat over blokkene, kundgør, at den ene er til Folkekirkens Nødhjælp, den anden til Menighedsplejen.

⁴³¹ Blokken, der er beskrevet som 'en gammel sparebøsse af træ med jernbeslag', indeholdt angiveligt 'en

brakteat'. Blokken blev tilsyneladende kasseret. Magdahl Nielsens dagbog 27. okt. 1893, i NM.

⁴³² *Isted Kristiansen* (note 269) 192.

⁴³³ Bankfuldmægtig Knud Jølver, København, bidrog til orgelanskaffelsen med en større donation, jf. Svendborg Avis 30. aug. 1967.

⁴³⁴ *Jacob Madsen* 194 (26. marts 1589). Med 'ufærdigt' hentydes antagelig til positivets mangelfulde tilstand.

⁴³⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I regnskabet for 1676 og de følgende år anføres det, at der er indkøbt kul til orgelværket, dvs. til det kulbækken, hvor organisten på kolde vinterdage kunne blødgøre sine fingre. Ifølge *Bro-Jørgensen* 427 omtales en organist første gang i 1663. I kirkeregnskabet 1638-41 pålægges det kirkeværgerne at 'føre bevis på, hvilke penge der er foræret til orgelværks bygning og endnu ikke er indkommet'. Det fremgår ikke, om der blev anskaffet et orgel til kirken på dette tidspunkt, eller om orgelkøbet måtte udskydes på grund af de åbenbare vanskeligheder med at få de optegnede bidragydere til at betale. Selve orgelanskaffelsen ses ikke nævnt i kirkeregnskaberne, hvilket vel må skyldes, at den har fundet sted uden udgift for kirken.

⁴³⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Svane døde under arbejdet og blev gravsat i kirken (under orgelværket) den 3. juli 1722.

⁴³⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Orgelbyggeren omtales som »Fidsker i Skaarup«. Denne udførte desuden mindre reparationsarbejder 1772, 1786 og 1792. I forbindelse med orgelreparationen 1781 blev bælgehuset beklædt med brædder.

⁴³⁸ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Reparationen bekostedes delvis af frivillige bidrag.

⁴³⁹ *Begtrup* 47.

⁴⁴⁰ Ved orgelleverancen 1849 overtog orgelbygger P. M. Gudme det gamle orgel som en del af betalingen. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager.

⁴⁴¹ Gudme oplyser 5. nov. 1832, at alle udvendige piber bør forsøves. Åbenbart var der tale om ældre piber med stort blyindhold. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁴⁴² Orglet indviedes 12. august 1849, jf. Svendborg Amtstidende 14. august 1849.

⁴⁴³ Tilbud af 11. februar 1848 fra P. M. Gudme på levering af nyt orgel. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager.

⁴⁴⁴ Denne stemme var indsat ud over kontrakten, åbenbart som en gave fra orgelbyggeren.

⁴⁴⁵ Denne stemme omtales i tilbuddet som »Gedacht eller Hohlföte 8 Fod«; af ombygningstilbuddet 1875 fremgår det imidlertid, at der var tale om en gedakt.

⁴⁴⁶ Basunstemmen fungerede ikke tilfredsstillende, hvorfor Gudme i 1860 forandrede pibernes konstruktion. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁴⁴⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager. Gudmes arbejde 1863 bestod i en mindre omdisponering samt i etableringen af en trinbetjent sveleanordning for manual II's pibeværk. I Manual I forandredes et 1 fods

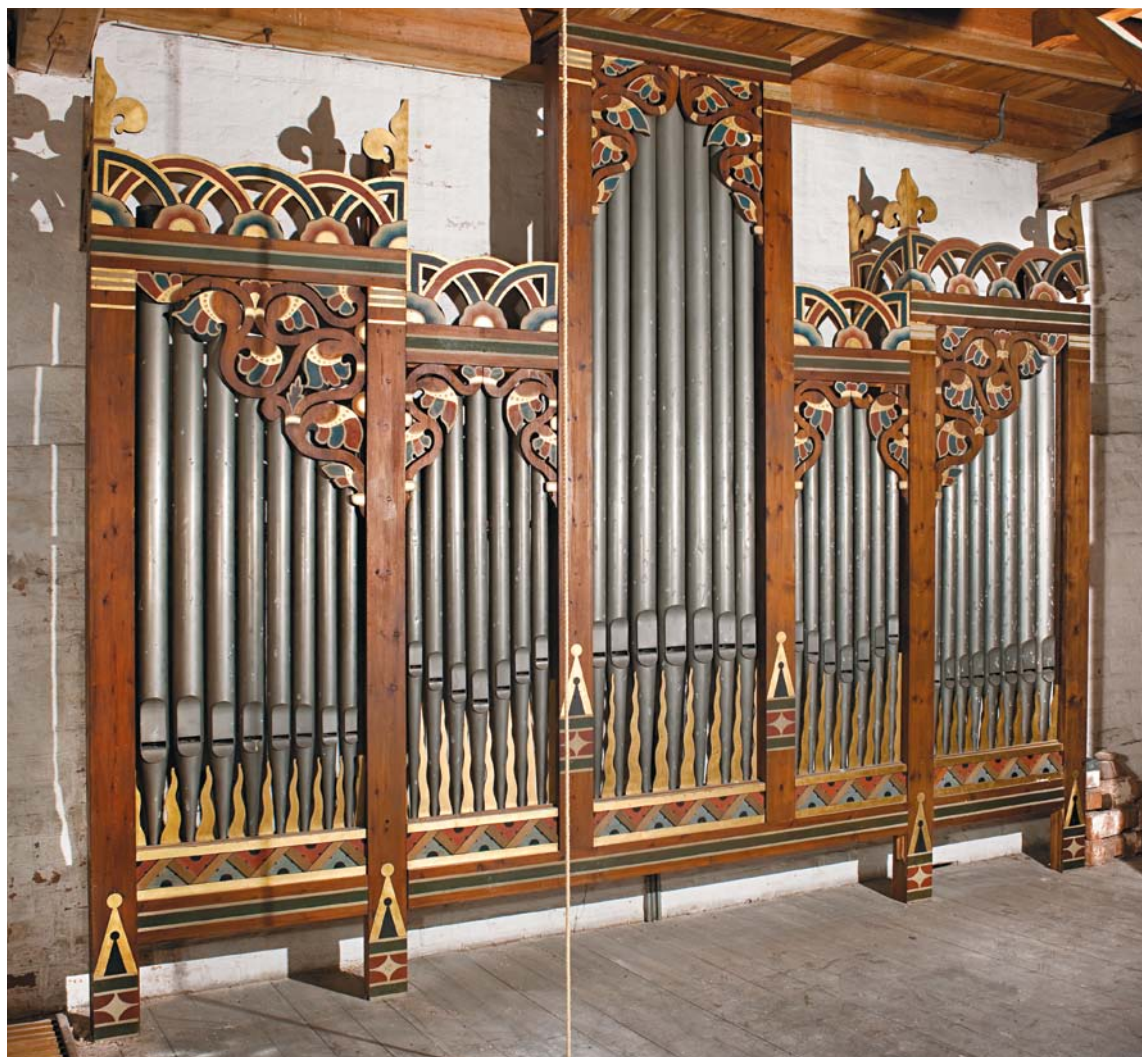

Fig. 143. (†)Orgelfacade, 1894 (s. 206). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – (†)Organ facade, 1894.

register til en Tertz $1\frac{3}{5}$ Fod og Viola di Gamba 8 Fod forsynedes med nye 'mundstykker' og omintoneredes i en blødere stil. I manual II blev den halvdækkede Rohrflöte 4 Fod omdannet til en heldækket stemme.

⁴⁴⁸ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Gudmes arbejde 1875 bestod først og fremmest i tilbygningen af en Fugara 8' (antagelig i manual I) og en udskiftning af pedalets Octav 4' med en Gedacht 8 Fod.

⁴⁴⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager. Det blev nødvendigt at udvide pulpituret for at skaffe plads til det nye orgel, og arbejdet med udvidelse og 'forskønnelse' af pulpituret blev udført af orgelbyggeren. Orgelbyggerfirmaet A. H. Busch & Sønner overtog de brugbare dele af Gudmes orgel som en del af betalingen for leverancen af et nyt instrument; resten indgik i en auktion 10. dec. 1892 over affald fra orgel, orgelpulpir, bjælkelag i tårnet mv. NM. Magdahl Nielsens dagbog 28. nov. og 10. dec. 1892.

⁴⁵⁰ Orgelfacaden i Assens var tegnet af orgelbyggeren, og dette synes også at være tilfældet for Svendborg-facadens vedkommende.

⁴⁵¹ Samtidig med altertavlen og prædikestolen, jf. note 355.

⁴⁵² Ved indvielsen 1894 var ikke alle orglets stemmer spilbare. Først året efter stod instrumentet færdigt. Kirkens arkiv. *Synsprot.*

⁴⁵³ Dispositionen gengives efter *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927, suppleret med oplysninger fra orgelbygger Eggert Frobergs ombygningstilbud 29. juni 1933 (kopi i Den Danske Orgelregistrants arkiv). Registrernavnene er korregeret i henhold til registerskiltene i det magasinerede spillebord (fig. 144).

⁴⁵⁴ Dispositionen gengives efter *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944. Registernavnene er dog korriigeret i henhold til registerskiltene i det magasinerede spillebord (fig. 144).

⁴⁵⁵ Registerskiltet (tidligere tilhørende Manual I) bærer påskriften »Octav 4 Fod«.

⁴⁵⁶ Oplysninger vedr. kopler, aktion og vindlader er venligst meddelt af afdøde organist og kantor Bendt Gammeltoft-Hansen.

⁴⁵⁷ Dekorationsarbejdet blev udført af H. F. Svendsen, København, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest. Yderligere oplysninger vedr. kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant samt i *Olesen* (note 268) 198–250.

⁴⁵⁸ NM.; Kirkens Arkiv. *Synsprot.* Udsmykningen blev bekostet af Knud Jølver.

⁴⁵⁹ *Isted Kristiansen* (note 269) 194 f.

⁴⁶⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot. Tavlens karakter kan ikke bestemmes nærmere; der kan være tale om en salmenummertavle, et maleri eller måske et *†*epitafium.

⁴⁶¹ Ved moderens side ses døtrene Barbara Cathrine, *1679, og Margrethe Sophie, *1694. Ved faderens side sønnerne Jens, *1682, Jørgen, *1684, Niels, *1686, Knud, *1688, Ditlev, *1690, Mogens, *1691, og Peder,

*1692. I forgrunden til venstre tre børn, der døde som spæde, Birte, * og †1680, Margrethe, * og †1687, og Andreas, * og †1696. De afdødes identitet er fastslået af lokalhistorikeren Hans Rasmussen på baggrund af opslag i kirkebogen for Landet og Bregninge, jf. H. Rasmussen, »Det saakaldte Morsingske (rigtigere Lucoppidanske) Familiebillede i Nicolai Kirke i Svendborg, *PersHistT* 4 rk. 1 bd. 1898, 164.

⁴⁶² Maleriet blev samtidig restaureret. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.

⁴⁶³ H. C. Andersen blev under et ophold i Svendborg i august 1836 fascineret af maleriets personkreds. I sin nøgleroman, *Kun en Spillemand*, fra 1837 lod Andersen drengen Christian, forfatterens alter ego, genfinde sine egne træk i den lille dreng med rosen, som står næstforrest blandt sønnerne, den 'mindst kønne, mellem disse smukke børn'. *Oxenvad* (note 345) 84 ff.; *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 131.

⁴⁶⁴ Formentlig 'pinxit' ('har malet (det)'), jf. indb. ved N. J. Termansen 1947, i NM. *Rasmussen* (note 461) har (fejlagtigt) læst årstallet som 1696, og det er dette årstal, der oftest gengives i litteraturen.

⁴⁶⁵ Om maleren Thomas Jacobsen Westerholt se Aage Fasmer Blomberg, »Nogle Kontrafejere i Odense i 17. og 18. Aarhundrede«, *FyÅrb* 1942–46, 456 ff. Thomas Jacobsen har malet altertavlen i Odense †Gråbrødre Klosterkirke (*DK Odense* 1563 f.).

⁴⁶⁶ Oplysningerne i giverindskriften bekræftes af en indførsel i Skt. Nikolaj kirkebog i forbindelse med Johanne Morsings død 1776, jf. *Rasmussen* (note 461), 163 f. Indskriften har imidlertid givet anledning til den misforståelse, at de portrætterede var præsten Christen Morsing og hans familie, jf. bl.a. *Begtrup* 49. Høyen, notebog VIII, 2 (1830) anfører, at 'det skal hidrøre fra en Lucoppidan på Tåsinge', men dette blev først almindelig kendt med Rasmussens artikel.

⁴⁶⁷ Flere forhold taler for, at maleriet ikke oprindeligt var tænkt som et epitafium til ophængning i kirken. Deriblandt fraværet af de religiøse motiver, der sædvanligvis indgår i epitafiemalerierne, ligesom en berettende indskrift om de afdøde savnes, om end det ikke fuldstændig kan udelukkes, at den kan have været anført på den oprindelige ramme. Maleriet adskiller sig også ved selve sin fysiske størrelse og form fra de vanlige epitafiemalerier, der udover at være mindre også snarere er højrektangulære, ovale eller kvadratiske. Nævnes må endelig, at Christian V i 1682 (7. nov.) udstedte et forbud mod portrætmalerier på borgerlige epitafier, jf. *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*, 7, O. Nielsen (udg.), Kbh. 1886, 17 ff. (§ 25). En ophængning af maleriet som epitafium i sognekirken ville stride mod loven, om end det dog er uvist, hvorvidt bestemmelsen blev håndhævet.

⁴⁶⁸ *Rasmussen* (note 461) 163 f.

Fig. 144. Spillebord til †orgel nr. 4 (s. 206). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Console for †organ no. 4.

⁴⁶⁹ Høyen, notebog VIII, 1830, 2; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.

⁴⁷⁰ *DaAtlas* VI, 779.

⁴⁷¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Installationen af gasbelysningen blev delvis finansieret af midler indsamlet blandt menigheden, hvoriblandt sognepræst E. F. V. Warburg og søskende tegnede sig for 50 rigsdaler, som skulle anvendes til anskaffelse af den ene kandelaber, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager (jf. sygesæt nr. 2 m.m.).

⁴⁷² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager; jf. også Henningsen, *Kirkeskibe* 154; Henning Thalund, »Kirkeskibe i Svendborg provsti«, *ÅrbSvendborg*, 1985, 73; Thalund, *Kirkeskibe* 78.

⁴⁷³ Avisudklip 9. juni 1947 i Svendborg Byhistoriske Arkiv.

⁴⁷⁴ Kirkens arkiv. *Synsprot.* Arbejdet blev udført af snedkermester Hans Kristian Petersen og malermester Ludvig Larsen, jf. avisudklip 6. og 9. juni 1947 i Svendborg Byhistoriske Arkiv.

⁴⁷⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rest.; Olsen 1919 89.

⁴⁷⁶ Avisudklip i Svendborg Byhistoriske Arkiv.

⁴⁷⁷ Således anført i kirkens inventarium, LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. *Begtrup*, 46, anfører, at værket kunne gå i otte dage.

⁴⁷⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rep. og inv.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. *Begtrup* 46 anfører fejlagtigt, at der også var en urskive mod vest, jf. fig. 4 og 15b.

⁴⁷⁹ LAFyn. *Sunds Hrds. Provsti.* Reg. over indk.; Jacob Madsen 194. Den sidste klokke kan muligvis have hængt i en klokkekvist på korets sydtag. Herpå tyder et rebhul i korhvelvets sydkappe, jf. Bendt Gammeltoft-Hansen, »De glemte klokker«, *ÅrbSvendborg* 1983, 62 ff.

⁴⁸⁰ Uldall, *Kirkeklokker* 286 (nr. 699).

⁴⁸¹ Olsen 1919 89.

⁴⁸² Uldall, *Kirkeklokker* 253 f. (nr. 700). Henrik de Campen var virksom i Gadebusch i Mecklenburg og i Lübeck i 1500-tallets første årtier. De Campen-klokker findes i det nuværende Danmark i øvrigt i Vallekilde (DK Holbæk 2504 f.), Bogen (DK Odense 2177) og Næstved Skt. Mortens (DK Præstø 152), jf. Uldall, *Kirkeklokker* 249 ff.

⁴⁸³ *Gammeltoft-Hansen* (note 479), 62 ff., vurderer, at den oprindelig er en udvendig østklokke.

⁴⁸⁴ Uldall, *Kirkeklokker* 258 (nr. 698). Der er bevaret et stort antal klokker støbt af Johannes Fastenowe i årene 1511-22, se Uldall, *Kirkeklokker* 254 ff. samt Bendt Gammeltoft-Hansen, »Klosterets klingende klenodie«, *ÅrbSvendborg* 1996, 39 ff.

⁴⁸⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 9. nov. 1892 og brev fra samme til Storck samme dato; Olsen 1919 88 f.

⁴⁸⁶ *DaAtlas* VI, 777.

⁴⁸⁷ KB. *Kallske saml* 377. 4° anfører støbeåret 1575, hvilket gentages i *DaAtlas* VI, 777 og *Begtrup* 46. Høyen, notebog VIII, 1830, 2, anfører årstallet 1576 sammen

med støbernavnet. Der er bevaret talrige Benninck-klokker i Danmark, jf. Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark*, Odder 1996, 105 (nr. 76).

⁴⁸⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Allerede i 1576-inventariet blev den omtalt som 'mådelig'.

⁴⁸⁹ Hans hustru Karen Jepsdatter Sparre blev 1621 noteret endnu at skyldte 5 sletdaler for hans begravelse. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁴⁹⁰ *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, Anne Riising og Mogens Seidelin (udg.), Odense 1991, 22. Christen Høeg er begravet i Tistrup Kirke (Ribe Amt), jf. *DaAdÅrb* I, 41.

⁴⁹¹ 1680 blev kaptajn Nordermann begravet i ↑Klosterkirken og måtte, da han boede i Skt. Nikolaj Sogn, betale en afgift til kirken på 16 rigsdaler. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁴⁹² Kun Inger Valkendorfs gravsten (nr. 2) beskrives, men er ikke identificeret, da den nederste del med indskriften lå skjult under altersranken. LAFyn. *Topografica*. 6. Præsteindb. 1706-07.

⁴⁹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Om genanvendelse af gravsten generelt se Vibeke Michelsen, »Genbrug af gravsten«, *Kirkens bygning og brug*, 181 ff.

⁴⁹⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. I alt ti ↑epitafier blev solgt på auktionen sammen med ↑gravudstyr i form af tre sabler, tre forgyldte kårder og fem 'felttegn' m.m. LAFyn. *Svendborg byfoged*. Auktionsprotokol 1801-15.

⁴⁹⁵ Alene i forbindelse med istandsættelsen 1824 blev der udført 11 gravsten af kirken. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. I Svendborg Museum (SOM inv.nr. 7.516) er bevaret et fragment af grå kalksten, 44×32 cm, med udhuggede konturer af et skjold hvori to kar- eller klokkelignende genstande samt vistnok nogle initialer »FS:G(?) og cifrene »76« (eller »70«). Stenen, der er fundet i en privat ejendom i Sankt Nicolai Gade, kan være en bygningssten eller muligvis have været anvendt som gravsten, jf. også Jens Velle, »Billedhuggeren og arkitekten. Omkring gravstenene for to Horsens-kunstnere: Jens Hiernø og Anders Kruuse«, i *Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn*, Hugo Johannsen (red.), Herning 1990, 251 ff.

⁴⁹⁶ I forbindelse med de ↑gravsten anvendes de historiske betegnelser, således at 'koret' alene betegner korbygningens østfag, 'midtskibet' såvel korbygningens vestfag som midtskibet. Jf. også note 333.

⁴⁹⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 5. juli 1894.

⁴⁹⁸ Madsen (note 145) 360. Det kan ikke fuldstændig udelukkes, at graven er identisk med nr. 1.

⁴⁹⁹ Ægteparret Borring blev begravet i ↑Klosterkirken henholdsvis 4. juli 1742 og 11. febr. 1773, jf. LAFyn. *Præsteark.* Kirkebøger.

⁵⁰⁰ I forbindelse med hustruens begravelse præciseredes, at graven fandtes i nordsiden af Klosterkirkens kor lige ved alteret, 'lige for den i østre ende indmurede sten'. LAFyn. *Præsteark.* Kirkebøger.

⁵⁰¹ Dette år betalte hustruen for at indmure en sten over gravstedet, som fandtes 'inden i dåben', dvs. inden for dåbsgitteret. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *DaAtlas* VI, 780.

⁵⁰² Samtidig udførte han lignende udsmykning omkring altertavlen og ved orglet. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁵⁰³ LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07.

⁵⁰⁴ Indskriften er gengivet i *MarmDan* 234 og KB. *Kallske saml* 377. 4°; jf. også LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07 og *DaAtlas* VI, 780.

⁵⁰⁵ LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07. Peder Tygesen betalte samme år for sin mors begravelse i midtskibet og bemalningen af epitafiet skal formentlig ses i sammenhæng med dette. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁵⁰⁶ LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07; KB. *Kallske saml* 377. 4°.

⁵⁰⁷ LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07; *DaAtlas* VI, 780.

⁵⁰⁸ LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07. Epitafiet var endnu i kirken 1823, jf. *Begtrup* 48.

⁵⁰⁹ NM. Magdahl Nielsens dagbog 29. april 1893; brev fra Magdahl Nielsen til Storck 30. april 1893.

⁵¹⁰ Ægtemandens gravsten, hvorpå parret er udhugget, og hvor også Inger Valkendorfs navn samt dødsår (sekundært tilføjet) læses, findes i Nørre Søby Kirke (Åsum Hrd., Odense Amt) (Jensen, *Gravsten* nr. 219).

⁵¹¹ Om Inger Valkendorfs gravsten, se også *Bøggild Johannsen 2008b* (note 15) 110 ff.

⁵¹² Jensen nævner muligheden af, at stenen er udført i et samarbejde mellem den såkaldte Odense-Ornamentist (kvindefiguren, pilastrenes akantus) og Hans Maler (arkadens form, evangelistsymbolerne og våbenskjoldene), men ender med at placere den blandt Roskildeværkstedets tidlige værker (*Gravsten* II, 207).

⁵¹³ NM. Indb. ved J. B. Løffler 1889.

⁵¹⁴ Dette år erhvervede Poul Rasmussen Bosen et begravelsessted i kirken med tilladelse til at lægge en sten over det. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁵¹⁵ Bodil Friis blev ikke begravet i Skt. Nikolaj Kirke, men hvilede sammen med sin anden ægtemand, kgl. konfessionarius Peder Jespersen (†1714), i Holmens Kirke (*DK KbhBy* 2, 149 ff. og 170 f.).

⁵¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.; KB. *Kallske saml* 377. 4°.

⁵¹⁷ NM. Magdahl Nielsens dagbog 29. april 1893.

⁵¹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Det kan ikke udelukkes, at monumenterne er identiske.

⁵¹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot. Jørgen Pedersen Lucoppidan var næstældste søn af sognepræst Peder Jensen Lucoppidan. Han ses som stor dreng stående som nummer tre fra venstre i bageste række på familiens portræt, jf. maleri s. 207 med fig. 115 og note 461.

⁵²⁰ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Stenen omtales af *Begtrup* 48 sammen med en gravsten over borgmester Mads

Tønnesen Rosenberg, †1756 (jf. også *DaAtlas* VI, 779 f.). Rosenberg blev dog begravet i †Klosterkirken, jf. LAFyn. *Præsteark.* Kirkebøger.

⁵²¹ Den vigtigste kilde til begravelserne er kirkens regnskaber, men det fremgår sjældent direkte, om en begravelse er muret eller ej. Eksempelvis betalte Niels Kremer, Peder Christensen Øboe og Didrik Nielsen hver 30-40 daler for gravsteder i kirken i årene 1638-41 (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). Efter prisen at dømme er der tale om murede begravelser, men deres beliggenhed kendes ikke, og det kan ikke afgøres, om de er identiske med nogen af de nedenfor beskrevne. Det er fristende at identificere Didrik Nielsen med ritmester Ditlev Nissen, som 1654 blev nedsat i en begravelse i koret (nr. I,2), og over hvem var opsat to faner (†gravudstyr s. 229). Han blev 1641 noteret at skyldte 30 daler for sin hustrus begravelse, og kan være den tidligst kendte ejer af †begravelse nr. I,2.

⁵²² En optælling på basis af kirkens regnskaber viser, at mindst 135 børn og voksne blev begravet i søndre sideskib i perioden 1689-1804, mod ca. 50 i midtskibet og ca. 15 i nordre sideskib. I optællingen tages forbehold for, at terminologien varierer (således kan betegnelsen 'ved prædikestolen' formentlig både dække over en begravelse i 'den store gang' (dvs. midtskibet) og i 'den smalle gang' (her tværgangen ved prædikestolen).

⁵²³ Tre lig blev overført til kirkegården. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneord. sager. Ved udgravning til fyrvælder 1894 fandtes rester af begravelser i form af murværk af små sten. Gravene var fyldt op med grus, og der blev ikke fundet nogen lig. NM. Magdahl Nielsens dagbog 19. jan. 1894.

⁵²⁴ *Begtrup* 49.

⁵²⁵ NM. Magdahl Nielsens dagbog 20. okt. 1892.

⁵²⁶ Det kan ikke udelukkes, at nogle af disse er identiske, ej heller, at der har været flere end de her anførte. Opslag i kirkebøgerne for Skt. Nikolaj Sogn kan muligvis bidrage til at kaste lys over begravelsernes historie, men det har ikke været muligt at foretage en systematisk gennemgang i denne sammenhæng. Af kirkeregnskaberne fremgår, at en af begravelserne o. 1800 var ejet af Anders Pedersen Aarslev, en anden af Lars Graaes mor. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁵²⁷ *HofmFund* VI, 51 f. Betegnelsen 'kapel' er i de samtidige kilder benyttet om sideskibene (nordre og søndre kapel), men må i denne sammenhæng antages at referere til koret.

⁵²⁸ Gift med Anne Katrine Nielsdatter, der sammen med sin mor og bror samlede Nielstrup, hvoraf Niels Lauridsen havde ejet en part.

⁵²⁹ *DaAtlas* VI, 779; LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07.

⁵³⁰ Formentlig her. For åbning af graven blev der betalt 3 sletdaler, 3 mark og 220 mursten, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁵³¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Inv.prot.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Hans Frick blev 1729 præst i Nyborg, hvor han døde 1746. Wiberg, *Præstehist* 2, 467.

⁵³² To halve $\dagger$ gravsten, som lå på stedet, blev flyttet ned i kirken. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁵³³ Kirken måtte betale for rengøringen, da Løvenhjelms arvinger ellers ville lade ham begrave i $\dagger$ Klosterkirken. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁵³⁴ Seidelin købte plads til sin hustru i en muret begravelse i midtskibet, muligvis denne, som netop var sat i stand, og som der tilsyneladende ingen ejer var til. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁵³⁵ Her dog fejlagtigt registreret som låget fra et ($\dagger$)(?) oliegemme, jf. også note 375.

⁵³⁶ Tilsvarende skjolde fandtes i Vor Frue Kirke, jf. *Bro-Jørgensen* 878.

ST NIKOLAJ CHURCH

ENGLISH SUMMARY

HISTORY. The church is situated on the southern edge of the medieval town. The earliest parts of the building now standing (the west section of the chancel and the three-aisled basilica) were probably constructed in the first half of the 13th century to replace a †church built of granite in the 12th century. The church is mentioned for the first time in 1362, when its priest was one of several witnesses. Indirectly, however, it is referred to before that, in a document from 1337 which mentions ‘both our parish churches’, i.e. St Nikolaj and Vor Frue (Our Lady). The church is dedicated to the patron saint of merchants and seafarers, St Nicholas.

After the Reformation the church had very little income, and by the end of the 17th century the building was in poor condition. In 1824 some rebuilding was undertaken by the architect Johan Hanck, and in 1892–94 a comprehensive restoration, carried out under the direction of architect H. B. Storck, gave the church the form and appearance it has today.

Apart from some years at the beginning of the 17th century, the island of Thurø belonged ecclesiastically to the parish of St Nikolaj until 1860, and in the years 1541–1637 the villages of Kirkeby and Lunde were annexed to the church. The right of patronage belonged, both in the Middle Ages and later, to the king. From 1541 onwards the vicar of the parish and the curate each held a weekly sermon in the †Greyfriars monastery church (cf. p. 74), and in 1645 the vicar made an agreement with the owner of Thurø to provide services at the island’s church also.

MEDIEVAL ALTARS. Written sources from the late Middle Ages and the period immediately after the Reformation mention four altars in addition to the main altar, but the church might have had more altars than those mentioned. The *main*

altar was probably dedicated to St Nicholas. *St Birgitta’s Altar* was located in the apse of the south side-aisle, where the †altar table was reconstructed in connection with the restoration of 1892–94 on the basis of archaeological findings (fig. 64). *St Gertrude’s Altar* was correspondingly placed at the east end of the north side-aisle. The church also contained a so-called *Calendæ Altar* (Guild altar) and an *Our Lady Altar*. An †altarpiece figure of Mary and Child may possibly have come from the latter.

THE SURROUNDINGS OF THE CHURCH

St Nikolaj Church is situated in the southern rim of the medieval town of Svendborg, on two main streets, Gerritsgade/Brogade and Møllergade/Korsgade. Sankt Nicolai Gade, the street on the west side of the church, was constructed as late as 1901, and part of the churchyard was taken up for that purpose. In Korsgade, the street to the east, there are two buildings that are situated close to the church, one of them only 5 m from the east gable-wall of the church and within what was previously part of the churchyard. Surrounding the church the former churchyard – particularly on the west side – functions as a small open area. Most of the church was built on a plateau which falls from the west/northwest towards the water in the east. Originally the mound was a high landmark in the topography of the town, although this is not evident today, since the church now lies in a hollow, as a result of the ordinary growth of culture layers. The level of the church relative to the surrounding site has been further distorted by two attempts to lower the surrounding ground-level in order to expose the base of the church. This happened in connection with the restoration of 1892–94, and again in 1995.

THE †CHURCHYARD

The *boundaries of the area covered by the churchyard* in the past are known from archaeological excavations, with respect to the north, east and south boundaries, where remains have been found of both the churchyard wall and burials. To the north graves have been found, along with remains of a boulder-built dyke on the south side of Gerritsgade. On the east side of the church, excavations in Korsgade revealed an area very close to the church where there were graves. Near there, but further to the east, traces of settlement were found, and these are thought to mark a transition between churchyard and town. To the south, posts have been found from an early fence and a churchyard wall of later date that corresponds to the present-day boundary of the churchyard. The medieval boundary to the west is not known. Despite the absence of written sources that describe the location of the boundaries of the churchyard, the extent of the churchyard in the Middle Ages is thus reasonably identifiable, and the total area can probably be said to be around 3,000 m².

Today the church is surrounded by a wrought iron railing with a simple shape (on the north, west and south sides), and/or a hedge (on the west and south sides), but it also has open access, to the northwest at the corner of Gerritsgade/Sankt Nicolai Gade, to the surrounding areas. Here there are steps leading down to the area laid out in 1995.

The medieval †*entrances* to the churchyard are not known, but in 1685 three gates to the churchyard are mentioned. There may also have been a fourth entrance, however. Today there are entrances from the northeast, south and west via openings in the railings.

†*Portals* in the churchyard wall are only referred to a few times in the written sources, but there was possibly a portal in the north churchyard wall out towards Gerritsgade.

Today the church is surrounded by a cobbled paving from 1995. In written sources there are several references to a stone paving in the churchyard.

Subdivisions of the churchyard and burial charges. There is not much information available about

the way the churchyard was divided up. In the Middle Ages the north side, contrary to custom, seems to have been the most attractive, and a possible reason for this is that that side faced towards the town. The subdivision of the churchyard seems to have changed after the Middle Ages, perhaps in step with the expansion of the town. At any rate, in 1753 the area for the poor was situated to the north of the church. During the archaeological excavations carried out in 1995 no evidence was found, however, that the graves of the 17th–18th centuries on the south side of the church were of a higher social status than those on the north. And on the west side there was only one grave found that showed clear signs of higher social status.

Buildings in and around the churchyard. The present parish hall is situated on the south side of the churchyard, in Sankt Nicolai Kirkestræde.

†*Buildings.* The medieval *vicarage* was possibly situated to the south of the church. In the 1990s, in Kyseborgstræde, south of the church, the remains were found of some boulder foundations with brickwork that can be dated to the late Middle Ages; this may be from the medieval vicarage. For a time the vicar lived at the corner of Gerritsgade and Badstuestræde, in a house that was donated to the church in the year 1800. In 1898 the architect Johannes Magdahl Nielsen was responsible for the building of the new vicarage in Sankt Nicolai Gade, on a site that had been part of the old vicarage garden. The †*school* was originally sited south of the church, but at the time of the Reformation it was amalgamated with Vor Frue Church's school and housed in a wing of the former Greyfriars monastery. After the demolition of the porch which in the 19th century had contained the mortuary chapel, for a time there were plans to build a detached *mortuary* in the churchyard. Storck did not like that idea, however, since his plan was to allow the church to stand free of its surroundings, but a proposal was in fact prepared in the autumn of 1892. The plans were then shelved, but the idea was still in consideration both in 1914 and in 1929. It was rejected, by the National Museum among others, for the same reason that Storck had used to argue against it.

In 1866, when the church's first heating system was installed, it was necessary to have a †*boiler house*. The boiler house was placed to the south of the church, but was pulled down in connection with Storck's restoration. The heating plant was moved down to the new cellar under the chancel. At the intersection of Kyseborgstræde and Sankt Nicolai Gade, during monitoring of district heating work in 1993, traces of a *brick kiln* were found; it had been in use before the construction of the medieval Kyseborgstræde. The kiln should probably be dated to some point in the first half of the 13th century, and it can therefore be surmised that it provided the nearby church construction with bricks.

BUILDING. St Nikolaj Church in Svendborg is a late Romanesque brick church, built to the traditional pattern (fig. 29). The chancel has two sections, of which the easternmost is an extension. The central nave has two sections, each corresponding to two sections in the side-aisles. The vestry and tower were added later, as was the †porch.

The appearance of the *late Romanesque church* from the first half of the 13th century as it stands today is the result of two comprehensive restorations. In 1824 the church was rebuilt in neo-Gothic style with stylistic features it had probably never previously had. The restoration of 1892–94 attempted to take the building back to a more authentic earlier state, but with extensive refacing of the old masonry.

The present church no doubt contains traces of an older †*boulder-built church* of Romanesque type with an apse, chancel and nave. The remains of that building can be seen in the lower part of the chancel, both in the inside and outside, and in the east gable-wall of the chancel extension rounded base-stones from the †apse can be seen. The present base of the church seems to have been re-used from that church, which must thus have been from the 12th century. In the first quarter of the 13th century, however, work started on rebuilding the old church in brick, inspired by the trends to be seen in the late Romanesque church-building in northern Germany, for in-

stance in Lübeck Cathedral. The building plans seem to have been changed several times in the course of this work, to judge by evident halts in the building-work and the use of different designs in individual segments (fig. 34). The nave and side-aisles had additions built, in two phases, extending them from the east towards the west, and they demonstrate simpler styles than those used in the chancel. Finally the apse was torn down and replaced by a *chancel extension*, at approximately the same time that the building on the west side was completed in c.1250. The two gable walls at any rate contain triform windows which are rather similar, and the whole church was also given a Romanesque frieze below the cornice. The original west gable of the church had a decoration of saw-tooth friezes which now can only be seen from the tower. Plans were probably drawn up – and possibly also implemented – to construct vaulting in the chancel and nave. The vaults would have been of a different type from the present ones.

Late medieval additions. Immediately after the building was finished, or shortly thereafter, possibly around 1300, *vaults* were constructed in the eastern section of the nave. Presumably this was soon followed by vaults in the west section of the nave, the chancel and the chancel extension. Probably in the 15th century a *vestry* was built, in two storeys, on the north side of the chancel extension, with access to it – at any rate during certain periods – both from the church and from the outside (fig. 67). In the first half of the 16th century the large *west tower* was added (fig. 6). In 1763 the tower was given a new spire, which is still there today. A †*porch* in front of the chancel's late Romanesque north portal may have been late medieval, but it is also possible that it was not added until later. Between this †porch and the vestry there was for a period a †*store-house*, or possibly just a partitioned-off area around the †porch, which at one time functioned as a store-house.

What is certain is that the church has undergone many alterations in the course of time, and only some of them can be traced in the written sources. The late Romanesque windows, for instance, appear to have been replaced even before

Johan Hanck's rebuilding in 1824 (fig. 2). At that time extensive rebuilding was carried out in the church, providing it with distinctly Gothic features, including large pointed windows and doors. The Romanesque frieze on the chancel and nave disappeared, together with the cornice, and the slope of the roof of the side-aisles was changed. In the interior the rounded arches were to some extent changed to pointed ones, for example the two western arcade arches on both north and south sides, between the nave and the side-aisles. These were originally round-arched, while the eastern arcades of the nave were pointed. The appearance of the church after this rebuilding-work is known in part from paintings and in part from the drawings by architect Henrik Wandall in preparation for the following restoration (figs. 10-15). In addition there are a number of photographs from the end of the 19th century, taken before and during Storck's restoration.

Restoration of 1892-94 by Hermann Baagøe Storck (fig. 23). In connection with some minor restoration work carried out in the 1880s it became clear that the church was in need of large-scale repair. Architect Storck put forward a proposal in 1886 in which he suggested that at the same time the building should be restored to the appearance it originally had, but retaining the late medieval additions of the vestry and the tower. The restoration work was carried out in the years 1892-94, and included removing the old plaster so that the red brick of the church walls was revealed. This allowed the decoration of the chancel to be clearly visible once more, and the parts of it that were missing were reconstructed. Windows and portals were also reconstructed on the basis of traces left in the masonry, although it seems that the windows in the nave and aisles in particular may have been re-made larger than they originally were.

During the restoration in 1892-94 traces were found of †*mural paintings* from various periods, but these were not preserved. The present ones were painted in the context of the restoration carried out by the decorative painter H. F. Svendsen. Fragments of †*stained glass* were also found, but none of the originals have been preserved. The present stained glass in the chancel and aisles

is the work of Kræsten Iversen, from 1940 and 1946 (fig. 80). The main theme of the four windows in the chancel is the patron saint of the church, St Nicholas, along with various other representations and other saints.

FURNISHINGS. Most of the present furnishings and fittings were acquired in connection with the major restoration in 1892-94.

From the Middle Ages the preserved items are the Romanesque baptismal font, the chalice (stem and nodus), the chancel-arch crucifix and three small bells. Written sources also provide the information that the church had an altarpiece with a carved Golgotha representation in the centre and paintings of the 12 apostles on the wings. There was moreover a †chancel screen that may have dated from that period.

In 1585 the pulpit and its canopy were installed on the pillar on the north side of the chancel arch. At that time the church also had a small positive organ and a tower clock, and in 1575/76 the congregation paid for the purchase of a large bell, cast by Matthias Benninck in Lübeck. In 1603 an altarpiece was acquired. The main panel was a painting of the Last Supper, which possibly dates from one of the renovations that was carried out in 1748 and 1787.

In the 17th century the west section of the chancel, the nave and the tower room were furnished with pews. In 1702-03 these were supplemented by eight short pew-rows in the north side-aisle, and in 1757 a gallery with four closed pews was built in the south side of the church. At around this time the baptismal font, which stood at the west end of the south aisle, was enclosed by a baptismal screen which was decorated with paintings of the first twelve vicars after the Reformation.

In 1748-49 Knud Graae, alderman, and Hans Torbjørnsen, merchant, donated the costs of restoring the most important furnishings (altarpiece, pulpit, chancel screen, chancel-arch crucifix and pews), and in 1752 the town's sea-captains paid for the decoration of the organ facade. Throughout the whole of the 17th and 18th centuries the church also received donations from private persons in the form of textiles, altar silver and

baptismal accoutrements, including a baptismal plate donated by Helle Trolle in 1724. In 1787 the altarpiece and confessionals were modernised in neo-classicist style with urns and rosettes, and in 1810 the baptismal font was moved to the chancel.

In 1824 the church was rebuilt by architect Johan Hanck, and the interior of the chancel was re-fitted. The chancel screen was taken down, the chancel-arch crucifix was hung over the door to the vestry, the confessionals were abolished and the altar rail was replaced, while the pulpit was provided with a new stairway. In 1833–34 new pews were installed, and closed pews were inserted into the arcade archways between the nave and the side-aisles. Presumably the gallery was taken down at this stage. In the following year the altarpiece was reconstructed and had a new painting added to it, by H. Eddelien, donated by Prince Christian Frederik, and in 1849 a new organ was acquired, built by P. M. Gudme.

In connection with the major restoration in 1892–94 almost all the furnishings were remade to designs by H. B. Storck. The altar, altar rail, altar candlesticks, pews, doors, organ, organ facade and organ gallery, hymn boards and chandeliers were all replaced, and the pulpit was rebuilt and extended. The chancel-arch crucifix was hung up in the chancel arch.

In the 1940s and 1950s a bank official, Knud Jølver, donated new furnishings, e.g. for the chancel, and new chandeliers; he also contributed a large sum towards the purchase of the organ in 1967. It was supplied by Marcussen & Søn, with a facade designed by Rolf Graae.

The colour scheme selected for the 1892–94 restoration was chosen jointly by H. B. Storck and Joakim Skovgaard. The pews and doors were left unpainted, with the natural colour of the wood, while the sculpted works were dominated by muted green, blue and red with gilding. The previous colour composition is virtually unknown, except that in the first half of the 19th century the pulpit and altarpiece were painted black with white and gilded details, and the balustrades around the closed pews and organ were mahogany- and bronze-coloured.

DESCRIPTION. In the following the most important furnishings, etc., will be described in the same order as in the Danish text, with the relevant illustration texts in brackets.

Altar and *altarpiece* (figs. 80–82), designed by H. B. Storck and made by Joakim Skovgaard. Made of oak. The front of the altar is decorated with the Lamb of the Cross and the symbols of the Evangelists; the altarpiece consists of a retable with Christ and the Apostles, crowned by a large crucifix. This has precursors in the Golden Altars, not least in the Odder crucifix (*DK Århus* 2544 ff.).

Altar silver (figs. 86–91). The *chalice* has a late medieval stem and nodus, while the cup was replaced in 1844. It was probably donated by a member of the Hardenberg family. The associated *paten* was recast in 1844. The *wafer box*, from 1696, was donated by Jacob Jensen Samsing, procurator and hat-maker, and carries the maker's mark of Claus Lauritzen Lave, Copenhagen. The *ewer* was donated in 1771 by Jesper Friis and his wife Anna Ribers, and carries the marks of Jacob Schouw and Christian Werum, Copenhagen. One sacramental set for the sick is from 1629 and was donated by Christen Pedersen Hellevad and his wife Ellen Willumsdatter, while the other, from 1859, was originally a present to Emil Warburg, vicar of the parish, from his former congregation.

The *altar candlesticks* (fig. 93) from 1894 were designed by H. B. Storck, made by bronze-caster Oluf Schieltved, Copenhagen, and donated by freemasons. They are in late Gothic style with cylindrical stems and large candle-cups.

The *altar rail* (cf. figs. 49 and 97), is also from 1894 and was designed by H. B. Storck; it is closely related to the contemporary altar rail in Tveje Merløse Church (*DK Holbæk* 2996). The eight sections, including a gate on each side, have low column shafts with relatively large bases and capitals.

The *baptismal font* (fig. 98) is late Romanesque and made of Gotland limestone. The basin is decorated with round-arched, tongue-shaped segments similar to flower sepals. The quadrilateral shape of the foot is a later alteration.

The *chancel-arch crucifix* (fig. 100), c.1500, has a cross of later date, probably from 1824.

Pulpit (figs. 101–03). The body of the pulpit, from 1585, has four decorative sections with paintings of the Evangelists, from 1894, by H. F. Svendsen, decorative painter, Copenhagen, on the basis of a sketched-design by Joakim Skovgaard. The supporting section of the pulpit, the rear panel and the stairway are from the same year, whereas the canopy, which is contemporary with the main body of the pulpit, was radically rebuilt, to a design by H. B. Storck, by the firm of F. Oxelberg, cabinet-makers, Copenhagen.

The *pews* (cf. figs. 47 and 105), 1894, were designed by H. B. Storck and made of Pomeranian pine with openwork decoration in geometric patterns.

The *choir stalls* (cf. fig. 49) are from 1953, made by Hans Dau, cabinet-maker, Ribe, and donated by Knud Jølver.

The *alms post* (fig. 108), mentioned in 1576, has an iron mount from 1779. A similar alms post dates from 1728.

Organ (cf. fig. 66), 1967, built by Marcussen & Søn, Aabenraa, with 32 stops, three manuals and pedal. The organ facade and organ gallery were designed by Rolf Graae.

Painting (figs. 115–16), 1697, by Thomas Jacobsen (Westerholt). Group portrait of the vicar of the congregations of Landet and Bregninge on Tåsinge in the years 1672–1717, Peder Jensen Lucoppidan, his wife Anna Christine Jørgensdatter Falster and their 12 children. Donated to the church by Johanne Morsing, †1776.

Chandeliers (figs. 117–18). The oldest chandelier was donated in 1714 by the heirs of Anna Margrethe Helveskov (†1713), widow of Judge Peder Luxdorph of Fjællebro. It hangs in the chancel. In the vestry there is now a wheel-shaped chandelier from 1894, designed by H. B. Storck and made by Oluf Schieltved, bronze-caster, Copenhagen. The other chandeliers in the church are baroque replicas, donated by Knud Jølver in the 1940s and made by Lauritz Rasmussen, bronze-caster to the Royal Court.

Church ship (fig. 120), ‘God is our hope’. A ship of earlier date presented to the church in 1845 by the ship-captains and mates in the parish. Full-rigged frigate with 17 cannons on each side.

Tower clock (fig. 121), 1894, made by the firm of tower clockmakers Bertram Larsen, Copenhagen.

Bells (figs. 122–125). The church has three late medieval bells. One of them, from c.1500, probably has north German origins; it has an inscription in Plattdeutsch, in minuscule script, around its neck. The second is from the beginning of the 16th century, probably cast by the Dutch bellmaker Henrik de Kampen the elder. On its body is the coat of arms of the town of Kampen. The third, from 1512, was cast by Johannes Fastenowe and has a Latin inscription in minuscule script around its neck. It was originally placed in the †monastery abbey. The church also has a bell from 1790, cast by D. C. Herbst, Copenhagen, and one from 1839, cast by I. C. and H. Gamst, Copenhagen.

GRAVES AND MONUMENTS. The church contains only seven memorials: two epitaphs or memorial tablets, similar to gravestones, from the middle of the 18th century, a memorial tablet from the end of the 19th century, and four gravestones, of which one is Romanesque, one from c.1555, one from c.1660 and one from c.1821 (originally a churchyard monument).

Two possibly medieval graves were noted in connection with the restoration of 1892–94. In the period 1550–1650 the church was the location of a few noble burials, including that of Inger Valkendorf, †1555 (gravestone no. 2). In the 17th and 18th centuries the church served as a burial place for town officials and prosperous bourgeois townspeople, and a number of persons with military connections also found their last resting place there.

From written sources no fewer than 13 †epitaphs from the 16th and 17th centuries are known, together with a total of 47 †gravestones. The monuments that have disappeared were mostly sold at auction at the beginning of the 19th century.

†*Burials.* The church contained five tombs in the chancel, along with a similar number in the nave. In addition there were a large number of burials spread over the whole church, with a particular concentration in the south aisle. These graves were filled in at the beginning of the 19th century.